

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

J. K. GALBRAITH

ALTIN KİTAPLAR

KUŞKU ÇAĞI

Ekonomik
Gelişmeler
Tarihi

ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ

ISBN 975-405-132-1

Kitabın Orijinal Adı THE AGE OF UNCERTAINTY
Yayın Hakları © J.K. GALBRAITH /
KESİM AJANSI
ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ
Kapak Düzeni YÜKSEL ÇETİN
Dizgi CEP KİTAPLARI
Baskı ALTIN KİTAPLAR BASIMEVİ
2. BASIM / ARALIK 1989

**Bu kitabın Türkiye’de her türlü yayın hakkı
Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince
Altın Kitaplar Yayınevi’ne aittir.**

Adres

**Celâl Ferdi Gökçay Sk. Nebioğlu İşhanı
Cağaloğlu-İstanbul**

Tel: 526 80 12 - 522 40 45

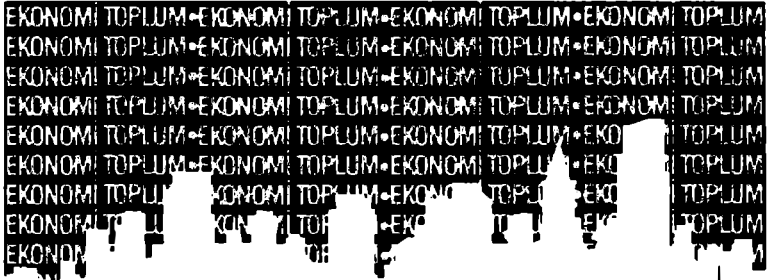
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranteey.org>

J. K. GALBRAITH

KUSKU ÇAĞI

Türkçesi:

Reşit AŞÇIOĞLU – Nilgün HİMMETOĞLU

BU DİZİNİN DİĞER KİTAPLARI

Üçüncü Dalga (tükendi)	ALVIN TOFFLER
Kişilik (8. Basım)	Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Estetik ve Sanat (tükendi)	Prof. Dr. MOISSEJ KAGAN
Kozmos (tükendi)	Prof. Dr. CARL SAGAN
Yazın Kuramı	R. WELLEK - A. WARREN
Alkolden Eroine Kişilikten Kaçış	Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
İnsan ve Sanat	SEZER TANSUĞ
Spor Psikolojisi	Prof. Dr. SABRİ ÖZBAYDAR
Türkiye'de Tek Parti Yönetimi	Doç. Dr. ÇETİN YETKİN
Ansiklopedik Kültür Sözlüğü	AZİZ ÇALIŞLAR
Kadın ve Cinsellik (tükendi)	Dr. İHSAN FAHRİ
Beslenme	Prof. Dr. HÜSREV HATEMİ
Shakespeare ve Hamlet	Prof. Dr. MİNA URGAN
Çağdaş Felsefe	W. EICHHORN - M. BUHR
Ekonomide Dışa Açık Büyüme (2.Basım)	Prof. Dr. GÜLTEN KAZGAN
Evlilik Raporu (2. Basım)	Doç. Dr. KURBAN ÖZUĞURLU
İnsanı Anlamak (2. Basım)	Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
İngiliz Edebiyatı Tarihi I ve II	Prof. Dr. MİNA URGAN
Zorlanan İnsan (2. Basım)	Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Yönetme ve Yükselme Sanatı	T. J. PETERS - R. H. WATERMAN, Jr.
Kalkınma Arayışları	KENAN MORTAN - CEMİL ÇAKMAKLI
Bildirişim	Prof. Dr. ÖZCAN BAŞKAN
Ekonomi Kimden Yana	J. K. GALBRAITH
Kapitalizm ve Özgürlük	MILTON FRIEDMAN
Sıfıra-Sıfır Toplumu	LESTER C. THUROW
Depresyon	Prof. Dr. ÖZCAN KÖKNEL
Laiklik ve İrtica	Prof. Dr. CAHİT TANYOL
Ekonomide Sosyal	Prof. Dr. HÜSNÜ ERKAN -
Demokrat Alternatif	CANAN ERKAN

İÇİNDEKİLER

Önsöz	J.K. GALBRAITH VE ÇAĞDAŞ EKONOMİK DÜŞÜNCEDEKİ YERİ	9
1. Bölüm:	KLASİK KAPİTALİZMİN UMUDU VE PEYGAMBERLERİ	13
2. Bölüm:	GELİŞMİŞ KAPİTALİZMDE DAVRANIŞ BİÇİMLERİ VE AHLAK ANLAYIŞI	41
3. Bölüm:	KARL MARX'IN YOL AYIRIMI	71
4. Bölüm:	SONU HEP KANLI BİTEN GİRİŞİM: SÖMÜRGEÇİLİK	113
5. Bölüm:	YOLSUZLUĞA EN YATKIN İCAT: PARA	132
6. Bölüm:	LENİN VE BÜYÜK ÇÖZÜLME	165
7. Bölüm:	AYDINLAR DEVRİMİ	197
8. Bölüm:	ÖLÜMCÜL REKABET: SİLAHLANMA	226
9. Bölüm:	YAŞAMIMIZI BİÇİMLENDİREN ÇAĞDAŞ KURUM: DEV ŞİRKET	250
10. Bölüm:	TOPRAK - İNSAN İLİŞKİSİ VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA	266
11. Bölüm:	METROPOL YA DA BÜYÜK KENT	274
12. Bölüm:	DEMOKRASİ, LİDERLİK, İNANÇ	301

Ö n s ö z

J.K. GALBRAITH VE ÇAĞDAŞ EKONOMİK DÜŞÜNCEDEKİ YERİ

Türkiye’de iktisat öğretimi yapan kuruluşların öğrencilere verdiği «okuma listeleri»ne bakarsınız, J.G. Galbraith’in eserlerine rastlamayabilirsiniz. «İktisadi Düşünce» derslerinde belki bir iki saatlik süre ayıran öğretim üyelerine arada bir tanık olabilirsiniz; çoğunluk, ola ki, bunu da gerekli görmez, bu derste de «Yerleşmiş Teoriler»i yinelemekle yetinir. Öğrenci eğer yabancı dil bilmiyorsa ve kendi özel merakıyla yabancı kitap listelerini tarayıp bir rastlantıyla eserlerinden birini seçmiyorsa, Galbraith’in ne ismini duyar, ne düşünce dünyasını bilir.

Yüksek öğretim kurumlarının dışındaki yayınlarda da Galbraith’in ismine pek rastlanmaz. Türkiye’de geniş kitlede okuma alışkanlığının pek bulunmadığı, hele ciddi ve düşündürücü konuları kapsayan kitaplara fazla iltifat edilmediği bir sır değildir. Galbraith’in çok sayıdaki kitaplarından hiçbirinin bugüne dek Türkçe’ye çevrilmemesi, bu bakımdan olağandır. Son 15 yılda «düşündürücü eserler» kapsamına girebilecek çevirilerse, Marksist yayınlarda yoğunlaşmış, hatta bu alanda pek düşündürücü olmayanlar bile Türkçe’ye aktarılmış, bunun dışındakiler çok kısır kalmıştır. Çağdaş iktisadi düşünce dünyasında, ders kitaplarının kapsadığı «Yerleşmiş Teoriler»le çevirilerin başlıca konusu olan Marksist yayınlar arasında kalan zengin bir alan da vardır. Galbraith, işte, Türkiye’nin ısrarla ihmal ettiği bu alanda yer almaktadır. Oysa, günümüz ABD’sinin iktisadi düşünce evreninde Galbraith özgün bir yere sahiptir; orta yaş üstündeki iktisatçı kuşağınca pek kabul edilmese de, genç iktisatçı kuşağını bu ülkede iyice etkilemeye başlamıştır.

ABD, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi düşünce dünyasına büyük katkı yapan çok sayıda iktisatçı yetiştirmiştir. Ne var ki, bunların büyük çoğunluğu, kökeni XIX. yüzyıl Avrupa’sı (başta İngiltere, Fransa ve Avusturya) olan öğretiler ve okullar çevresinde toplanmıştır. Günümüzde Galbraith’in temsilciliğini yaptığı

«Kurumcu»lar (Institutionalists), ABD iktisadi düşünce evreninin özgün bir akımıdır oysa. Bunalım, durgunluk ve savaş dönemlerinde etkinliğini iyice artıran bu düşünce akımı, 1950-70 döneminde gölgede kalmıştır. Nedeni, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Batı kapitalizminin gelişme dinamiğinin, bunun sürekliliği konusunda yarattığı iyimserliktir; «yerleşmiş iktisat teorilerinin sorunları açıklamadaki yeterliliğine inançtır. 1970'lerin başından itibaren dünya ekonomisinin içine girdiği enflasyon - durgunluk - işsizlik açmazı ve dış ödeme açıkları yerleşmiş inançlar konusunda kuşku uyandırmaya başlamıştır. Yerleşmiş iktisat teorileri yaşanan olayı açıklamakta yetersiz kalmakta, gelenekselleşmiş iktisat politikası araçlarıyla sorunlardan biri çözülürken, diğeri daha da ağırlaşmaktadır. Marksizmin ise yaşanan bu sorunlara bilinen tek bir yanıtı vardır; o da geçerli değildir. Sanıyoruz ki, bu bunalım döneminde «Kurumcu» düşüncenin ve Galbraith'in etkinliğinin artmaya başlamasının temel nedeni budur.

«Kurumcu» düşünce tarzının felsefi kaynağı, ABD'nin felsefeye özgün katkısı sayılan Pragmatizm'dir; amaç, belirli bir ideolojik içeriği olan toplumsal değerler sistemine dayanmaksızın, gözlem ve istatistiksel araştırma yoluyla somut gerçeğe varmak; toplumsal ekonomiyi belirli bir an değil de, bir evrim sürecinde gözlemek; bireyler ve tekil sınımlar yerine toplumun kurumsal yapısını temel öge almaktır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ABD'li iktisatçıların bir bölümünü bu yöntemle toplumu ve ekonomiyi incelemeye götüren temel neden, yerleşmiş iktisat teorisindeki soyut düzenin, içinde yaşadıkları somut gerçekleri açıklayamamasıdır; önerdiği politika araçlarının yetersiz sayılmasıdır. Soyut teorideki mekanizmaların mükemmelliğinden somut gerçeklerin katılığına inebilen «Kurumcu»lar, Marksizmi de benimsememiş, terimlerine bile yabancı kalmışlardır; «reformcu» olmuş, fakat devrimci olmamışlardır. Nitekim, Galbraith de kendisinin bir reformcu olduğunu, devrimci olmadığını açıkça söylemektedir.

Pragmatik felsefe Galbraith'in düşünce tarzını biçimlendiren temel öğedir ve yayınlarına da yansımıştır. İdeolojik koşullandırılmanın (toplumbilimlerin koyduğu sınırlar çerçevesinde) dışında kaldığı içindir ki, yerleşmiş teorideki varsayımların dışladığı olguları incelemesi; kurumsal yapıda zaman sürecinde ortaya çıkan değişimleri izlemesi ve bunların politik sonuçlarını göstermesi, bunlara göre iktisat politikası araçları oluşturabilmesi; çağdaş dünyanın ve özellikle ABD toplumunun somut gerçekleriyle «Geleneksel Bilgelik» diye tanımladığı Yerleşmiş Teori arasındaki çelişkileri ortaya koyabilmesi sözkonusu olabilmektedir.

Böyle bir düşünce çerçevesinden yola çıkan Galbraith, yerleşmiş iktisat teorisi- nin dışladığı ya da yeterince işlemediği birçok konuyu derinliğine işlemiştir. Çalışma- larının ağırlığıysa, dev çaptaki anonim şirketlerin egemen olduğu bir kurumsal yapı- da ortaya çıkan sorunlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Güçlü şirketler - güçlü sendika- lar dünyasındaki karşılıklı denge; üretkenlik ya da etkinlik değil de «güç»le ilişkili olan gelir bölüşümü eşitsizliği; büyük şirketlerin yarattığı mal bolluğuna karşılık ka- mu hizmetlerinde yetersiz kalan refah toplumu; anonim şirketlerde mülkiyet ve yöne- timin ayrılmasının iktisadi sistemi «sosyalleştirme» etkisi; bunların planlı dünyasın- da enflasyon olgusu ve bunun geleneksel iktisat politikası araçlarıyla çözüleneceği; uluslararası boyuttaki çokuluslu şirketlerin ortaya çıkması ve dünya ekonomisin- de doğurduğu toplumsal - iktisadi ve politik nitelikte sorunlar; güçlü büyük şirketle- rin egemen olduğu bir kurumsal yapıda piyasa düzeninin yok olması ve bunun yer-leşmiş iktisat teorilerini geçersiz kılması gibi konulara eğilerek, başta ABD olmak üzere, kapitalizmin yeni boyutlarını anlamamıza yardım etmektedir.

Dev çaplı anonim şirket olgusunu ve bunun ekonomisinin her kesitinde yarattı- ğı değişimlerle yerleşmiş iktisat teorisini nasıl geçersiz kalmaya başladığını Galbra- ith, Amerikan Kapitalizmi, Refah Toplumu ve Yeni Sahayı Devleti başlıklı yapıtla- rında ele almıştır. İktisat ve Kamusal Amaç adlı kitabındaysa yalnız büyük çaplı anonim şirket olgusunu değil, bunun dışında kalan toplum kesimlerini de sahneye getirmiş, uluslararası sistemi de içermiştir. Diplomat olarak da görev yapmış olması- nın verdiği deneyimler ve gözlemlerle kaleme aldığı «Çin'den Bir Geçiş» Çin insanı, kültürü, ekonomisi ve devleti konusunda yazılmış, anlayışla dopdolu insancıl bir de- nemedir. «İktisat, Barış ve Kahkaha», «Liberal Saat» ABD toplumunun, öteki kitap- larında işlemediği yönlerini ele alan diğer iki yapıtıdır. Kuşku Çağı başlığıyla Türk- çeye çevrilen bu kitaptaysa, Galbraith, iktisadi düşünceye katkıda bulunan büyük dü- şünürlerin kişiliğini, çevresini, görüşlerini ve etkilerini tanıtmaktadır. Bir diğer kita- bında, Galbraith bunlar için, «Bu fikirleri yaratan adamlara çok saygım olsa da, ikt- isadın temel fikirlerini hiç önemsemiyorum,» demektedir. Öğretilerin kalıpları içinde kalan teorileri yineleyen kitaplar dizisine bir yenisini eklemeyi yeğleyenlerden farklı olarak, Galbraith'in bu teorileri yaratan düşünürleri incelemesinin nedeni de bu ol- sa gerekir.

Galbraith renkli ve kolay anlaşılır bir yazar olduğu için kitapları geniş okuyu- cu kitesine ulaşabilmektedir. Yalnız iyi bir yazar olmakla kalmayıp, konulara insan- cıl yaklaşımı ve engin kültürü olan bir toplumsal reformcudur; keskin bir toplumsal

gözlemci ve gözlemlerinden vardığı sonuçları kitapların bize öğrettikleriyle karşılaştırıp, geleneksel bilgilerin nerelerde eskidiği ve işe yaramaz hale geldiğini gösteren bir araştırmacıdır; kafasını her türlü koşullandırmadan arındırarak somut gerçeği bulmaya çalışan özgür bir düşündürüdür, her yeni kitabında, daha önceki kitaplarında eksik ya da yetersiz bulduğu tartışmalarını bir özeleştiriden geçiren, daima daha iyi ve daha doğru olanı bulmaya çalışan yorulmaz bir öğrencidir.

Tarihsel kültür mirası, aile ve okul eğitiminin niteliği, son yıllardaki koşullandırmalar Türk insanını, çoğunlukla tek yönlü düşünmeye, daha doğrusu, tek yönlü koyu bir inanca bağlanmaya itmektedir. Özgür düşünce, karşılıklı tartışma yoluyla daha doğru, daha iyi olanı arama çabası, edindiği bilgi konusunda kuşku duyma, bilgisini somut gerçeklerle sınımadan geçirme, çevresinde sürüp giden toplumsal - iktisadi - siyasal nitelikteki olayları, edindiği bilgiyi kullanıp açıklamaya çalışma, ne yazık ki, aydınlar katında bile çok yaygın bir alışkanlık değildir. Oysa, «düşünce özgürlüğü» bu alışkanlığı olağanlaştırmak için demokrasinin ayrılmaz bir ögesi sayılır. Demokrasinin «düşünce özgürlüğü» ortamında yeşeren Galbraith gibi düşünürler, belki de en çok bu açıdan Türk okuyucusuna tanıtılmalıdır.

Prof. Dr. Gülten KAZGAN
İstanbul İktisat Fakültesi
Öğretim Üyesi

Birinci Bölüm

KLASİK KAPİTALİZMİN UMUDU VE PEYGAMBERLERİ

Yüzyılımızın ekonomik düşüncesini en çok etkileyen iktisatçı olduğu hemen herkesçe kabul edilen John Maynard Keynes, son yazdığı en ünlü kitabını bitirirken şu gözlemde bulunur: «İktisatçı ve siyasal düşünürlerin fikirleri, ister doğru ister yanlış olsunlar, genel olarak sanıldığından çok daha etkili ve güçlüdürler. Gerçekten de, dünyayı asıl yöneten bunlardır. Her türlü düşünsel etkiden arınmış olduğuna inanan pratik insanlar bile, geçmişte yaşamış bir iktisatçının kölesidirler.» ⁽¹⁾ 1935'te yazılmıştır bu satırlar. O zamanlar Adolf Hitler, Joseph Goebbels ve Julius Streicher'in dünyayı saran söylevlerini ve onların ırkçı öğretilerini aldıkları Alfred Rosenberg ve Houston Stewart Chamberlain'in yazılarını gözönünde tutan Keynes şöyle ekliyor: «Gaipen sesler duyan iktidar sahibi deliler, gerçekte bu çılgınlıklarını birkaç yıl öncesinin akademik kalemlerinden aktarmaktadırlar.» ⁽²⁾ Keynes bu gözlemden sonra da yargısını veriyor: «...Düşüncelere yapılan gizli ve sürekli saldırılarla karşılaştırıldığında, kazanılmış hakların gücü son derece abartılmıştır.» ⁽³⁾

Keynes çağdaş kapitalizm ya da çağdaş sosyalizmi yorumlayan ve bunun sonucu olarak da eylemlerimize kılavuzluk eden düşüncelere bir bakış açısı sağlar ve bizi neyin yönettiğini bilmemiz gerektiğini vurgular.

Keynes savını abartmış olsa bile, durum yine de böyledir. Çünkü ekonomik sorunlarda kararları etkileyen yalnızca düşünceler ve elde edilmiş ekonomik haklar değildir; bunlar koşulların zorbalığına da bağımlıdır. Buysa büyük önem taşır. Günlük tartışmalar-

da karşımızdakinin sağcı ya da solcu; liberal ya da muhafazakâr; özgür girişimin ya da sosyalizmin temsilcisi olmasının büyük önem taşıdığını düşünürüz. Çoğu kez koşulların, yaşam savaşı veren herkesi çepeçevre kuşattığını ve aynı eylemi yapmaya zorladığını görmeyiz. Eğer yeterli bir ekonomik düzenlemenin kanıtlanması açısından işsizlik veya enflasyonun önlenmesi ya da soluk almak için hava kirliliğinin giderilmesi gerekiyorsa, muhafazakârlar, liberaller veya sosyal demokratların almak zorunda kalacakları önlemler arasında pek büyük bir fark olmayacaktır. Ne yazık ki, bu konuda seçenekler azdır.

Aynı şekilde kazanılmış haklar düşüncesine tümüyle gözümüzü kapamazsak iyi ederiz. İnsanların sahip olduklarını korumak ve sahip olma isteklerini de haklı çıkarmak konusunda ısrarlı bir eğilimleri vardır. Ve bu eğilimleri de, bu amaca hizmet eden düşüncelerin doğru olduğunu kabul etme yönündedir. Düşünceler elde edilmiş haklardan üstün olabilirler; ancak bunlar çoğu kez zaten kazanılmış haklardan doğmaktadırlar.

Kaynak

Çağdaş ekonomik yaşamı yorumlayan düşünceler, açıklamaya çalıştıkları ekonomik kurumlar gibi uzunca bir zaman diliminde oluşmuş ve biçimlenmişlerdir. Yine de genellikle uygun kabul edilerek seçilen bir başlangıç noktası vardır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere’de ve daha az ölçüde Batı Avrupa’nın her yerinde, sonunda da New England’da (Amerika) ekonomik yaşam, birbirini izleyen makinelerle ilişkin buluşlarla değişime uğramıştır. Bunlar buhar makinesinin icadı ve dokuma alanında bir dizi olağanüstü mekanik yeniliklerdir. Giyim (şimdi de olduğu gibi), zenginler için bir gösteriş aracı, yoksullar içinse vazgeçilmez bir gereksinmeydi. İpliğin elde eğirilmesi ve dokunması son derece zahmetli, pahalı bir işti; orta halli bir yurttaşın bir palto satın alması, günümüzde bir otomobil, hatta bir ev satın almasıyla eşdeğerde sayılabilirdi. Yeni makineler kumaş yapımını aile tipi imalattan fabrika-

lara aktararak üretimi ucuzlatmış ve kumaşı kitlesel tüketim maddesi haline getirmiştir.

Dokuma Devrimi teknik değişim konusunda genel bir istek ve bunun sonucunda da, değişime karşı tam bir güven ve övünç yaratmıştır. İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda teknolojiye ve onun harikalarına duyulan büyük güven patlamasına benzer bir şeydi bu. Sanayi Devrimi'yle birlikte bir başka devrim de ekonomik düşüncede kendini göstermiştir.

Bu düşünceler, geleceğin dünyasına dönük olmalarına karşın o günün dünyasından da derinlemesine etkilenmişlerdir. O günün dünyasında tüm gücüyle her şeye egemen olan tarımdı. Zaten başka türlü de olmazdı. O zamana dek ekonomik yaşam, ayrıcalıklı çok küçük bir azınlık dışında kişinin kendisine ve ailesine besin, giyim ve konuttan oluşan yalnızca üç gereksinmeyi sağlaması anlamına geliyordu. Bunların her üçü de topraktan sağlanmaktaydı: Yiyecek maddeleri, hayvan derileri, bitkisel elyaf gibi. Konutlar için yapı malzemesi de yakınlardaki ormanlardan ya da tuğla vb. gibi topraktan elde ediliyordu. Sanayi Devrimi'ne kadar ve bundan sonra uzunca bir süre tüm iktisadi yaşam tarımsal ekonomiye dayanmaktaydı.

Kırsal Görünüm

İktisatçılar ekonomik sistemi bir makineye benzeterek tanımlamaya çalışmışlardır: Hammaddelerle beslenen, işçilerce çalıştırılan, sermaye sahiplerinin mülkiyetinde olan, devletin, büyük toprak sahiplerinin, kapitalistlerin ve işçilerin genel olarak korkunç bir eşitsizlikle ürünlerini paylaştıkları bir makine... Aslında ekonomik dünyayı kırsal bir görünüm olarak düşünmek, daha iyi bir fikir verebilir insana. Sanayi Devrimi'nden önce ekonomik yaşama kaçınılmaz bir biçimde kırsal kesim egemendi. Gelir ve güç sahibi olma, genellikle birarada yorumlanan bu iki öge, insanların yaşadıkları yerlerin büyüklüğü ve görkemiyle ölçülmekteydi. Tarım işçilerinin sayıca bolluğu, buna karşılık işlenilebilir toprağın göreceli

olarak kısıtlı, büyük toprak sahiplerinin çıkarına işleyen koşullardı. Tıpkı gelenekler, sosyal mevki, yasa ve eğitim konularında olduğu gibi... Büyük toprak sahibinin evi, bu ayrıcalıklı statüyü tam olarak yansıtıyordu.

Hem toprak sahibi, hem de tarım işçisi üzerinde, daha ileri düzeyde başlıca hak sahibi olan bir de devlet vardı. Güç, devletten toprak sahibine, ondan da kırsal kesim işçisine azalarak geçmekteydi. Buna karşılık işçi kesiminin yarattığı gelir, kendisinden toprak sahibine, ondan da devlete artarak ulaşıyordu. Bir başka deyişle, güç aşağıya doğru azalarak akarken, gelir yukarıya doğru çoğalarak tırmanmaktaydı. Şu gerçeği akılda tutmakta yarar var: Güç ve gelir hemen her zaman aynı eksen, ama birbirinin tersi yönünde izlerler.

Ne var ki, ne devletin, ne de büyük toprak sahiplerinin gücü mutlak ve tamdı. İngiltere’de Sanayi Devrimi sırasında yasa ve törelerin işleyişi, yarıcı çiftçilere, hatta tarım işçilerine, toprak sahiplerinin gücüne karşı az da olsa bazı savunma hakları sağlamaktaydı. Saygı gösterilmesi gereken bu kurallar, işçilerin tazminatı ve işten çıkarılma konularını kapsıyordu. 1215 yılında Runnymede’de yapılan çağrı, insan özgürlüğüne verilen tarihsel taahhüdü, daha güncel olan özel mülkiyet hakkıyla birleştirmekteydi. Sonuç olarak büyük toprak sahipleri temelde kralın saldırılarına karşı korunuyordu. Bununla birlikte İngiltere bu konuda ileri bir düzeydeydi. Fransa’daysa toprağı işleyen köylüler, toprak sahiplerine karşı çok daha korunmasızdı; topraklı ve topraksız köylü hele kralın giderek artan ısrarlı taleplerine karşı daha da savunmasızdı. Avrupa’nın geri kalan bölgelerinin çoğunda durum böyleydi; Doğuya ve Asya’ya doğru gidildikçe koşullar daha da ağırlaşıyordu. Hindistan’da, sanat ve mimarlık açısından daha ilkel olan Avrupalıların XVIII. yüzyılda yollarını keşfettikleri görkemli sarayların sahipleri olan Moğolların bu uzak ülkesinde, tüm topraklar büyük bir plantasyon biçiminde Büyük Moğol’un (*) mülkiyetindeydi.

(*) Timur hanedanından gelme Hindistan İmparatoru. (Ç.N.)

Kurucu

İktisatçıların öne sürdükleri bir etnik kuramı önermek pervasızlık, hatta günümüzde belki biraz tehlikeli sayılabilir. İrlandalılar dışında (hiç kuşkusuz onlar da kendilerini daha yüksek sanatlarla adadıklarını ileri sürerek bu genellemeye karşı çıkabilirler) tüm ırklar önemli iktisatçılar yetiştirmişlerdir. (*) Ne var ki, nüfuslarıyla kıyaslandığında, İskoçların bu konudaki üstünlükleri yadsınamaz. (Son yüzyılda adımızı ünlendiren viskinin yanı sıra, tabii.) Ekonomi (*) alanında İskoçlara yalnızca Yahudiler rakip olabilir.

İskoçya'nın yetiştirdiği en ünlü kişi ve ilk iktisatçı Adam Smith'tir. İktisatçılar birbirlerinin görüşlerini kabul etmeme konusunda pek ünlüdürler, ama hiç olmazsa yalnızca şu konuda yaygın bir görüş birliği vardır: Eğer ekonominin babası diye biri varsa, o da Adam Smith'tir.

Adam Smith 1723'te Firth of Forth'un kuzey yakasındaki küçük bir liman kasabası olan Kirkcaldy'de doğmuş ya da hiç değilse orada vaftiz edilmiştir. Adı hep serbest ticaret konusuyla birlikte anılacak olan Adam Smith'in babası bir gümrük memuruydu.

Smith doğduğu kasabada sevgiyle ama galiba biraz da başkasıyla karıştırılarak anılır. 1773'te Smith'in 250'nci doğum gününü kutlama törenlerine katılmak üzere İskoçya'ya gitmiştim. Haziranın güneşli günleriydi. Yağmur yağmadığı zamanlar tüm dünyada Edinburg ve Firth of Forth çevresinden daha sakin ve güzel bir kırsal yöre yoktur. Ne var ki, XIX. yüzyılda Kirkcaldy dünyanın muşamba başkenti durumuna gelmişti; o günden beri bu sanayi dalının gerilemesine karşın, kalıntıları kendine özgü o korkunç kokuyu korumaya yeterlidir. Smith'in zamanında hava daha temizdi kuşkusuz. Bir gün törenlere katılmak üzere, daha önce maliye bakanı, bu satırların yazıldığı sırada da başbakan olan dostum James Callaghan'la Kirkcaldy'de bir taksiye bindik. James yolda sürücüyeye, «Adam Smith'le hemşeri olmaktan büyük gurur duyuyorsunuz

(*) Burada sözcüğün tutumluluk anlamı da sözkonusu. (Ç.N.)

dur, herhalde,» dedi. «Sanırım, hakkında da çok şey biliyorsunuz?...»

«Tabii efendim, ona ne şüphe,» diye karşılık verdi sürücü-müz. «Onun İşçi Partisi'nin kurucusu olduğunu hep işitirim.»

İyi bir yerel okula giden Adam Smith'in Oxford Üniversitesi hakkındaki düşünceleri hiç de olumlu değildi. Daha sonraları devletten aylık alan Oxford'lu profesörlerin yeterince çalışmadıklarını ileri sürmüştü. Smith'e göre, nasılsa paralarını alıyorlardı, neden çalışmak için kendilerini zahmete soksunlardı?.. Bu profesörler Smith'in ekonomik sisteminin bir karikatürüdür.

İnsanlar tembelliklerinin cezalarını, çaba ve yeteneklerinin de ödülleri aldıkları zaman ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışırlar. Kişinin çabaları karşılığında ödüllendirileceği bir işi ya da çalışma düzenini arama özgürlüğüne sahip olması da aynı derecede önemlidir. Çünkü özgür ve bağımsız olan insan, kendi istediği ve seçtiği işi yaparken daha verimli olacak, dolayısıyla topluma daha çok katkıda bulunacaktır. Böylece bireye en iyi hizmet eden toplum, onun da kendisine en iyi hizmet etmesini sağlayarak, en iyi hizmet edilmiş toplum haline gelecektir.

Oxford'dan sonra Smith, Edinburg Üniversitesinde İngiliz Edebiyatı konusunda ders vermek üzere İskoçya'ya dönmüştü. Hemen hemen kendisi kadar önemli olan yurttaşı, düşünür David Hume'la uzun süreli arkadaşlıkları burada başladı. Smith 1751'de Glasgow Üniversitesinde ilk önce mantık, sonra da ahlak felsefesi profesörü oldu. İskoç profesörlerin aldıkları para bir ölçüde, ilgilerini çektikleri öğrencilerin sayısına uygun olarak belirlenirdi. Smith bu sistemin çok daha iyi olduğu kanısına vardı. Onun bu görüşü, İkinci Dünya Savaşından önce ders verdiğim Princeton Üniversitesinde uygulansaydı ne olurdu, diye düşünürüm zaman zaman. Tembel, yeteneksiz ya da yalnızca sıkıcı olan ve öğrencilerinin derslerini toplu halde terkettiği profesörler, sınıflarının az kalabalık olmasını konularının zorluğuna ve sert disiplin uygulamalarına bağlardı. Buna uygun olarak da derslerinin doktora çalışmalarına zorunlu olarak konması gerektiğini öne sürerlerdi. Belki

onlar da kendilerince haklı olabilirler ama bence boş sıralara ders vermeleri daha iyi olurdu...

Smith, kendi kişisel çıkarlarıyla çelişkili olduğu halde yüksek prensip sahibi olma iddiasında bulunan insanlardan da kuşku duyardı. Amerikan kolonileri Smith'in çok ilgisini çekmekteydi; bu konuda çağdaşı Benjamin Franklin ⁽⁵⁾ tarafından eğitilmiş olduğu düşünülebilir. *Wealth of Nations - Ulusların Zenginliği* adlı yapıtının bir paragrafında şu gözlemlerde bulunmuştur: «Pennsylvania'da Quaker'ların (*) tüm zenci kölelerine özgürlük verme yolunda aldıkları son karar, kölelerinin sayılarının çok olmadığını göstermektedir; öyle olsaydı, zor alırlardı bu kararı.» ⁽⁶⁾ Ne var ki, 1763'te kişisel çıkar, yüksek prensibi yenerek Smith'i fethetmiştir. Büyük servetin sahibi olan Buccleuch ailesi Smith'e oğulları genç dükün özel öğretmeni olmasını önerdi. Bu iş hem dolgun, hem de güvenceli bir gelir ve sonunda da ömür boyu rahat bir yaşam sağlamaktaydı. Smith profesörlükten istifa ederek genç öğrencisini yanına alıp büyük Avrupa turuna çıktı. Genç dük soylulara özgü bu geleneksel gezginci eğitimi tarihe geçecek bir yarar elde edemedi bitirdi ama bu yolculuk Smith için gerçekten 'büyük tur' oldu.

Mantık Adamları

Smith'in ziyaret ettiği en ünlü kişiler Cenevre'nin dışında, hemen hemen Fransa'yla İsviçre'nin tam sınırında oturmaktaydılar. Mr. Bernard Cornfeld'in bir zamanlar mali girişimlerini barındıran arkeolojik yıkıntılar sınırdan sadece birkaç yüz metre uzaktadır. İki ülkenin sınırındaki bu yerleşmeler aynı amaca hizmet ediyordu: İktidarın düşmanca bir tavır alması durumunda ülke sınırından bir an önce çıkmak. Sınırdaki şatolardan birinde Voltaire adıyla bilinen François - Marie Arouet oturmaktaydı. Smith'in ziyaretinin ilginç yanlarından biri de, dil konusu olsa gerek. Voltaire mükemmel İngilizce konuşurken, Smith kötü Fransızcasıyla

(*) 1650 yılında George Fox tarafından kurulan bir Protestan mezhebi. (Ç.N.)

boğuşuyordu. Voltaire Bastille’de kısa bir süre kaldıktan sonra, her zaman düşünce ve siyasal özgürlüğün bir adası olarak düşünüldüğü İngiltere’de, iki yıldan daha uzun bir zaman (1726-1729) yaşamıştı. Geniş bir arazide, ağaçlarla kaplı küçük bir tepeye yerleştirilmiş olan şatosunun, Mantık Çağı’nın temsilcisine tam uygun olduğu söylenir. Belki bunda biraz da hayal gücünün etkisi olabilir; ama yine de kesin olan şey, bu evin bolluk içinde yaşayan, son derece eliaçık birine ait olmasıdır, hatta bir cömertlik simgesidir de denilebilir.

Voltaire tam bir mantık adamı, belki de Mantık Çağı’nın tek gerçek temsilcisiydi. Bilgin kişiler basit görünmekten çekindikleri için bu tanımlamayı pek kullanmak istemezler. Bence bir şey basitse, bunu karmaşık hale getirmekten her zaman kaçınmalıdır insan; aklın hünerini gösterebilecek başka yollar da vardır. Smith ve Voltaire için mantık, kişinin sonuçlara varırken din, kural, önyargı ya da duyguların yardımına başvurmasını değil, konuyla ilgili olarak elde edilebilecek tüm bilgiye kapsamlı bir biçimde ve tam anlamıyla sahip olmasını gerektirir. Çünkü insan ancak bu yolla sağlıklı sonuçlara varabilmektedir. Bu ölçüte göre de, Adam Smith olağanüstü bir mantık adamıdır. Bilgiye olan açlığı sonsuzdu; bilgileri toplar, sindirir ve düşüncelerine yol göstermesini sağlardı. Tüm bunlar da Smith’i yeni yollara götürmüştü, onu bir öncü yapmıştır.

Tarımsal Sistem

Fransa bir bütün olarak Smith için başlıca bilgi ve eğitim kaynağıydı. Adam Smith 1765’te, bugün de hâlâ olduğu gibi, Fransa’nın zengin toprağını, bunu işleyen akıllı, sabırlı, iyi niyetli çiftçileri ve çok çeşitli çiftlik ürünlerini gördü. Farklı bölgelerde, hatta aynı bölge içindeki değişik köylerde yetişen meyva, sebze, peynir ve kuşkusuz şarap gibi çiftlik ürünlerinin kalitelerinin başlıca ilgi ve çıkar, hatta bilimsel tartışma konusu yapıldığı tek ülke Fransa’dır. Smith’in yolculuğu sırasında Fransa’nın tarıma olan inancı

doruk noktasında bulunuyordu. Bu inanç, iktisadi düşünce tarihinde *Fizyokratlar* diye bilinen ilginç bir grup ekonomi düşünürünün fikirlerinde yansımaktaydı.

Fizyokratlar tüm zenginliğin topraktan, dolayısıyla tarımdan kaynaklandığına inanıyorlardı. Yapılan bütün masraflar çıktıktan sonra *net hasıla* (produit net) bırakan, bundan ötürü de zenginliği gerçekten artırmaya olanak veren *artı değer*'in yaratıcısı yalnızca tarımdı. Başka bir deyişle, sadece tarımdaki üretken çaba, doğanın bir lütfu olarak maliyetin üstünde fazladan bir değer sağlıyordu. Ve ülkede tek *üretken sınıf* da toprağı işleyenlerdi. Ticaret ve sanayiden bu tür bir kazanç elde edilemezdi ve bunlarla uğraşanlar da *kısr sınıf*'tı. Tarımın sağladığı bu artı değer – *net ürün* – öteki ekonomik kesimlere ve sınıflara destek oluyordu. Tarım tek sanayi, *tek temel* sanayiydi.

Burada Keynes'in, hiçbir ekonomik düşüncenin gerçekten ölmeyeceğı konusundaki savı doğrulanmaktadır. Gençliğimde bir süre Amerikan Çiftlik Bürosu Federasyonunda araştırma yöneticisi olarak görev yapmıştım. Bu büyük ve tutucu örgüt o günlerde gücünün doruğunda bulunuyordu. Her aralık ayında üyelerimiz bir kongrede toplanırlardı. Kongre günlerinin ardından Fizyokratlar'ın, tarımın tüm zenginliğin kaynağı olduğunu söyleyen sesleri koridorlarda çınılardı. Ve bu ses hâlâ susmuş değildir. Politikacıların kalan birkaç çiftçi oyunu elde etmek için düzenledikleri kampanyalarda, Fizyokratlar'ın mesajı hâlâ duyulabilir: «Temel sanayi sizindir, dostlarım. Çiftçi herkesi doyuran adamdır...»

Smith, Fizyokratlar'la Paris ve Versailles'da tanıştı. Bu gruptan kendisini en çok etkileyen ve en özgün düşünce yapısına sahip olan kişi François Quesnay'di. XV. Louis'nin özel doktoru ve Madame de Pampadour'un da dostuydu Quesnay.

Belirli bir uğraşı olmayan çoğu kişi gibi, Versailles sakinleri de dâhice yeniliklere açıktı her zaman. Fransız kırsal kesimi daha sonra, Marie Antoinette'in bugün hâlâ varolan model köyü *Le Hammeau* ile yüceltildi. Quesnay'nin ünlü *Tableau Economique - Ekonomik Tablosu* da Fransız kırsal ekonomisini benzer bir ustalıklarla

onurlandırmıştır. İnsan vücudundaki kan dolaşımı sisteminden esinlenen bu *Tablo*, ekonomik sistemin başlıca bölümlerinin karşılıklı ilişkilerini, yani çiftçiler, toprak sahipleri ve tüccarların birbirlerinden ne kadar ürün aldıklarını ve karşılığında birbirlerine ne kadar gelir aktardıklarını sayısal terimlerle gösterme çabasıydı.

Uzunca bir süre sonra saray bilginleri Quesnay'nin *Tablo*'suna bir aritmetik bilmeceşi olarak nitelendirerek ilgilerini yitirdiler. Onlarca bu da, Marie Antoinette'in model köyünden daha fazla ciddiye alınmaması gereken bir başka Fransız yeniliği idi. Adam Smith de bu yargıda etkili oldu. Çünkü büyük otoritesi vardı ve ekonomi bilginliğinin ancak açıkça yararlıysa iyi olduğuna inanıyordu. Kuşkusuz çağdaş iktisatçıların tüylerini diken diken edecek bir düşünce... Smith, Quesnay'nin hesaplamalarında özel hiçbir yarar görmemişti.

Ne var ki, Quesnay zamanla yeniden değerlendirildi. 1973'te Wassily Leontief, genellikle «girdi - çıktı sistemi» denilen, sanayilerarası ilişkiler konusunda geliştirdiği çözümlemesiyle Nobel Ödülü'nü aldı. Sanayilerarası çözümleme, tek bir büyük tabloda, her sanayi dalının ne sattığını ve öteki sanayilerden ne aldığını göstermektedir. Veriler biraraya getirilince, örneğin otomobil ya da silah üretimindeki bir artışın, tüm öteki sanayilerin satışına olan etkisi hesaplanabilmektedir. Bu sistemin temelindeki düşünce Dr. Quesnay'den alınmıştır.

Smith'in ziyaret ettiği bir başka Fizyokrat, Anne Robert Jacques Turgot oldu. Turgot'yla meslektaşları, kamu harcamalarının ve aynı zamanda girişim (ya da Fizyokratlar'a göre tarım ve net ürün) üzerindeki vergi yükünün en düşük düzeyde tutulması gerektiğine inanıyorlardı. Bu da devletin gücü ve işlevinin sınırlandırılmasıyla gerçekleştirilmeliydi.

1774'te Fransa'nın Genel Hesap Müfettişi olan Turgot'nun görevi, Fransız sarayının savurganlığını kısmak ve böylece net ürün üzerindeki yükü azaltmaktır.

Ancak Turgot başarısızlığa uğradı. Şaşmaz bir kural kendisi-

ne karşı işlemişti: Ayrıcalıklı kişiler her zaman avantajlarının herhangi maddi bir bölümünü teslim etmektense, tam bir yıkıma uğrama tehlikesini göze alırlar. Çoğu kez budalalık da denilebilecek bu entelektüel miyopluğun kuşkusuz kendine göre bir de mantığı vardır. Ayrıcalıklı kişiler, başkalarına ne denli kötü görünürse görünsün, bu ayrıcalıklarının kutsal, temel ve Tanrı vergisi bir hak olduğu duygusuna da sahiptirler. Yoksulların adaletsizliğe karşı gösterdikleri duyarlılık, zenginlerin bu duygusunun yanında hiç kalır. İşte eski rejimde durum böyleydi. Tavandan reform yapmak olanaksız hale gelince, tabandan devrim kaçınılmaz oldu.

Ulusların Zenginliği

Turgot görevden alınmadan çok önce Adam Smith yolculuğundan edindiği dersler ve deneyimlerle birlikte İskoçya'ya dönmüştü. Büyük yapıtı üzerinde çalışıyor, dostları da, acaba bitirebilecek mi, diye merakla bekliyorlardı. Çünkü Smith zamanın ünlü üniversitelerindeki o büyük bilginlerden biri gibi olabilir ve hiçbir vakit yayınlanamayacak olan kitabının erdemleri konusunda bitmez tükenmez tartışmalarla yetinebilirdi.

Ama sonuçta Smith'in kitabı 1776'da yayınlandı ve hemen övgüler yağmaya başladı. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations – Ulusların Zenginliğinin Yapısı ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*'nın ilk baskısı altı ay içinde tükendi. Basılan kitap sayısını bilebilseydik bu olay daha da ilginç olacaktı. Yapıtın içerdigi sınırsız bilgi, Smith'in Oxford'lu profesörler konusunda yaptığı gözlemden kaynaklanan büyük bir düşünce sistemini oluşturmaktadır. Bir ulusun zenginliği, her yurttaşın kendi çıkarlarına hizmet etme çabasının bir sonucudur; kişi kendi çıkarı için çalışırken, bunun sonucu olan ödülleri alır ya da cezalara katlanır. Kaynakların kıt olduğu bir ortamda, insanların öncelikle kendi gereksinimlerini düşünerek, onları en iyi şekilde karşılamak üzere çaba göstermeleri doğaldır. Bu çabalar bireyin yararına olduğu kadar toplumun da yararına olacaktır. Yani bireyle toplumun çıkarları

arasında bir çelişki sözkonusu olmayacak ve her zaman ikisi aynı yönde ve aynı yerde buluşacaktır. Smith'in ünlü deyişiyle, bireyin böyle yapması için kendisine sanki görünmez bir el yol göstermektedir. Ve bu gizli el, devletin görünen, yeteneksiz ve yıpratıcı elinden daha iyidir.

Bütün bunlar hitabet sanatında yaşayan düşüncelerdir. İşadamları sosyalist dünyanın dışında herhangi bir yerde toplandılar mı, kişisel çıkarlara övgüler başlar.

Topluğneler ve İşbölümü

Adam Smith'e göre, zenginliğin asıl kaynağı emek olduğuna göre, bir ülkede insanlar ne kadar çok çalışırlarsa ve üretimin örgütlenişinde işbölümü ve uzmanlaşmaya ne ölçüde önem verirlerse, ulus olarak o denli zenginleşeceklerdir. Smith uzmanlaşmanın üstün randımanı diyebileceğimiz işbölümü konusuna büyük önem vermiştir. Üretkenlikte artış, üretimin çeşitli aşamalarını ve farklı işlemlerini değişik kişilerin üstlenerek işbölümü yapmaları ve bu konuda uzmanlaşmaları sonucu elde edilebilir. Aynı şekilde ülkelerin belirli özel ürünlerde ya da ticaret türlerinde uzmanlaşması da, verim ve üretkenliği artırabilir. Mesleki ya da sınai süreç içinde uzmanlaşma, emeğin üretken güçlerinde kazanımlar sağlar. Kısaca, «İşgücünün verimliliğini en ileri düzeyde geliştirmek ancak işbölümüyle gerçekleşebilir; işbölümü de çalışmanın etkinliğini ve yeteneklerin gelişmesini sağlamakta, teknik buluşları özendirmektedir.» (7)

Burada Smith işbölümünü ünlü bir örneğiyle açıklar. Bilgi toplarken topluğne imalatını görmüş ve o her zamanki dikkatiyle bu süreci izlemiş olmalı:

«Bir işçi teli makaradan boşaltıyor, bir başkası düzgün hale getiriyor, üçüncüsü teli uygun boyda kesiyor, dördüncüsü bir ucunu sivriyor, beşincisi de topluğnenin başını yapıyor. Başın yapılıp takılması da iki ya da üç belirli işi ge-

rektirmektedir. İğnelerin parlatılması, ambalajlanması da başlı başına ayrı bir uğraşı.» (8)

Smith on işçinin aralarında uygun bir işbölümü yapmaları sayesinde günde 48.000 toplu iğne yapabileceğini hesaplamıştır. Oysa tüm işlemleri tek işçi yaptığında, günde en çok yirmi toplu iğne üretebilecektir ancak. Yine de emek verimliliğini artıran zincirleme çalışmanın, XX. yüzyılın başlarında Henry Ford'un bir buluşu olduğu inancı hâlâ çok yaygındır.

Piyasa daha genişledikçe, üretim süreci silsilesi daha uzun olabilir ve işbölümü için daha geniş olanaklar doğabilir. Smith bu noktadan hareketle, gümrük tarifeleri ve ticarete konan öteki kısıtlamalara karşı çıkarak, malların değiş tokuşunda, mümkün olan en geniş piyasa ve ulusal ya da uluslararası alanda olabildiğince özgürlük sağlanması gerektiğini öne sürmüştür.

Ticaret özgürlüğü sonuçta bireyin kişisel çıkarlarını gerçekleştirmeye özgürlüğünü genişletmiştir. Smith'in görüş açısı, uluslararası alanı da kapsamaktadır. Ticaret ve girişim özgürlüğünün birleşmesi, en fazla aranan malın en çok üretilmesini sağlayarak en iyi toplumsal sonucu doğurmuştur.

Birleşmeler ve Anonim Şirketler

Bu özgürlüklerin eski düşmanı devletti; gümrükler, gümrük tarifeleri koyan, vergi yükünü ağırlaştıran, tekel hakkı bahşeden ve her şeyin ötesinde kendisine en iyisini ayırarak bunu daha da geliştirmeye çalışan müdahaleci, *Merkantilist* (*) devlet yani. Modern çağlarda Smith'ten alıntılar yapanların hemen hepsinin

(*) Başlıca zenginlik unsuru olarak altın ve gümüşü kabul eden Merkantilist düşünürler, bir ülkenin zenginleşmesinin temel yollarından birini, dışarıdan satın aldığı mallardan daha fazlasını satmak ve aradaki farkı altın ya da gümüş olarak tahsil etmekte görüyorlardı. Dolayısıyla dış ticaret bilançosunu fazlayla kapatmak amacıyla da devletin, ihracatın desteklenmesi, ithalattan koruyucu gümrük resimlerinin alınması, hammadde ihracatından çok mamul ihracatına önem verilmesi, vb. müdahaleci önlemler alması zorunlu idi. (Ç.N.)

düşündüğü gibi, tek engel devlet değildi. İşadamlarının kendileri, özgürlükleri konusunda başlıca tehdidi oluşturunlardı. Onların katı içgüdüleri idi kendilerini kısıtlayan; bundan da Adam Smith'in şu keskin gözlemlerinden biri ortaya çıkmıştır: «Aynı uğraşmayı paylaşan kişiler, eğlence ya da oyalanmak için de olsa, ender olarak bir araya gelirler ve bu toplantılarda konuşmalar nedense döner dolaşır, toplum aleyhine fesatlıklar düzenlemek ya da fiyatları artırma yolunda gizli tertipler oluşturmakla sonuçlanır hep.»⁽⁹⁾

Smith, modern iş hayatıyla ilgili konuşmalarda pek tutulmayan bir başka noktaya da işaret etmiştir. Gerçekte bu görüş birçoğuna şok etkisi yapabilir. Smith anonim şirketlere şiddetle karşıydı. Bu şirketlerin hisse senedi sahipleri için şöyle diyordu: «... Bunlar şirketin işlerinden pek bir şey anlamazlar; aralarında bir anlaşmazlık çıkmadığı sürece de işle ilgilenme zahmetine katlanmazlar; sadece yöneticilerin uygun gördüğü yarı yıllık ya da yıllık kazanç paylarını (temettü) cebe indirmekle yetinirler.»⁽¹⁰⁾ Smith şirket yöneticileri için de şunları söylüyor: «Kendi paraları yerine başkalarınınkini yöneten idarecilerin, bu paraları özel bir ortaklıkta olduğu gibi ortakların kendi paralarını izledikleri kadar kaygılı bir dikkatle gözetmeleri beklenemez. Zenginlerin kâhyaları gibi bunlar da küçük meselelere önem vermeyi efendilerinin onuruna yakıştıramazlar ve kendilerini böyle bir dikkatten kolaylıkla bağışık tutarlar. Dolayısıyla bu tür bir şirketin yönetiminde az ya da çok ölçüde bir savurganlık, bir ihmalcilik görülür. Bu şirketler istisnasız olarak kötü yönetilirler ve kötü yönetimin sınırlı olması bile bir istisna sayılır.»⁽¹¹⁾

Ne yazık ki, Adam Smith'in Amerika Birleşik Devletleri Ticaret Odası ve Ulusal İmalatçılar Derneği ya da İngiliz Sanayileri Konfederasyonunun ortak toplantılarına katılması olanaksız. Bu toplantılarda hazır bulunabilseydi, büyük şirketlerin ya da holdinglerin başkanlarının ekonomik erdemlerini Smith adıyla ilan ettiklerini duyunca şok geçirebilirdi. Buna karşılık onlar da, kâhinler

kâhini Smith bu girişimlerinin varolmaması gerektiğini söylediğinde küçük dillerini yutabilirlerdi.

Toprakların Boşaltılması

1790'da ölen Adam Smith'in son yılları, Edinburg Gümrük Müşaviri olarak oldukça rahat geçmiştir. Bu, hiç de onaylamadığı, hizmetsiz bir memuriyetti; üstelik Smith bu işin ilgili olduğu gümrük formalitelerini de onaylamıyordu. Ancak, yine de böyle bir işi geri çeviremeyecek kadar pratik bir kişiydi. Adam Smith Edinburg'da, Royal Mile'in hemen dışındaki küçük bir mezarlıkta yatmaktadır. Zaman zaman mezarını ziyaret etmeye bir iki bilimadamı gelir ancak. İktisatçılar genellikle kahramanlarını ihmal ederler...

Smith öldüğü zaman, kehanette bulunduğu değişiklikler İngiltere ve İskoçya'nın hem kentsel, hem de kırsal kesimlerinde görülmeye başlamıştı bile. Sanayi Devrimi öyle birdenbire ortaya çıkmamış, oluşumu adım adım izlenebilmiş bir devrimdi.

İnsanlar kırsal kesim ve köylerden kasabalara, kentlere ve fabrikalardaki işlere akın ediyorlardı. İskoçya'da halk, başlıca sanayi maddesi olan yüne talebin artması sonucu kırsal kesimden apar topar sürülüyordu.

Bu sürgünün en belirgin örneği Sutherland'da izlenmekteydi. İskoçya'nın en kuzeyinde bulunan bu bölgeden 1811 ve 1820 yılları arasında, koyunlara otlak sağlamak amacıyla 15.000 kişi boşaltıldı. Strathnaver'de de kesin önlemler alınarak yarıcı çiftçilerden iki ay içinde topraklarını boşaltmaları istendi. Bu süre dolduğunda, gidecekleri başka yer olmadığı için bu insanların hâlâ topraklarından ayrılmadıkları görülünce, toprak sahiplerinin adamları köpekleriyle bölgeye gelerek evleri yakmaya başladılar. O dağlık yörede ağaç bulunmadığı için özellikle evlerin kereste damlarını yakmamaya dikkat ediyorlardı. Daha sonra bazı evlerin, içerdeki yaşlı ve sakat sakinleri boşaltılmadan yakıldıkları saptandı.

Yöre halkının yerini alan koyunlar, toprak sahiplerine insan-

lardan çok daha büyük, kabaca bir hesapla üç kat fazla kazanç getirmekteydiler. Üstelik yemyeşil tepelerde otlayan şevyot koyunlarının görünüşü manzaraya insanlardan daha çok katkıda bulunuyordu.

Acımasız olmasına karşın, toprakların boşaltılması ekonomik gelişmede günümüze dek çözüm bulunmadan süregelen bir sorunu çok belirgin bir biçimde ortaya koymaktaydılar. İnsanlarla toprak arasında, gelişmeyi olanaksız kılacak denli kötü bir ilişki, yani çok sayıda insan ve az miktarda verimli toprak bulunabilir. Bu durumda en iyi çözüm insan sayısının azaltılması gibi görünse de sonuç yine umutsuzdur. Yoksulluğun bir dengesi vardır. Hindistan'ın büyük bölümünde, Bangladeş, Endonezya ve öteki sık nüfuslu ülkelerde durum böyledir. Kuzey İskoçya'nın dağlık bölgelerinde de nüfusun azaltılması salık verilmemektedir artık. İyi bir tartışma konusu oluşturan doğum kontrolüyle, çok yavaş sonuç vermektedir, o da verirse tabii... Bu konuya yeniden döneceğiz.

Örnek Bir Dokuma Kenti

1815 ya da 1820 yıllarına gelindiğinde, topraklarından sürülen yarıcı çiftçilerin iş bulabileceği fabrikalar, özellikle dokuma ve çirçir fabrikaları vardı. Ancak Kuzey İskoçya'nın dağlık yöresinden gelen bu erkekler makinenin ritmine kolay ayak uyduramıyorlar; daha çok göç etmeyi, genellikle de Kanada'ya gitmeyi yeğliyorlardı. Çünkü Kanada'daki Nova Scotia, Yeni İskoçya demekti. Çocuklar ve kadınlar sanayi yaşamına daha kolay alışmaktaydılar ve çocukların erken yaşlarda işe başlamaları tercih ediliyordu.

Glasgow'a yarım saatlik uzaklıkta bulunan ve çavlanların deşirmenleri döndürdüğü Clyde Irmağı vadisinde yer alan New Lanark, çocukların sanayide çalıştırılmalarının en ünlü deneyine sahne olmuştur. New Lanark adı, bugün pek çok kişinin kafasında biraz bulanıkça da olsa, bu insanseverlik (!) örneği deneye çağrışım yapar. Bu bölgedeki fabrikalar, evler ve işçi yatakhaneleri o dimdik, kasvetli görünüşleriyle değişmeden kalmışlardır.

New Lanark deneyi XVIII. yüzyılın son birkaç yılında David Dale tarafından başlatılmıştır. Yakın yıllarda İskoçya Merkez Bankasının çıkardığı kâğıt paralarda yüzünü gördüğümüz bu kişi ünlü bir İskoçyalı kapitalist ve insanseverdi. Dale'in hayırsever düşüncesi, Glasgow ve Edinburg yetimhanelerinden zavallı gençleri kurtararak onlara hem eğitim, hem de yararlı iş sağlamak amacına hizmet ediyordu. Üstelik böylece kentler bu gençlere bakma masrafından da kurtulacaklardı. New Lanark, İskoçya'nın en büyük çırçır fabrikası haline geldi. Bir zamanlar her yaştan iki bin işçinin çalıştığı kasabanın bugünkü nüfusu sekseni geçmez.

O zamanlarda yüksek ahlak ilkeleri egemendi topluma. Her yetime günde bir buçuk saatlik çok sıkı bir öğrenim yaptırılıyordu. Bununla birlikte fabrikaların da kâr sağlamaları gerektiği anlaşılınca, günümüzde çalışma ahlakı diye nitelendirilen kavramın korunması ve özendirilmesi zorunlu oldu. Böylece ders zamanları, fabrikalarda on üç saatlik iyi ve dürüst bir çalışmadan sonraki akşam saatlerine alındı.

Bu koşullar kimseye öyle büyük bir şok etkisi yapmamalı. Zamanın standartlarına göre, New Lanark tam anlamıyla bir dinlenme yeri değilse de, şefkat ve kültür yuvası sayılabilirdi. Hele Dale'in damadı Robert Owen'ın yönetimi ele aldığı 1799 yılından sonra bu durum daha da belirginleşti. Owen bir düşünür, ütöpik bir sosyalist, dindar bir septik (kuşkucu) ve manevi âleme inananlardandı. O günlerde Avrupa'nın her yerinden reformcular New Lanark'a, sanayinin insancıl bir yüzü olabileceği kanıtını kendi gözleriyle görmeye geliyorlardı. Owen'ın yönetiminde Kişilik Geliştirme Enstitüsü kuruldu. Enstitüde yetişkinler için konferanslar, yetim çocuklar için şarkı söylemek vb. eğlenceler, çok küçükler için de anaokulları vardı. İçki satan halka açık yerler kapatılmış ve alkol yasağı konmuştu. Zamanla çocuklar için işgünleri on buçuk saate indirildi ve on iki yaşından küçük çocukların çalıştırılması yasaklandı. Bazı çevrelerce bu koşulların aşırı yumuşak olarak düşünülmesi, öteki yerlerde durumun nasıl olduğu hakkında bir fikir verebilir. Owen'ın yumuşak kalpliliği yüzünden ortaklarıy-

la başı derde giriyordu hep. Onlar hiç kuşkusuz bu küçük piçlere bir tam günlük işi hakkıyla yaptırabilecek sert, ayağı yere basan bir yöneticiyi daha çok yeğ tutarlardı.

Yeni Uyum

New Lanark, Owen'ın ütöpik düşünüyü tümüyle tatmin etmemişti. Bunun sonucunda Indiana'daki New Harmony (Yeni Uyum) ortaya çıktı. Wabash Irmağının kıyısında oluşturulan bu işbirliği cennetinde Owen tümüyle yeni bir başlangıç yapmak istiyordu. Bu yeni topluluk geçmişten hiçbir şey devralmayacak ve süregelen kapitalist bozulmadan etkilenmeyecekti. Burada egemen olan ilke, kişisel çıkar kavramı değil, başkalarına hizmet etmek gibi çok daha yüce bir ideal olacaktı.

Nüfusun birkaç yüzün üstüne çıkmamasına karşın, idealistler New Harmony'e geldiler. İşsiz güçsüz takımı, topluma uyamayan, insanlardan kaçan, nefret eden bir grup da soluğu burada aldı. Ve oraya varır varmaz kendilerini başkalarına hizmet etmeye değil, hemen hemen tümüyle tartışmaya, karşılıklı söz yarışına adanmışlar. Bu konuşmalar, tartışmalar sürüp giderken günün birinde domuzların bahçeleri istila edip buldukları her şeyi siliş süpürdükleri anlatılır. Uyum kaybolmuş, New Harmony başarısızlığa uğramıştı. Böylece, özgür girişim ve kişisel çıkarlara hizmet görüşü Indiana'da da korunmuş oldu. Gözlemlerime göre, liberal reformcular da dahil zamanımızın idealistleri, ne yazık ki, düşmanlarından çok, tartışma tutkuları yüzünden tehlikeye girmektedirler. İdealistlerin doğruluk, hak ve adalet duygusu çoğu zaman şöyledir: Ana prensiplerin korunması için verilen bir savaşta her şey feda edilebilmelidir.

Ricardo ve Malthus

Smith'in önerilerine New Harmony değilse bile İngiltere uygundu. Ölümünden birkaç ay sonra Smith'in kâhinliği resmen ta-

nındı. Bir bütçe konuşmasında Başbakan Pitt onun, «son derece ayrıntılı bilgisi ve derin düşünsel araştırma isteğinin, ticaret ve siyasal iktisat sistemiyle ilgili her soruna en iyi çözümü sağlayacağı» söylemiştir. (12)

Adam Smith kamu meselelerine önerilerde bulunmanın da ilerisine giderek, günümüzde ekonomik model diyebileceğimiz, iktisadi sistemin nasıl işlediğine ilişkin bir görüş geliştirmiştir. Rekabet, fiyatların üretim maliyetleriyle tam bir uygunluk içinde belirlenmesine neden olmaktadır. Bir malın üretim maliyeti de, ona harcanan emeğin oluşturulması, yetiştirilmesi ve sürdürülmesinin bedelidir.

Burada gelişecek ve insan düşüncesini biçimlendirecek olan –hâlâ da öyledir– iki fikrin çekirdeğini görmekteyiz. Bunlardan biri emek - değer kuramıdır; ötekisi de insansoyunun, her zaman kendi doğurganlığının, nüfus patlamasının kurbanı olma eğilimidir.

Adam Smith'in ölümünü izleyen yirmi beş yılda bu iki düşünce, yakın arkadaşları olan David Ricardo ve Thomas Malthus tarafından yeniden ele alınmıştır. Ricardo, Smith'in ekonominin kurucusu unvanına tek ciddi rakip sayılabilir; onunla birlikte İskoçya'nın büyük etnik rakipleri de ortaya çıkmıştır.

David Ricardo Yahudiydi; borsa simsarlığı ve parlamento üyeliği de yapan Ricardo olağanüstü aydınlık bir kafaya ve son derece karmaşık bir yazı üslubuna sahipti. Malthus ise mesleğini icra etmeyen kilise adamı bir İngilizdi.

Malthus yaşamının büyük bölümünü Haileyburg Kolejinde siyasal iktisat ve modern tarih dersleri vererek geçirmiştir. Bu, İngiltere'de oluşturulan ilk siyasal iktisat kürsüsüydü. Haileybury Kolejinin Doğu Hindistan Şirketi yöneticileri tarafından açılmış olması da ayrıca ilginçtir. Bu şirket XIX. yüzyılda Malthus, James Mill ve oğlu John Stuart Mill'in yanı sıra İngiltere'nin öteki en büyük iktisatçıları için bir gelir kaynağı olmuştu. Ünlü Mill'lerin İskoç olduklarını söylemek bile gereksiz...

Malthus'un *Nüfus Kuramı*'na göre, karşı cinsler arasında 'ihtiyaç

ras' varolduğu sürece nüfus her zaman geometrik hızla, yani 2, 4, 8, 16 vb. olarak büyüyecektir. Buna karşılık, en iyi olasılıkla besin maddeleri yalnızca aritmetik hızla, yani 2, 3, 4, 5 vb. diye artacaktır. Malthus'a göre nüfus artışıyla gıda maddeleri arasındaki bu dengesizlikten insansoyunu kurtarabilecek iki yol vardı: Bunlardan birincisi, savaş, doğal afetler, kıtlık, hastalık gibi doğal araç ve mekanizmaların normal olarak yinelenen işleyişinin nüfusu kırımını beklemektir. İkinci yolsa ahlaki alanda bir sınırlama oluşturarak, yeterli maddi olanaklara sahip olmayanlara evlenmemelerini ya da evli çiftlerin gönüllü olarak çocuk yapmamalarını salık vermek gibi önlemlere başvurmaktır.

Adam Smith serbest ticaret, kişisel çıkarlara hizmet ve işbölümü sonucunda elde edilecek kazanımları düşünerek insanlığın geleceğine iyimser bir gözle bakmıştır. Ancak ne Malthus, ne de hep iyimser olarak kabul edilen Ricardo böyle düşünmez. Ekonomi, Malthus ve Ricardo'yla birlikte iç karartıcı, hüznün verici bir bilim olmuştur.

Ricardo'cu Görüş

David Ricardo arkadaşı gibi nüfusta sürekli bir artış olacağı öngörüsünde bulunmuş, ancak Malthus'un nüfus artışı sorunu, Ricardo'da işçilerin artışı sorununa dönüşmüştür. Ricardo'ya göre işçiler arasında bir yandan iş bulma, öte yandan besin sağlama yönünden öylesine şiddetli bir rekabet olacaktır ki, sonuçta tüm çalışma ve çaba ancak bir lokma ekmeğe yetecekti. Bu, insanoğlunun kaderiydi.

Bu alınyazısı «gelişmeler kaydeden toplum»da ertelenebilirdi. Ve, bir an için düşünülürse, XIX. yüzyıl İngilteresi bu tanıma uygundu. Ama Ricardo'nun öngörüsüyle görkemli genellemeleri uyuşmamıştır. Ricardo'nun dünyasında işçiler hayatta kalabilmek için gerekli olanı ancak elde edebileceklerdi, daha fazlasını asla. Bu, ücretler yasasının demir pençesidir. Bunun sonucu olarak da emekçilere duyulan acıma, yalnızca boşa harcanmış bir duygu de-

gil, aynı zamanda zararlı da olacaktır. Bu tür duygular, kısa dönemde umutları ve gelirleri artırabilir, fakat uzun dönemde nüfus artışını hızlandırarak yine gelirlerin azalmasına yolaçar. Hükümetler ya da sendikaların ücretleri artırma ve halkı yoksulluktan kurtarma yolunda gösterecekleri herhangi bir çaba da, aynı şekilde ekonomik yasayla çelişkili olacağından ve nüfusu artıracığından başarısızlığa mahkûmdur.

Çiftlik ya da fabrikaların ürettikleri değişik ürünler, Ricardo'nun en düşük düzeyde beslenen emek ordusundan fazla miktarda işçiyi gerektiriyordu. Ricardo'nun ünlü emek - değer kuramına göre de, bir malın değerini o malın üretimi için harcanan çaba, yani emek belirlemekteydi. Mallar, onların üretimi için gerekli emeğin azlığı ya da çokluğuna uygun bir oranda değiş tokuş edilir, alınır ve satılırdı. Bu da sonuçta, malların değerini emek belirlediğine göre, tüm üretimin emeğe ait olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Gerçekten de, yarım yüzyıl sonra Karl Marx tarafından biraz farklı bir biçimde dile getirilecek olan bu kuram tüm dünyaya satışacaktır.

Ricardo'nun dünyasında da kırsal kesim hâlâ egemen durumdaydı. XIX. yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi, değişikliğe tam güven duyulan bir aşamada bulunuyordu. Bununla birlikte Ricardo'nun sisteminde başaktör hâlâ büyük toprak sahibiydi. Halkın toprak üzerindeki talep baskısı ücretlerin düşmesine ve dolayısıyla kiralara artmasına yolaçıyordu. Sonuçta bu tür insanların sayısı arttıkça, toprak sahipleri daha da çok zenginleşiyorlardı. Onlar şiştikçe şişiyor, halkları da açlıktan eridikçe eriyordu. Yine de bu konuda hiçbir şey yapılamamaktaydı; çünkü yarıcı çiftlik işçilerinin verdikleri kiranın bir bölümünün yine kendilerine dönmesi, yalnızca sayılarının artmasına yolaçacaktı.

Ricardo'nun dünyasında devlet güç ve önem açısından gerilemişti. Bu da, böyle olması gerektiğini öne süren Adam Smith'in öğretisinin sürdürülmekte olduğu anlamına gelmekteydi. Görüldüğü gibi, devlet müdahalesi yoksullara yardımcı olmuyordu. Kaldıkı, bu müdahale ekonomik özgürlüğü ve kişisel çıkarların elde

edilmesini sınırlayarak her şeyi daha da kötüleştirmektedir.

David Ricardo kendi çizgisinde zalim bir adam değildi. Doğal olarak zalim bir dünyada, o yalnızca kaçınılmaz olanla boş yere savaşılmaya karşı çıkmış ve en az kötü olanı kabullenmeyi salık vermiştir. Ricardo, yoksulların kötü yazgılarından zenginlerin de azap çekmelerini sağlayacak doyurucu bir formül önerememiştir sadece...

Büyük toprak sahiplerinin zenginliklerine eklenen bu yüksek miktardaki gelirlerin ne olacağı konusunda Malthus ile Ricardo arasında, daha çok gelecek açısından önem taşıyan bir görüş ayrılığı vardır. Ricardo bu paranın harcanacağını ya da biriktirilerek toprağın iyileştirilmesine, yapı işlerinin ve sanayinin gelişmesine yatırım yapmak amacıyla kullanılacağını - ki bu durumda da harcanmış olacaktır - ile sürmekteydi. Bu anlamda Ricardo, Adam Smith'in büyük Fransız yorumcusu Jean Baptiste Say'ın daha önce yaptığı öneriyi kabul etmektedir. Say'ın *Yasası*'na göre, üretim her zaman üretileni satın alacak geliri de sağlamaktadır. Biriktirilen de harcanacaktır, yalnızca değişik biçimlerde... Böylece satın alma gücünde asla bir eksilme söz konusu olmayacaktır.

Bu konuda Malthus çekimser bir tavır takınmıştır. Ona göre, bu kazanç harcanmayabilir ve dolayısıyla satın alma gücünde bir daralma olabilirdi. Bunun sonucu olarak da ekonomi belli bir durumda bocalayacak ve gerileyebilecektir. Satın alma gücündeki darlık yüzünden, doğal düzenin bir bölümü olarak ekonomik bunalımlar ortaya çıkabilecektir.

Bu da geliştirilebilecek bir düşünceydi ama ürün vermedi. Daha sonra Keynes'in söylediği gibi, Ricardo'nun görüşü, Kutsal Engizisyonun İspanya'yı ele geçirmesi gibi İngiltere'yi etkisi altına almıştı. Bir sonraki yüzyıla, Büyük Bunalıma kadar da Say ve Ricardo'nun fikirleri egemen oldu. Satın alma gücünde bir darlık olabileceğini söyleyenler, ekonomiyi yeterince bilmemekle suçlanıyorlardı o zamanlar. Daha sonra Maynard Keynes'le birlikte, Malthus'un, satın alma gücünde darlık olacağı düşüncesi bir öğreti olarak kabul edildi. Bu durumda hükümetin en ivedi görevi bu darlı-

ğı gidermek, atıl tasarrufları harekete geçirmekti. Yine devlet müdahalesi! Ekonomi kesin bir bilim değildir...

İngiltere ve İrlanda

İktisatçılar her zaman doğru bir görüş olarak kabul etmezler, ama bir fikrin ölçüsü onun uygulanabilir olup olmadığına bağlıdır. *Ulusların Zenginliği*'nin yayınlandığı yıl olan 1776'da emperyalist İngiltere, tüm öteki topraklarından daha büyük olanaklar vaat eden bir ülkeyi yitirmekteydi. İngiltere için Smith'in fikirlerinin, Amerikan kolonilerinin elden gitmesinden daha büyük bir önem taşıdığını söylerken abartmaya kaçmıyorum. O dönemde üretim ve ticaret, öteki ülkelerde olduğundan çok daha az kısıtlı bir biçimde mükemmel bir gelişme gösteriyordu. Bu da İngiliz ulusuna Adam Smith'in vaat ettiği tüm zenginliği getirmekteydi.

Napolyon'la yapılan savaşlarda İngiltere Başbakanı Pitt bu zenginliği İngiltere'nin insan gücü yerine kullandı. İngiltere'nin Avrupa kıtasındaki müttefiklerinin çok sayıda insan gücü vardı. İngiltere de bunların yiğitliklerini destekleyen ve özendiren cephaneyi sağladı. Waterloo'dan sonra ticaret ve sanayi yeniden etkinlik kazandı. Bu arada Ricardo'nun görüşü de doğrulanmıştı: Ricardo'cu sistemin öngördüğü gibi, bu yıllarda refah genişledikçe, ücretler düşmüştü. Bu çağın iktisatçıları, belki günümüzden daha çok nüfus ve mantık sahibi kişilerdi.

Onların düşünceleri, özellikle Malthus ve Ricardo'nunkiler, XIX. yüzyılın ilk yarısında bir sınav geçirdiler. Bu sınav, o yıllarda İngiltere Krallığının tam anlamıyla bir parçası ama yine de hâlâ John Bull'un öteki adası olan İrlanda'da yer aldı. İrlanda deneyi de kendi biçiminde sözkonusu görüşlerin geçerli olduğunu zaferle kanıtlamıştır.

İrlanda nüfusunun geometrik hızla arttığından hiç kimsenin kuşkusu olamazdı. Yalnızca 1780'den 1840'a kadar olan altmış yılda nüfus hemen hemen dört katına çıktı. 1840 yılında tüm adada 8 milyon kişi yaşıyordu; günümüzdeyse 4,6 milyon.

Sonraki yıllarda İrlanda'nın gıda maddeleri üretimi de artmış, özellikle patates üretiminin artışına bağlı olarak bir yeşil devrim olmuştu. Hiçbir şey, ürünün iyi olduğu zamanlardaki kadar çok sayıda insanı bu denli iyi besleyemezdi. Ancak gıda maddelerini böylesine çok, hemen hemen aritmetik hızla artıran gizli bir tehlikenin varlığından da söz etmek gerek:

İrlanda'da Ricardo'cu büyük toprak sahiplerinin sayısı çoktu; fakat bunlar genellikle bir toprak sahibinin yaşamı açısından daha güvenceli ve toplumsal bakımdan da daha uygun bir yer olan İngiltere'de oturuyorlardı. İrlanda nüfusu çoğaldıkça, toprak için rekabet de arttı ve malikânelerinde yaşamayan toprak sahiplerince alınan kiralara yükseldi. Taahhüt kirayı ödemek, patates de halkı doyurmak için yetiştiriliyordu. Halk açlık çektiği zamanlar bile tahılını satarak kirasını ödemekteydi. Açlığa makul ölçülerde dayanılabildi ama kiranın ödenmemesi durumunda topraklardan atılmak, tam bir yokluğa, ölüm, mahkûm olmak demekti.

Malthus'cu koşulların doruğuna ulaşması yavaş yavaş oluşan bir durum değildi. Son zamanlarda Hindistan ve Bangladeş deneylerinin de gösterdiği gibi, herhangi bir terslik sonucu, örneğin bu ülkelerde yağmurlarda beklenmedik bir değişikliğin olması, bu koşulları ansızın ortaya çıkarabilirdi. 1845 - 1847 yılları arasında İrlanda'nın ılık ve nemli ikliminde beslenen *phytophthora infestans* tüm patates ürününü yoketmiştir. Yoklukların başlıca nedeni her zaman tarımsal ürüne zarar veren etkenlere, Hindistan'da olduğu gibi kuraklık ya da sellere bağlanır. İrlanda'daysa bu neden daha çok, besin arzının başlangıçta nüfusa uygun bir düzeyde tutulmamasına ve kiralanan işçilerin toprak sahipleriyle olan mücadeleyi kaybetmelerine bağlanmalıdır.

Ricardo ve Malthus'un kehanette bulunduğu yalnızca koşullar değildi; İngiliz hükümetinin İrlanda felaketi karşısında aldığı önlemler de aynen Ricardo'nun önerebileceği biçimde olmuştu. Şimdi bunun iktisat kurallarına uygun olduğu söylenebilir. Dışarıdan alınan tahılın serbestçe dağılımını sağlamak amacıyla yasalar da değişiklik yapıldı. Ancak bu uygulamanın, ilke olarak yerinde

bir önlem sayılmasına karşın, tahıl almak için parası bulunmayanlara, yani açlık çeken tüm nüfusa hiçbir yararı dokunmadı.

Mısır dışalımını açları doyurmak için değil, fiyatları düşürmek amacıyla yapılmıştı. Ancak ucuz besinin hiç parası olmayanlara ne yardımı dokunabilirdi ki... 1845'te kamusal bir yardım programı uygulamasına başlandı. Ne var ki bu, yoksullara asla yardım edilmemesi gerektiği ilkesiyle çelişkiydi ve böyle bir uygulamaya gerçekten büyük ihtiyaç duyulduğu ertesi yıl da bundan vazgeçildi. Kötü hasat yüzünden geçici işsizlerle, sürekli bir işe gerçekten gereksinimi olanlar arasında bir ayırım yapmanın yolu bulunmadığı ileri sürülmüştü.

O dönemde Ricardo'cu reçetelerin gözcüsü olan Charles Edward Trevelyan, Hazine'nin başında bulunuyordu. Trevelyan, hükümet bedava gıda maddeleri dağıtımı yoluyla özel girişimin yasal kârına müdahale ederse, ticaretin felce uğrayacağını öne sürdü. Başbakan Charles Wood da Avam Kamarasını, açlığın şiddetli olduğu bir dönemde tahılda ticaretin «elden geldiğince serbest bırakılması» için her çabanın gösterilmesi gerektiğine inandırdı.

Konforlu ve sakın bürosunun koltuğuna kurulmuş, ağız iyi laf yapan birinin kupkuru, antiseptik bir siyasal kararıyla, bu kararın uygulanması yüzünden insanların başına gelenler arasındaki çelişki kadar büyük uçurum az vardır. Örneğin, Vietnam Savaşı sırasında bu, Washington Bürosunca himayeci bir tutum olarak nitelenirken, Asya'da gözle bile görülmeyen uçaklardan saçılan ani öldü.

Trevelyan'ın ilkeleri, hazine bakanlığının yılanmış dairelerinde ilan edildiği haliyle, yani kâğıt üzerinde kusursuzdu; İrlanda'daysa açlık ve ölüm demektir. O sakın büroların adamları gibi Trevelyan da durumdan hoşnuttu. Klasik ekonominin kuralları kendilerini açıkça doğrulamışlardı. 1846 yılında yazdığı bir mektupta, Trevelyan İrlanda sorunu için şöyle diyordu: «İnsan gücünü aşan bu sorunun çözümüne her şeye muktedir olan Ulu Tanrı'nın doğrudan bir darbesiyle ulaşılmıştır.»⁽¹³⁾

Burada bir başka eğilim görmekteyiz. O da, ilkelere bağlı ey-

lemlerin, sonuçlarının tüm kötülüğüne karşın, Tanrı'ya maledilmesidir. Smith'in gizli eli Tanrı'nın hem de İrlanda'lılardan hoşlanmayan acımasız bir Tanrı'nın eli olmuştu.

Kaçış

Büyük Açlık'tan ve Kuzey İskoçya'nın dağlık bölgelerindeki boşaltma işlemlerinden kurtulmak için bir kaçış yolu vardı: Amerika'ya göç etmek. Ne var ki, ölümden kaçış değildi bu, çünkü geminin yolcuları arasında ölüm de bulunmaktaydı. Quebec'ten Saint Lawrence Irmağı boyunca otuz ya da kırk mil aşağıya giderseniz, alçak, ağaçlarla yarı kaplı, üzerinde dağınık halde yıkılmış yapıların bulunduğu Grosse Adasına gelirsiniz. Şimdi burası Kanada Tarım Dairesinin küçük bir bulaşıcı hayvan hastalıkları araştırma merkezidir. Açlık yıllarında İrlanda'dan kalkan ve içinde tifüs hastalığı bulunan gemiler, ölen ya da ölmekte olanları bırakmak üzere buraya uğrarlardı. Grosse Adasındaki yüksek bir sütunun üzerinde adaya geldikten sonra ölen 5294 kişinin adları yazılıdır. Tifüs tek felaket de değildi; sözkonusu anıtın baktığı, şimdi terk edilmiş olan koyun adı Kolera Körfezi'dir.

Ancak konunun bazı iyimser yanları da vardır. Belki Yeni Dünya'da Adam Smith ve David Ricardo tarafından dile getirilen temel ilkeler hâlâ geçerliydi. Fakat bunların yer aldığı çevre çok değişikti; dolayısıyla buna uygun olarak sonuç da değişik oldu.

Yeni Dünya'da toprak bol ve bedavaydı. Böyle olduğu için de, büyük toprak sahibine ne güç, ne de tekelci bir gelir sağlıyordu. Toprak kiralayan biri ya da tarım işçisi, toprak sahibine veya işverene, ertesi gün işinden ayrılıp kendi çiftliğini kuracağını söyleyebilecek durumdaysa ona, fazla bir baskı yapılamazdı kuşkusuz. Amerika'da nüfus Malthus'un belirttiği gibi artabilirdi ve öyle de oldu. Ancak bu durumda işçi gereksinimi daha da büyüdü. Dolayısıyla da ücretler kötüye değil, iyiye doğru gelişme gösterdi.

Ağaçsız, dağlık bölgelerden gelen Kuzey İskoçyalı aileler, topraklarından sürüldüklerinde değerli dam kerestelerinin yakıldığı-

na tanık olmuşlardı. Bu, onların evlerini anayurtta bir daha yapamayacakları anlamına gelmekteydi. Yeni Dünya'ya gelmelerinden birkaç ay sonra kendilerine ormanlardan çiftlik için yer açıyorlardı. Ağaçlar düşmanları olmuştu şimdi. Amerika'ya yerleşenler ağaçların seyrek olduğu yüksek arazileri arıyorlardı; ancak daha sonraları sık ormanlarla uğraşmayı göze alarak alçak bölgelere indiler. Ricardo'ya göre, nüfus baskısı, insanları her zaman daha elverişsiz topraklara yerleşmeye zorlamaktaydı. Bir sonraki kuşağın zeki ve olağanüstü değerli Amerikalı iktisatçısı Henry Charles Carey, bu yeni sonucu gözlemlemiş ve ustası Ricardo'ya meydan okuma cüretinde bulunmuştur. Nüfusun artması ve sanatların genel olarak ilerleyişiyle birlikte, her zaman daha iyi topraklar kullanım alanına sokulmaktaydı. Çünkü Carey böyle olduğuna bizzat tanıklık etmişti ve Ricardo'nun da bu olguyu görememiş olmasına hayıflanıyordu.

Göçmenler daha iyi ya da kötü topraklarda, kısa sürede, kendilerinden bir önceki kuşağın ömründe görmediği kadar çok miktarda yıllık besin maddesi üretmeye başlamışlardı. Ve Büyük Açlık'tan kaçan İrlandalı inşaat grupları bu besin maddelerini tüm dünyanın elde edebilmesini mümkün kılacak demiryollarını yapıyorlardı. Besin arzı üzerindeki Malthus'cu nüfus baskısı büyük gücü harekete geçirmişti. Ve böylece göçmenler de dünyanın besin sorununu en azından bir yüzyıl için çözmüşlerdi.

Smith, Ricardo ve Malthus'un düşüncelerinin Yeni Dünya koşullarında yeniden gözden geçirilmesi gerekebilirdi. Ama bu yapılmamış, özellikle Smith geride bırakılmıştı. Kişisel çıkar ve girişim özgürlüğü Eski Dünya'da dünyevi bir inançtı; Yeni Dünya'daysa bir din gibi ortaya çıkmıştı. Büyük Açlık'tan elli yıl sonra bu iman tüm kıtayı sarmıştı. 1893'te açlığı tatmış olanların çocukları ve o günleri anımsayabilen bir azınlık büyük bir fuar, bir kutlama festivali için Chicago'da toplandılar. Ricardo ve Malthus'un düşüncelerinin doğasında varolan kötümserlikten izler bulabilmek gücü burada. Ancak bu mucizeyi oluşturan özgür girişimcilik düşüncelerinin erdemi konusunda kuşkuya da yer yoktu.

Günümüzde Smith

XX. yüzyılda Adam Smith'in dünyası ağır darbeler yemiştir. Bunlardan bazıları kuramsal açıdan gelmiştir: Keynes'in belirttiği gibi, Marx'ın devrimci saldırısı bunların en sertisi olmuş, modern kapitalizmin yetersizliklerini gidermek ve adaletsizlikleri düzeltmek için umutlarını devlete bağlayanların saldırılarıysa daha ılımlı kalmıştır. Ne var ki, bu düşünceler en büyük zararı, Keynes'in vurgulamadığı bir güçten yani koşullardan görmüşlerdir.

Anonim şirketlerin Smith'in dünyasına ters düştüğünü belirtmiştik. Aynı şeyi sendikalar için de söyleyebiliriz. Smith, tüccarlarinkiyle karşılaştırılırsa işçilerin daha ince fesat birleşimleri olabileceği konusunu gözden geçirirken sendikalardan sık sık söz eder. Modern silahlarla donatılmış, savaş teknolojisi yönünden rekabet gücü olan devlet de Smith'in dünyasını değiştirmiştir; çünkü böyle bir devlet masrafsız ve küçük olamazdı.

Sanayileşmiş ülkelerdeki doğum kontrolü ve doğum artış hızının sıkı bir denetimiyse bir başka değişikliktir; Smith, Ricardo ve Malthus'un sistemlerini temelinden vuran da budur. Ve eğer gelirlerdeki artış, bunu silip süpüren bir doğum patlamasını peşinden getirmezse, bu görüş kalıcı olacak ve yoksullara acıma duygusu da artık geri tepmeyecektir.

Her ne kadar bunlar büyük değişikliklerse de, adam Smith'i fazla sarsıcı değildir. Çünkü onun dehası, fikirlerinden çok yöntemlerindedir. Görüldüğü gibi, Smith bir mantık adamı olarak koşullar konusunda kendine yeterince bilgi sağladıktan sonra düşüncelerini bunlara uygun olarak biçimlendirmiştir. Yeni koşullar ve yeni bilgilere uyarak yeni bir düzenleme yapma gereği, Smith'i ne şaşırtabilir, ne de rahatsız edebilir. Smith, düşüncelerinin, yönelimi amaçlardan başka koşullara uygulanmalarını hiçbir zaman beklemeselli ki

(11) —

İkinci Bölüm

GELİŞMİŞ KAPİTALİZMDE DAVRANIŞ BİÇİMLERİ ve AHLAK ANLAYIŞI

XIX. yüzyıl kapitalizmindeki düşünceler, yurttaşlara sosyal ve politik yönden eşit haklar sağlayan, eşitlikçi bir devlet anlayışını özendirmiyordu. Büyük toprak sahipleri zenginleşirken, toprağa emeğini verenler yoksullaşmış ve öylece kalmışlardı. Zamanla da sanayi kapitalistlerinin, büyük toprak sahibi ve kralların düşlediklerinin çok ötesinde zenginleşebildikleri açıkça ortaya çıkmıştı. 1900, Andrew Carnegie için çok verimli bir yıl olmuş, çelik fabrikaları 25 milyon sterlin kazanç sağlamıştı. Enflasyondan ve gelir vergisinden önceydi bu. Kendi kendini yetiştirmiş biri olan John D. Rockefeller'in 1913'teki birikmiş net geliri yaklaşık 900 milyon sterlini buluyordu. (1) Arkadaşı ve danışmanı Frederick T. Gates, Rockefeller'i, karşı karşıya bulunduğu korkunç tehlike konusunda şöyle uyarmıştı:

«Servetiniz bir çığ gibi büyüyor! Bunu, büyümesinden daha çabuk bir biçimde dağıtmalısınız. Böyle yapmazsanız bu servet sizi, çocuklarınızı ve torunlarınızı ezecektir.» (2)

Ancak Gates durumu abartıyordu. Rockefeller'in çocukları ve torunları hiç de bu servet tarafından ezilmiş benzemiyorlar...

Yarıcı çiftçiler gibi çelik fabrikaları ve haddehanelerde çalışanların çoğu da, bu dünyada zor yaşama karşılık ötekisinde rahatı ermeyi vaat eden yararlı ve sağlıklı (!) bir yoksulluk içindeydiler. Bu düşünce insanlara boşuna aşılammıştı. Birçokları bu inanç sayesinde zorluklara ve yoksunluklara yakınmaksızın katlanabiliyorlardı. Gündelikçi bir kadının mezar taşında yazılı şu dizele bu umudu en iyi biçimde dile getirmektedir:

Benim için yas tutmayın, dostlarım,
gözyaşı dökmeyin asla.

Öyle bir dünyaya göçüyorum ki,
sonsuza dek iş diye bir şey yok orada.

Oysa zenginler bunun tam tersine, bu dünyanın nimetlerine daha çok değer vermekteydiler. Para sahibi olmak, hiç kuşkusuz, insanların öbür dünyaya değil, bu dünyaya bağlı bir görüşü yeğ tutmalarına yol açmaktadır. Bu aynı zamanda kurnazca bir strateji-
dir de. Bu dünyanın nimetlerinden yararlananlar da nasıl olsa bir sırat köprüsünden geçecek değiller midir ya? Dolayısıyla zengin ya da yoksul her insanın, salt pratik bir hesap sonucu yaşamdan zevk alması sağlanmış bulunmaktadır.

Bu bölümde, XIX. yüzyıl zenginlerinin zevk ve eğlencelerini, kutsadıkları düşünceleri ele almak istiyorum. Zenginlerin yaşamında hangi ahlak yasası geçerlidir. Bu yasa, servetin elde edilmesini ve kullanılmasını nasıl etkilemektedir? İnsanlar bolluk içinde olmalarını ne gibi düşüncelerle haklı çıkarmaktadırlar? Fikirlerin de eski askerler ve eski politikacılar gibi ölümsüz olduklarını anımsarsak, bunların hâlâ düşüncelerimizi, yaşam biçimlerimizi ve ahlak anlayışımızı etkilemekte olduklarını kabul etmemiz gerekir.

Refah ve Doğal Ayıklama

Tüm sınıflar içinde en dikkati çeken ve en az inceleneni zenginlerdir ve bu genellikle böyle sürüp gitmektedir. XIX. yüzyılda, içlerinde insan sevgisi olan bilimadamları yoksulluğun koşullarını incelemeye çalışmışlardı. Bu insanlar neden yoksuldu? Tembellikten mi ileri geliyordu bu? Yoksa hırstan mı yoksundular? Ya da yoksulluk zalim işverenlerin sömürsünün bir sonucu muydu? Yoksulluğun nedeni kontrolsüz çoğalma olabilir miydi? Yoksa bu, doğal düzenin bir gereği miydi? Tüm bu soru ve yanıtlarının, özellikle sonuncusunun yandaşları vardı. Yoksulların yaşam koşulları da incelenmişti. Bu insanlar nasıl barınıyor, nasıl besleniyorlardı?

Boş zamanlarında neler yaparlardı? Soylarını nasıl sürdürüyorlardı?

Buna karşılık zenginler böyle bir ilgiden başışıktı. Viktorya dönemindeki zenginler romanlara konu olmuş, ama toplumsal yönden incelenmemişlerdi. Yoksulluk incelenebilecek bir şeydi, zenginlikse ender ve özel bir durum olmakla birlikte doğaldı. Bundan yetmiş yıl önce kadın ya da erkek bir araştırmacı, Doğu Londra'nın kenar mahallelerinde oturan ailelere başvurarak bir odada kaç kişinin yattığını öğrenebilirdi. Ama Mayfair'deki bir malikâne kâhyasının böyle bir araştırmacıya kapıyı açması bile düşünülemezdi.

XIX. yüzyılda toplumsal düşüncenin güçlü, hatta egemen akımı, zenginlerin ayrı ve gerçekten üstün bir sınıf olarak görülmelelerine neden olmuştu. Okumaya düşkün olanların dışındaki zenginlerin bu görüşlerden pek haberleri yoktu. Onlar, kendilerinin daha iyi olduklarını bilmekle yetinip neden böyle olduklarını araştırmaya ya da öğrenmeye gerek görmüyorlardı. Söz konusu düşünceler biraz ekonomiye, biraz teolojiye ve büyük ölçüde de biyolojiye dayanmaktaydı. İnsan bu görüşleri incelemeye, bir doğal tarih müzesini gezmekle başlamalıdır. Memelilerin en üst sınıfı olan primatların, salyangozlar ve sümüklü böcekler ya da zamanımıza dek gelmemiş olan dinozor ve mamutlarla karşılaştırıldıklarında, doğal ayıklamanın bir ürünü oldukları görülür. En güçlü ve çevresine en iyi uyum sağlayan bu canlılar yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. İşte bu aynı güç ve uyarılama yeteneği zenginlerin varolmasını açıklamaktadır. Charles Darwin insansoyunun nasıl türediğini, dünyaca en büyük Sosyal Darwin'ci olarak tanınan Herbert Spencer de ayrıcalıklı sınıfların nasıl türediklerini açıklamışlardır.

Spencer ve Sumner

Düşünür ve öncü bir sosyolog olan İngiliz Herbert Spencer'in doğum (1820) ve ölüm (1903) tarihleri, Kraliçe Viktorya'nınkiyle hemen hemen aynı zamana rastlar. Aslında «yaşama en iyi uyum

sağlayanın hayatta kalması» deyişini çoğumuzun sandığı gibi Darwin'e değil, Spencer'e borçluyuz. Ne var ki, Spencer bu ifadesiyle hayvanlar âleminde değil, kendi görüşüne göre, ekonomik ve sosyal yaşamda, yani daha sınıyıcı bir dünyada hayatta kalmaktan söz etmekteydi. Bu konuda Darwin'e olan borcunu da açıkça belirtmişti:

«Ben Mr. Darwin'in görüşlerini insan ırkına uygulayarak sadece bir adım ileriye götürüyorum... Bu ırkın tüm üyeleri hayatlarını kazanma konusunda sürekli artan zorluklara maruz kaldıkları için, bu baskı altında ortalama bir ilerleme gösterirler; çünkü sadece bu ilerlemeyi gerçekleştirebilenler sonuç olarak hayatta kalabilmektedirler ve bunlar da kendi kuşaklarından ayıklanmış olanlardır.» (3)

Spencer oldukça verimli bir yazardı; derinlemesine düşünme yetisine karşın, son derece de iç sıkıcı, hüznün verici bir anlatıma sahipti. Çok sayıda kitapları, İngiltere'de de etkili olmuş ama Amerika Birleşik Devletleri'nde hemen hemen ilahi nitelikte bir açıklama sayılmıştır. Amerika'da 1860'ı izleyen kırk yılda (ki bu dönemde ciltsiz kitap yoktu, kitapçı dükkânları da o denli yaygın değildi) 368.755 adet kitabının satıldığı söylenir. Spencer'in kitapları Amerikalılar için İncil gibiydi; çünkü düşünceleri Amerikan kapitalizmine, özellikle yeni kapitalistlere bir eldiven gibi, belki de daha iyi uymuştu.

Gerçekten de bu fikirlerin daha mükemmel olmaları düşünülemez. Bundan önce hiçbir ülke böylesine zengin olmamış ya da zenginleri servetlerinin zevkini bu denli sürmemişti. Ve Spencer sayesinde hiç kimse bu iyi şansından ötürü en ufak bir suçluluk duygusuna kapılmaya gerek görmüyordu. Doğal güç ve atalardan devralınan yaşama uyum sağlama yeteneğinin bir sonucuydu bu. Zengin adam, kendi üstünlüğünün masum bir yararlanıcısıydı. İnsanın, daha iyi olduğu için zenginliğe sahip bulunduğunu bilmesi, servetin zevkini sürmeye, hemen hemen buna eşdeğerde bir tad katıyordu.

Çağın düşünceleri de zenginliği korumaktaydı. Hiç kimse,

özellikle hiçbir hükümet bu zenginliğe veya bunun elde edilme ya da genişletilme yöntemlerine dokunamazdı. Böyle bir şey yapmak insansoyu için son derece gerekli olan gelişme sürecine müdahale etmek olurdu.

Bu denli çok insanın böylesine yoksul olması zenginlere bir sorun olarak gözükebilirdi. Bu sorun hiç olmazsa aşırı ölçüde duyarlı olanların vicdanını rahatsız edebilirdi. Ancak Herbert Spencer bu sıkıcı duyguya da aynı şekilde bir çözüm bulmuştu. Özel ya da kamusal kuruluşlar aracılığıyla yoksullara yardım etmek insansoyunun gelişimine çok kötü bir biçimde müdahalede bulunmak demektir. Burada sözü Spencer'e bırakalım:

«Doğa, en düşük gelişim düzeyinde bulunanları kısmen ayıklayıp atmak, kalanları da hiç bitmeyen tecrübe disiplinine tabi tutmak yoluyla, hem varolmanın koşullarını anlayan, hem de bunlara uygun olarak davranabilen bir ırkın yetişmesini garanti altına almaktadır. Cahillik ve onun sonuçları arasına girerek söz konusu disiplini herhangi bir ölçüde durdurmak demek, gelişmeyi de aynı ölçüde durdurmak anlamına gelecektir. Eğer cahil olmak bilgili olmak kadar güvenceli olsaydı, hiç kimse bilgili olmaya çalışmazdı.»

(4)

Yoksullara yardım etmek, Spencer için bir sorun niteliğini sürdürmüştür hep. Kuşkusuz, hayırseverlik sağlıklı ayıklama sürecini aksatmaktaydı. Bunun yasaklanmasıysa, yanlış yolda olsalar bile yardım yapanların özgürlüğünü kısıtlamak demektir. Yardım, bunu alanlar için küçültücü bir davranışken, verenler için soylu bir davranış sayılıyordu. Böylece Spencer'in düşüncesi, en azından soyun gelişimine zarar verme pahasına kendilerini yüceltme bencilliğinde bulunanlar açısından doğrulanmış olmaktadır.

Görüldüğü gibi, Spencer acımasız bir Mesih'ti. Çok sayıdaki Amerikalı havarileri de aynı ölçüde serttiler. Bunlardan en seçkini, Spencer'den bir kuşak genç olan William Graham Sumner'dır. Yale Üniversitesinin, bağımsız düşünce yapısına ve çetin zekâya sahip profesörü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Amerika Birleşik

Devletleri'nin ekonomik meselelerinde belki de en etkili olan tek kişidir. Sumner'ın büyük görevi, Herbert Spencer'in düşüncelerini Adam Smith ve David Ricardo'nunkilerle birleştirmek olmuştur.

Sumner gayretli bir Sosyal Darwin'ciydi; kendini, Spencer gibi, tam anlamıyla ırkın iyileştirilmesine adanmıştı. Ancak Sumner bu süreçte, yoksullara bile hayrı dokunabilecek, onları doğal ayıklama sonucu atılmaktan kurtaracak daha ivedi bir iyileştirme olanağı da görüyordu. Hayatta kalma savaşımı yoksulların sırtında bir kamçıydı. Bu, onların tüm doğal eğilimlerine karşı gelerek çalışmalarını sağlıyordu; Adam Smith'in kişisel çıkarıcı görüşü tuhaf da olsa bir başka özel anlayış biçimiyle yoksulları çalışmaya zorlamaktaydı. Ve zenginlere akan ek servetler, onların da ortak çıkarlar bakımından çok çalışmalarına yolaçıyordu. Böylece de gerek zenginlerin, gerekse yoksulların birleşik çabalarından üretim ve zenginlik doğuyor; bunlarsa sonuçta eskisinden daha çok insanın hayatta kalmasını mümkün kılıyordu. Sumner zenginler için şöyle demektedir:

«Milyonerler doğal ayıklamanın bir ürünüdürler... Bu yolla seçtikleri içindir ki, hem kendilerinin olan, hem de onlara bırakılmış bulunan zenginlik ellerinde toplanmaktadır... Zenginler belli işler için toplumun doğal olarak seçilmiş vekilleri sayılabilirler. Çok yüksek kazanç sağlarlar ve lüks içinde yaşarlar, ama yine de bu, toplum açısından kârlı bir anlaşmadır.»^(*)

Ders olarak bunları öğreneceği için zengin bir adamın oğlunu artık Yale Üniversitesine gönderememesi gerçekten pek acıklıdır...

Zuhur (*)

İsa'nın en sonunda Kudüs'e gelmesi gibi, Herbert Spencer de sonunda Amerika'ya geldi. Her ikisinin de karşılaşmaları geniş an-

(*) Peygamberlerin dünya yüzünde görünmeleri, (Ç.N.)

lamda aynıydı. 1882'deki bu yolculuk sırasında Spencer artık genç sayılmazdı (altmış iki yaşında) ve sağlığı da yerinde değildi. Basına ve röportajcılara ters davranıyordu. Her şeye karşın, Amerika turu herhangi bir gözlemcinin beklediğinin çok üstünde bir başarı oldu. Spencer her yerde, ırkın iyileşmesinin en güçlü kanıtı olarak kendilerinin bolluk içinde yaşamak üzere seçilmeleri olduğuna inanan kişilerce saygıyla karşılanıyordu. Oysa Spencer'in kendisi bundan tümüyle emin değildi. Amerika, başarısından coşkun bir gurur duyduğu bir dönemi yaşıyordu. Spencer için gereğinden biraz fazlaydı bu coşku. Spencer bir iki kez de aslında Amerika'nın, daha geniş bir toplumsal evrimin hâlâ biraz ilkel bir evresinde bulunduğunu ima etmişti. Bir Darwin'cinin deyişiyle, Amerikalılar belki hâlâ yüksek primatlar düzeyinde bulunmaktaydılar.

Son Yemek'te de bazı ufak tatsızlıklar oldu. Spencer'in Amerika'dan ayrılışı onuruna, New York zenginlerinin o dönemde sürekli olarak gittikleri, ününün doruğunda bulunan Delmonico'nun Lokantasında büyük bir akşam yemeği şöleni düzenlenmişti. Bu davette iş dünyasının, akademik yaşamın, siyasal, hatta teolojik alanın en ileri gelenleri hazır bulunmaktaydı. Sosyal Darwin'ciler ve onların dönemi konusunda ünlü ve büyük bir otorite olan Richard Hofstadter, o akşamdan oldukça neşeli bir tonda söz eden bir yazı yazdı. Spencer şöleninde yaptığı konuşmada, Amerikalıların çok fazla çalıştıklarından söz etti. Bu biraz ürperti veren bir düşünceydi. Ya işçiler bunu duysalardı... Dinleyiciler konuşmayı hafif şakaya vurdular ve işi boğuntuya getirip övgülerini sıralamaya başladılar. Konuşmacılardan biri, Carl Schurz, eğer Spencer'in *Social Statics - Toplumsal Denge* adlı yapıtı Güney'de daha iyi okunmuş olsaydı, İç Savaş'ın çıkmayabileceğini söyledi. Amerikan ilahiyatçılarının en ünlüsü olan ve az sonra sözünü edeceğim bazı tuhaf eğilimlerine karşın, kendi kurtuluşunu garantilediğini düşünen Henry Ward Beecher, Spencer'le «öbür dünyada da karşılaşmayı umduğunu» söyledi.

Bu mutlu toplantıda hiç kimse, Sosyal Darwin'cilerin kuşaklar arasındaki boşluğu nasıl doldurabileceklerine ilişkin küçük ama

göze batan bir nokta üzerinde durma gereğini duymadı.

O yıllarda John D. Rockefeller'ın kendisi, bir Pazar Okulu sınıfı için son derece çekici ve hoş bir öğreti oluşturmıştu. «Elinde tutana mutluluk verecek olan Amerikan Güzellik Gülü,» diye açıklıyordu öğrencilerine. «Tüm görkemi ve rayihasıyla, çevresinde büyüyen ilk tomurcuklar feda edilerek yetiştirilebilir ancak.» (6) Aynı özveriler iş dünyası ve Rockefeller'ın tüm görkemiyle ortaya çıkması için de gerekliydi. «Bu, iş dünyasında kötü niyetli bir eğilim değildir. Yalnızca, doğanın ve Tanrı'nın bir yasasının uygulanmasıdır.» (7) Asıl sorun, bu aynı doğa ve Tanrı yasasının, John D.Jr. ya da III. John D. Nelson, Laurance, Winthrop ya da David'in kondukları büyük Rockefeller mirasının görkemi de açıklayıp açıklayamayacağıdır. Tabii bunun tam tersi düşünülecek olursa, bir Rockefeller mirası yoksullara dağıtıldığında, onların ağır yaşam savaşlarını hafifletecekti; ayrıca vârisleri toplum için gösterecekleri çabadan kurtaracak olan bir veraset vergisinin mirasa el koyması bu durumda haklı çıkarılabilecekti. Çok tatsız bir sorun...

Spencer ve Sumner salt geçmişin kalıntıları olarak düşünülmemelidir; bugün hali vakti yerinde bir adamın, yanına bir dilenci yaklaştığında elini cebine sokmasına engel olmaktadırlar. Bu yardım belki de, adamın ahlakını bozacaktır! Onların öğretileri hâlâ Rockefeller vicdanının derinliklerinde saklanmaktadır. Ya da yalnızca onların söylevlerini yazanların vicdanlarında... 12 Eylül 1975'te Başkan Yardımcısı Nelson Rockefeller Dallas'ta toplanan koyu muhafazakârları acıma duygusunun süregelen tehlikelerine karşı şöyle uyarmıştır:

«Muhtaç durumdakilere yardım etme isteğine sahip oluŖumuz bu ülkenin önemli sorunlarından biridir. Buna bazı siyasal güdüler de katılınca, bazen insanların verebileceklerinden çoğunu vaat etmeleri durumu ortaya çıkıyor.» (8)

Yaşama ‘Uygunlar’ Nasıl Seçildi?

Zenginler nasıl başarılı oldular? Başarıya ulaşanlar nasıl ve neye göre seçilmişlerdi? İşte bu konu bizi, kaçınılmaz olarak demiryollarının yapıldığı günlere götürüyor. XIX. ve XX. yüzyıldan bugüne dek Amerikan ve Kanada demiryolları kadar hiçbir şey bu denli çok sayıda insanın yazgısını böylesine ansızın değiştirmemiştir. Demiryolları sahipleri, inşaat sözleşmesi yapanlar, topraklarından bu yollar geçen arazi sahipleri, malzeme taşıyanlar ve bunları yağmalayanların hepsi servete kavuştu; hatta bazıları bir haftada zengin oluverdiler. Demiryollarıyla ilgili olarak bu zenginlikten yoksun kalanlar, yolların yapımında ve trenlerde çalışanlardı yalnızca. XIX. yüzyılda demiryolları yapım işleri yüksek ücret sağlamıyordu, üstelik çok da tehlikeliydi. Tren işçilerinden kaza sonucu ölen ve sakat kalanların sayısı şöyle büyücek bir savaşın kayıp miktarına yaklaşıyordu.

Demiryolları yapımına birçok dürüst insanın da emeğinin geçtiği unutulmamalıdır. Ancak bu iş bir sürü düzenbaz için de çok cazipti ve bu hırsız sürüsü vurgun vurmadaki başarıları oranında ötekilerden çok daha iyi tanınmaktaydı. Spencer’in doğal seçimi fırsatçıların lehine olarak mükemmel işlemişti; zaman zaman da birini ötekine kırdırıyordu.

Demiryolu işi iki tür hırsızlık arasında ilginç bir seçim yapma olanağı vermekteydi: Müşterilerin ya da hisse senedi sahiplerinin soyulması. Bu iki temel sanatın birbirine rakip olan uygulayıcıları arasında, 1860’larda gerçekten görülmeye değer bir mücadele olmuştur. Rekabet konusu da, New Jersey’den Hudson Nehri boyunca Buffalo’ya giden ve son derece bakımsız olan Erie Demiryolu’ydu. Nehrin doğu sınırının merkezi olan New York’u denetiminde bulunduran Cornelius Vanderbilt, Buffalo ve büyük olasılıkla Chicago’ya hizmet tekeli için Erie Demiryolu’na sahip olmak istiyordu. Vanderbilt’in hizmet anlayışıysa halkı soymaktı. Bu ailenin sözlü edebiyata kalıcı katkısı, «Halkın canı cehenneme,» deyişi olmuştur.

Vanderbilt'in rakiplerinden biri, 1872 yılında bir kurşun yarısından otuz sekiz yaşında ölen ve bu işin daha önce olmamasından üzüntü duyulan Jim Fisk'ti. Fisk'in soygunculukta tecrübeli iki de işbirlikçisi vardı: Jay Gould ve yıldızının parladığı günler biraz geride kalan Daniel Drew. Bu adamların işi hisse senedi sahiplerini soymaktı. Herhangi bir kimse bir demiryolunun denetimini ele geçirdi mi, artık nakit olsun, senet olsun tüm değerleri cebine akıtmak için binlerce yol bulabilirdi. Jay Gould bu tekniklerin tanınmış bir ustasıydı. Fisk ise ayrıntılar konusunda böyle yüksek bir yeteneğe sahip olmamakla birlikte, hileli işler çevirmede daha tecrübeliydi.

İki tür hırsızlığın da anahtarı, demiryolunun denetimini ele geçirmektir. 1867 yılında başlayan mücadele, o günlerde Erie Demiryolu üzerinde de sık sık görülen türden bir çarpışmaya yolaçtı.

Vanderbilt'in avantajı parasıydı ve bununla demiryolunun denetimini eline geçirebilecek kadar hisseyi borsadan satın alabileceğini ümuyordu. Fakat Drew ve Fisk'in daha büyük bir avantajı vardı: Demiryolunun denetimi onlardaydı; ayrıca demiryolu bürolarını barındıran binanın bodrum katında bir de baskı makineleri vardı. Sonuçta Vanderbilt'in hiçbir zaman satın alamayacağı kadar hisse senedi bastılar. Bu arada iktidarda kalmalarını sağlayacak yeterli miktarda oy basmayı da ihmal etmiyorlardı. Bu güçlü durumlarını o günlerdeki baskı özgürlüğüne dayandırdıkları söylenir.

Vanderbilt mahkemeye başvurdu. Başlangıçta da bir avantaja sahipti; New York Devlet Yüksek Mahkemesi Yargıç George Gardner Barnard her yönden ona bağlıydı. Büyük bir hukukçu olmamasına karşın, Barnard'ın paranın satın alabileceği en iyi yargıç olduğu söylenirdi. Vanderbilt de satın almıştı onu... Bunun üzerine Barnard, Erie Çetesi mensuplarını baskı işlerini yasaklamış ve onları hapisle tehdit etmişti. Onlar da tası tarağı toplayıp nehrin karşı yakasındaki Jersey kentine kaçmışlardı. Çapkın bir adam olan Jim Fisk, Josie Mansfield adındaki metresini de birlikte götürmüştü. Vanderbilt'in istese adamlarına kaçakları Hudson Neh-

rinde yakalatıp Yargıç Barnard'ın önüne çıkarabileceği de düşünülüyor değildi. Buna karşılık Fisk ve şürekâsı demiryolu büro ve depolarının çevresinden bir savunma gücü toplayarak Taylor Otelini Taylor Kalesi adıyla yeni karargâhları yapmış ve önüne bir de bayrak asmışlardı. Artık Erie Savaşı denen mücadele tüm gücüyle başlamış bulunuyordu.

Taylor Kalesinden Gould, Drew ve Fisk karşı saldırıya geçtiler. Soluk kesici bir atılımla New York Eyaleti Yasama Organını satın alarak böylece basmış oldukları hisse senetlerini yasallaştırdılar. Daha sonra Yargıç Barnard'ı da Vanderbilt'den almayı başardılar. Kuşkusuz çok yüksek bir bedel ödemişlerdi; ayrıca bir lokomotif de onun adı verildi. Vanderbilt şimdi geri çekilmişti. Bir tür barış oldu. Fisk Erie karargâhını yeniden New York'a, bir opera binasına taşımayı başardı; ileriye dönük çok ilginç planları vardı, fakat tam o sırada Edward Stokes tarafından vuruldu. Stokes, Fisk'in aşktaki rakibiydi ama zavallı Josie Mansfield her ikisini birden pekâlâ idare edebilirdi. Fisk'in cesedi, mesleğini icra etmeye başladığı Vermont'taki Brattleboro'ya getirildi ve tüm kasaba ölmüş olan kahramanlarını karşılamak üzere ayağa kalktı. Fisk oraya gömüldü; mezarının başında yas tutan dört kadın heykeli vardır ve bunlardan biri mezara altın paralar dökmektedir.

Toplumsal Saygınlık

Erie Savaşı doruğundayken, Buffola'dan kalkan bir ekspresin dört yolcu vagonunu bir dönemeçte yitirdiği, olaydan biraz sonra anlaşıldı. Vagonlar bir yardan aşağıya yuvarlanarak yanmışlardı. O günlerde yolcu vagonları tahtadandı ve kömür sobalarıyla ısıtılıyordu; hem vagonlar hem de yolcular her an yangın tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu olaydan bir yıl sonra James Griffin adlı bir makinist batı ekspresine yol vermek üzere yük trenini tali raya çekerek biraz kestirdi. Uyandığında ekspresin geçmiş olacağını düşünerek anahatta girdi ve karşıdan gelen yolcu treniyle çarpıştı. Kaza ve yangın ağır kayıplara neden oldu.

Bu olağandışı kazaların yanı sıra, vagonların sık sık raydan çıkması ya da bunları çekecek bir lokomotifin bulunmaması olağandı. Demiryolu işinde asıl amacın hisse senedi sahiplerinin soyulması olduğuna göre, şirket hissedarlarının sürekli yakınmalarına şaşmamak gerek. Çoğu İngiliz olan hisse senedi sahiplerinin hiçbiri kârdan pay alamamıştı; ayrıca demiryolunda çalışanlara da ücretlerinin doğru dürüst ödenmemesi Drew, Gould ve Fisk'in adlarını kötüye çıkarmıştı. Tarih kitaplarına adları Erie Çetesi olarak geçen bu grubun aileleri, daha sonraları biraz saygınlık kazanmalarına karşın, hiçbir zaman yüksek bir sosyal statüye sahip olmamışlardır.

Buna karşılık Vanderbilt, Rockefeller, Carnegie, Morgan, Guggenheim, Mellon gibi ucuza üretmek, rekabeti bastırmak ve pahalıya satmak yoluyla halkı soyarak servet yapan kişiler kamuoyunda çok daha iyi bir ad yapmışlardır. Bu kişilerin ve ailelerinin adları zamanla büyük saygınlık kazanmıştır. İlginç ve önceden görülebilen bir nokta da şudur: Yatırımcıları ve öteki kapitalistleri cezalandırmak kamuoyunda kolay silinmeyen kötü bir izlenim bırakmaktadır. Buna karşılık kamu yağması, yani geniş halk kitlelerinin cezalandırılması, zamanında eleştirilse bile, sonuçta büyük saygınlık ve yüksek sosyal itibar kazanmaktadır. Bunun birçok ileri gelen uygulayıcısı, hayattayken bile Tanrı korkusuna sahip saygıdeğer kişiler olarak büyük ün yapmışlardır.

XIX. yüzyılda Tanrı konusundaki kapitalist yağma içinse özel bir yer ayırmak gerekir.

Doğal Ayıklama ve Kilise

Birçoklarının söylediği gibi, Tanrı yoksulları sever ve bunun içindir ki, bu denli çok sayıda yoksul yaratmıştır. XIX. yüzyılda ve bir ölçüde hâlâ, yoksulluk sözkonusu olduğunda temkinli ve ılımlı davranılmasının nedenlerinden biri de budur. Aynı dönemde yoksulluğun kaçınılmaz olduğu yolunda Ricardo'cu görüş de vardır; bu, ekonomik yasanın kaçınılmaz işleyişini yansıtmaktadır. Ve az

önce gördüğümüz gibi, bunun da ilerisinde, yoksulların doğal olarak ayıklanıp atıldığı görüşü yer almaktadır. Belli bir zaman süresi içinde, (George Bernard Shaw'un Alfred Doolittle adlı kahramanının kendisi için haklı olarak söylediği gibi) bu dünyaya layık olmayan yoksul burasını terke edecektir.

Bu son öğretisi toplumsal açıdan yatıştırıcı ve bir başka yönden bakıldığında da hayranlık vericiydi. Ancak dindarlar açısından tehlike habercisi bir sorun yaratıyordu. Darwin'in öğretisi tüm bilgili kilise üyeleri için Kutsal Kitap'ın gerçeğini yadsımak demekti. İnsan Tanrı görüntüsünde yaratılmıştı; maymun soyundan gelmiyordu. Yaradılış çağlar süren bir olgu değildi; İncil'de tüm evrenin tam altı günde yaratıldığı bildiriliyordu. Doğal ayıklama yoksulluk sorununa iyi bir çareydi, ancak bundan çıkarılan fikirler dinsel inançla korkunç bir çelişki oluşturmaktaydı. 1925 gibi yakın bir zamanda, Darwin'in öğretilerinin doğru olduğunu öğrencilerine öğrettiği için yargılanan John T. Scopes'un Tennessee'deki mahkemesi çağın en büyük hukuk tartışmalarından biri olmuş ve evrim kuramının ne denli duyarlı bir noktaya dokunduğunu göstermiştir. Ve hâlâ da nazik bir konudur bu.

Eğer doğal ayıklama Hristiyan inancıyla uzlaştırılabilseydi, halktan zengin kişiler gerçekten rahatlayacaklardı. Bu tür bir çabanın Brooklyn'deki Plymouth Kilisesi tarafından gösterilmesi şaşırtıcı değildir. Brooklyn Köprüsü karşısında hâlâ duran bu kilise, şimdi pek öyle gösterişli bir çevre içinde bulunmamaktadır. Ama 1860 ve '70'lerde burası tüm ülkede en varlıklı din bölgesi olma yolundaydı ve Herbert Spencer'le cennette buluşacağını söyleyen Henry Ward Beecher da buranın papazıydı. Zenginler, hırs sahipleri ve çalışkan kişiler onun vaizlerini dinlemeye koşuyorlardı ve bunların sayıları inanılmayacak kadar çoktu. Henry Adams, Saint Paul'dan beri bu denli çok kişiyi böylesine etkileyen bir başka vaizin bulunmadığını öne sürmüştür. 1866'da Beecher, Spencer'e şöyle yazmıştı: «Amerikan toplumunun özel durumu, yazılarınızı burada, Avrupa'da olduğundan daha etkili ve coşku verici kılmuştur.» (9) Beecher da insanların coşturulmasına pek meraklıydı zaten.

Darvin'ci öğretinin dinsel inançla uzlaştırılması için Beecher ilahiyatla din arasında bir ayırım yapmaktaydı. Hayvanlar âlemi gibi ilahiyat da evrimseldi; bu tür bir değişim Kutsal Kitap'la bir çelişkiye düşmüyordu. Öte yandan din kalıcı ve sürekliydi, gerçekleri değişmezdi. Darwin ve Spencer ilahiyata aitti; İncil de dindi. Dolayısıyla doğal ayıklamayla Kutsal Kitap arasında bir çelişki yoktu. Doğrusu bu ayırımı pek anladığımı söyleyemem ve ne Beecher, ne de cemaatinin anlamadığı da oldukça kesindir. Ama doğrusu kulağa da bayağı hoş geliyordu.

Rahip Beecher'ın refah içindeki 'sürü'süne başka iyi haberleri de vardı. Tanrı özellikle günahkârları severdi; çünkü onları günahtan kurtarmak çok hoşuna gitmekteydi. Böylece Beecher insanın ara sıra kaçamak yapıp günah işleyebileceğini ima ediyordu. Sonradan gelen pişmanlık, tövbe ve ıslah Tanrı'yı yüceltmede harikalar yaratacaktı. Beecher ise kendi öğüdünü bizzat kendisi uyguluyordu. Onun mücadeleli geçen özel yaşamını inceleyip kaleme alan ve Vietnam Savaşı konusunda en yetkili muhabirlerden biri olan Robert Shaplen, Beecher'ın kendi öğüdüne ne denli sadık kaldığını göstermiştir. Ünlü din adamı, zengin kilise müdavimlerini servetlerinin meşruluğu konusunda rahatlatmasının yanı sıra, bunların eşlerini de – en azından bazılarını – yatağında teselli etmiştir. Sonunda bunlardan Elizabeth Tilton adında biri, Beecher'ın cennete gitmeyi garantilemesine karşılık kendi durumunun kuşkulu olduğu düşüncesine kapılarak, Tanrı huzurunda günah çıkarması gerekirken, itirafını kocasına yaptı. Adam da Beecher'ı mahkemeye verdi. Ancak jüri Beecher'ın suçlu olduğuna inanmadı. O günden bu yana da hiç kimse benzer bir durumda suç unsuru bulamamıştır.

Beecher'ın, Spencer'le cennette, buluşmayı umduğuna daha önce değinmiştik. Sanırım, ikisiyle de bir daha hiç karşılaşmak istemeyecek pek çok kişi vardır ve ben de bunlardan biriyim.

Thorstein Veblen

XIX. yüzyılda zenginlerin kendilerini haklı çıkarmak için öne sürdükleri düşüncelerde, aldatıcı da olsa neşeli bir hava vardır. Aynı keyif havası zenginlerin para harcama biçimlerinde de görülür. Benim için de her zaman eğlenceli bir araştırma alanı olmuştur bu. Ancak, herhangi bir şey olup bittikten sonra, uzaktan bakarak onu daha iyi değerlendirmenin, yani yalnızca zaman boyutunun bu eğlence duygusunu verdiğini düşünmek yanlış olacaktır. Çünkü Amerikalı zenginlerin o göz kamaştırıcı günleri konusunda en ilginç ve etkileyici görüş, onların çağdaşı olan bir gözlemciye aittir. Zenginlerin güç ve gösterişlerinin doruğunda bulundukları bir zamanda, Thorstein Veblen onlardan söz eden yazılar yazmıştır. Thorstein Veblen 1913'lerde California Üniversitesindeki en gözde hocamdı. Onun kitaplarını, Alfred Marshall'ın XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın ilk on yılında ekonomi biliminin İncil'i sayılan *Principles - İlkeler* adlı yapıtıyla aynı zamanda okumuştum. Marshall artık pek okunmamaktadır; buna karşılık Veblen insanın her zaman açıp zevkle okuyabileceği bir yazardır.

Veblen'ler hakkındaki bir efsaneye göre, Thorstein Norveçli göçmen bir ailenin oğludur. Zorlu yaşam koşulları, onun kemirici bir haset ve adaletsizliğe karşı içini yakan bir haksızlık duygusuna kapılmasına neden olmuştur. (Nedense haset duygusu hep kemirici, haksızlık duygusu da hep yakıcıdır. Bense bu iki sıfatın yer değiştirmesi gerektiği kanısındayım.) Veblen'in Norveç'teki yurttaşları sayıca çok, değerli, tutumlu ve yoksul kişilerdi. Bu yeni topraklarda yerleşen birkaç Norveçliyse, tembel, savurgan, beş para etmez zenginler olup çıkmışlardır. Veblen işte bu karşıtlığı bağışlamıyor ve hazmedemiyordu. Onu böylesine sivri dilli ve acımasız bir yazar yapan da budur.

Wisconsin'de doğan Thorstein Veblen'in (1857-1929) çocukluk yılları gerçekten zorlu geçmişti. Ama delikanlı koleje gittiği sıralarda ailesi güney Minnesota'da 290 dönüm toprağa sahip bulunuyor ve orta halli sayılıyordu. Tüm Norveç'teki çiftçilerin yüz ta-

neşi bile onlar kadar zengin değildi. Thorstein kolejden sonra öğrenimine Yale Üniversitesinde devam etti ve üniversiteye girdiği 1882, Spencer'in Amerika'ya geldiği yıldır. Yale'de Thorstein'ı herkesten çok etkileyen William Graham Sumner olmuştu. Spencer ve Sumner'in düşünceleri, Veblen'lerin bulunduğu bir dünyada yanlış sayılmayabilirlerdi. Veblen ailesinin yaşamı hiç de kolay değildi ama onlar sağlam kişilerdi, insan onuruna yaraşır bir biçimde dürüst ve mutlu olmayı bilerek hayatta kalmayı başarıyorlardı.

Thorstein Veblen haset duygusuyla yazmıyordu; onu harekete geçiren şey, zenginlerin başkalarına karşı duydukları horgörünün ürünü olan üstünlükleriydi. Thorstein zenginleri, zirvede bulunanları en zeki, kültürlü ya da cazibeli kişiler olarak görmüyordu. Bunların iş konusundaki başarıları, en iyi olasılıkla ilkel kurnazlığa ve servet yapmada en büyük etkene, «zaten zengin olma» avantajına dayanmaktaydı. Zenginler kibirli, gösterişe meraklı, kalınkafalı olduklarından ve kimseye pek güven duymadıklarından, özel bir biçimde alaya alınmaya karşı duyarlı ama savunmasızdılar.

Zenginler sürekli olarak daha az zenginlerin, en çok da yoksulların küskünlüğüne, hoşnutsuzluğuna yolaçarlar. Neden böylesine zengindirler? Onların hangi erdemi böyle bir servete ve mevkiye sahip olmalarını haklı çıkarabilir? İşte zenginlerin her zaman uğradıkları saldırı da budur. Haset duygusundan kaynaklanan bu saldırı, zenginlerin üstün durumlarını pekiştirmektedir de.

Veblen'in zenginlere karşı silahıysa çok daha ince ve çok daha ustacaydı. Bu, çok ağırbaşlı ve dikkatli bir bilim olarak sunulan istihza sanatıdır. Tüm ilkel kavimlerin festivalleri, dinsel törenleri vardı; bazıları ahlaksızlığa bile varan âlemler yaparlardı. Zenginlerin toplumsal ve dinsel törenleri, biçim ve ayrıntı açısından farklı olabilirdi ama amaç aynıydı: Gösteriş, kişinin kendini teşhir etmesi. Ve zenginlerin teşhirci her davranış ya da eğlencesinin barbarca bir eşi bulunduğu sonucuna varmıştı Veblen. Vanderbilt'ler kadınlarını daracak korselerin içine hapsedip böylece onların yalnızca eğlence ve gösteri araçları olduklarını kanıtlıyorlardı. Papu kabilesi reisi de karılarının yüzlerine ve göğüslerine aynı amaca hiz-

met eden şekiller çizdirmektedir. Zenginler zarıflığın ve inceliğın hüküm sürdüğü şölenler ve eğlenceler düzenliyorlardı. Buna karşılık şimdi zenginlerin yaşadığı yörenin eski sakinleri olan topluluğun, zengin kişinin kabile efradına armağanlar vermesi dolayısıyla düzenlenen şölenleri ya da törenleri vardı.

Veblen bastondan söz ederken bile harikalar yaratıyor:

«Baston, onu taşıyan kişinin ellerinin yararlı bir işle meşgul olmadığını ilan etme amacına hizmet etmektedir; dolayısıyla da boş vaktin simgesi olma işlevine sahiptir. Fakat aynı zamanda bu bir silahtır da ve bu açıdan barbar bir insanın ihtiyaç duyduğu bir gereksinimi karşılamaktadır. Böylesine gerçek ve ilkel olan bir saldırı aracı, canavarlıktan ılımlı ölçüde de olsa nasibini almış herhangi bir insan için çok güven vericidir.» ⁽¹⁰⁾

Veblen'in kendisi oldukça ilginç, hayret uyandıran, kendine özgü ve son derece güvensiz bir yaşam sürmüştür. Amerikan üniversiteleri dekanları sinirli insanlardır ve bir sınıf olarak haklarında hiçbir zaman iyi şeyler düşünmemişimdir. Bunlar tüm resmi toplantılarda düşünce özgürlüğünü överler ama yalnız kaldıkları zaman bunun sonuçları konusunda derin bir kaygı ve üzüntü duyarlar. Üniversite dekanlarına, fakültenin kendilerinden daha az para alan diğer öğretim üyelerinin ifade özgürlüğüne katlanmaları için yüksek maaş verilir fakat bunlar ender olarak bu ödenekleri hak etmeleri gerektiğine inanırlar. Bununla birlikte XIX. yüzyılda huzursuzlukları ve kendilerine acımaları için haklı bir nedenleri vardı. Veblen'in, eğilimlerini incelediği başarılı işadamları, ülkenin yüksek öğrenim merkezleri olması gerektiği inancındaydılar. Çocuklarının güzelce bir öğrenim cılasına ihtiyaçları vardı. Sonra doktorlar ve avukatlar da gerekliydi. Ancak işadamları bu akademilerin zenginlere ve servete düşman olan düşüncelere hoşgörü göstermesi gerektiğine asla inanmıyorlardı. Tutucu gerçekleri onaylayıp pekiştiren profesörlerin, zenginliği ve girişimi saygıyla karşılamalarını istemekteydiler. Veblen bunu yapmadı, dolayısıyla da hep bulunduğundan başka bir kurum için ideal kişi olduğuna

karar verildi. Böylece Thorstein akademik yaşamı boyunca oradan oraya dolaştı durdu. Giderken arkasından herkes memnundu. Aslında böylesi hepsi için iyi oldu, çünkü tüm ziyaret ettiği üniversiteler bugün onun orada bulunmuş olmasından gurur duymaktadırlar.

Bu taşınmalar, hiç de yakışıklı olmayan ama kadınlar tarafından son derece çekici bulunan Veblen'in de işine gelmekteydi. Ama bunu bir sorun olarak görüyordu ve bir keresinde Stanford Üniversitesi Dekanı kendisini orta sınıfın ahlakını zedelediği için kınayınca, Veblen çevresinde hep bu anlayışta kişiler bulunduğundan çaresiz durumda olduğunu ileri sürdü. Başka bir seferinde de, Harvard'a öğretim üyeliğine atanması sözkonusu olunca, dekanın Veblen'e utana sıkıla meslekdaşlarının kendi eşleri konusunda kaygı duyduklarını söylediği, Veblen'in de atamanın yapılması durumunda uslu duracağına söz verdiği, çünkü meslekdaşlarının eşlerini görmüş bulunduğunu belirttiği anlatılır. Bu konuda yaptığım bir araştırma, ne yazık ki, tüm öykünün gerçekdışı olduğunu gösterdi. Thorstein Veblen sonunda yalnız ve kuskün bir adam olarak 1929'da ölmüştür.

Gösteriş Tüketimi

Veblen'in ilk ve en büyük kitabı *The Theory of the Leisure Class - Uğraşsız Sınıf Kuramı* XX. yüzyılın tam başlangıcında yayınlandı. Bu yapıt ve toprağa tek bir vergi konmasını savunan Henry George'un *Progress and Poverty - İlerleme ve Yoksulluk* adlı kitabı, bir önceki yüzyıla ait olmasına karşın hâlâ okunan ve okutulan iki büyük Amerikan eseridir. *Uğraşsız Sınıf* Veblen'in daha sonra *Theory of Business Enterprise - İş Girişimi Kuramı* adlı kitabında geliştirdiği temel ekonomik düşüncesinin çekirdeğini oluşturmaktadır. Buna göre, ekonomik yaşamda sanayi ve iş dünyası arasında, yani yetenekleriyle mal üretimine katılanlarla asıl düşüncesi para yapmak olanlar arasında bir çelişki vardır. Servet peşinde olanlar kârlarını artırmak amacıyla üretimi kısıtlamakta, Veblen'in dünyası-

nı, yani üreticilerin yeteneğini sabote etmektedirler. Bu görüş, 1930'larda teknokrasiye inanmış bir grup militan arasında ateşli yandaşlar bulmuştur. Veblen'in para yapanlarla mal üretenler arasında yaptığı bu ayırım zamanımıza dek yaşayamamıştır.

Thorstein Veblen'in kalıcı katkısı, ekonomi değil sosyoloji alanında, daha önce değinilen zenginlerin toplumsal davranışları konusundaki incelemesiyle olmuştur. *Uğraşsız Sınıf Kuramı* temel olarak zenginlerin servetlerinden ileri gelen üstünlük duygularını ele almaktadır. Bundan zevk almak için bu üstünlüğün bilinmesi gerekir. Zenginlerin temel uğraşları servetlerinin özenli bir biçimde teşhir edilmesidir. Kişinin boş vakitlerinin çokluğu ve gösteriş için yaptığı gereksiz, aşırı tüketim aynı amaca, yani servetinin teşhir edilmesine yöneliktir. Hemen herkesin çalıştığı bir dünyada, kişinin bedensel ya da düşünsel bir uğraşısı bulunmaması, boş zamanlarının çokluğu ona seçkinlik kazandırmaktaydı. Zengin bir adamın kendi isterse çalışabilirdi; ama eşine sağladığı tembelliğin getirdiği ayrıcalık, onu daha bir seçkin yapıyordu. Gösteriş tüketiminde harcanan paranın miktarı önemliydi, zevkli seçim söz konusu olmazdı. *Uğraşsız Sınıf Kuramı* kitabından sonra zenginler gösteriş için para harcarlarken, birinin çıkıp da kendileriyle alay edebileceği kuşkusuna kapıldılar hep.

Bir Anıt: Newport

Veblen'in tanımladığı gösterişe yönelik bu zenginlik kültürü ne denli gerçektir? Kuşkusuz olanlar gidip bunu yerinde kendi gözleriyle görebilirler. Bu yer Rhode Island'daki Newport'tur. Bu kocaman evleri görmeyen çoğu Amerikalı neler kaçırdığını bilemez. 1961'de Başbakan Nehru, Birleşik Amerika'yı ziyareti sırasında Başkan Kennedy ile Newport'ta buluştu. Başkan Kennedy, Nehru'ya görkemli malikâneleri göstererek, «Sizi buraya orta halli bir Amerikan yaşamını göstermek için getirmiş bulunuyorum,» deyince, Nehru da refah toplumundan söz edildiğini duymuş olduğunu

belirtti. (*)

XX. yüzyılın tam başlarında Newport evleri yapıldığı zaman, bir insanın değeri gerçekten zenginliğinin derecesiyle ölçülüyordu. Sanatçılar, şairler, politikacılar ve bilimadamları zengin adamın bu üstünlük ve seçkinlik iddiasını tartışmayı akıllarından bile geçirmiyorlardı. Hollywood'un henüz adı duyulmamış, televizyonun ünlü kişileri ortaya çıkmamışlardı. Ancak Veblen'e göre, zenginlik eğer ona sahip olan kişiye seçkinlik kazandıracaksa, bu servetin varlığı herkesçe bilinmeliydi. İnsan üzerine bin dolarlık banknotlar ya da servetinin miktarını gösteren bir bildiri asarak dolaşmazdı ki... (Gerçi bazıları bunu da denemiştir ya.) Newport evlerinin amacı, içlerinde yaşanması, dinlenilmesi ya da soy üretilmesi değil, sakinlerinin parasal değerinin ilan edilmesiydi.

Bu evlerin en büyüğü olan The Breakers, bizi zenginlerin davranış biçimleri ve ahlak anlayışlarıyla ilgili olarak sözünü ettiğimiz Vanderbilt adına döndürmektedir. Komodor Vanderbilt yalnızca halkı kurnazlıkla soyan yaratıcı ve yırtıcı bir girişimci değildi. Özellikle gösteriş tüketimiyle ün yapan bir ailenin de reisiydi. The Breakers Vanderbilt'lere aşağı yukarı 3 milyon dolara maloldu. Bir kıyaslama yapmak gerekirse, Komodor Vanderbilt, Tennessee'deki Vanderbilt Üniversitesinin yerini yalnızca 500.000 dolara satın almıştı.

Newport evlerinin ikinci bir işlevi daha vardı: Bunlar toplum sınıf yapısını da açıklamaktaydı. Tesis gibi olan bu evlerin yönetimi için büyük bir hizmetkârlar ordusu gerekiyordu. Hizmetkârlar da disiplinli bir itaat ve tabi olucu bir yumuşakbaşlılık göstermek üzere eğitilmişlerdi. Veblen bu konuda şöyle diyor:

«Eğer bir centilmenin kâhyası veya uşağı efendisinin sofrasında ya da arabasında görevlerini yaparken, daha önceden çobanlık ya da çift sürme gibi bir uğraşısı olduğunu belli edecek bir biçimde davranırsa, bu, beyefendinin açısından son derece utanç verici bir durumdur.» (11)

Buna karşılık alışılmış bir biçimde kölece hizmet edilmesi,

(*) Yazarın *The Affluent Society - Refah Toplumu* adlı çok ünlü bir kitabı vardır. (Ç.N.)

efendilerinin üstünlüklerinin ve ayrıcalıklı seçkin sınıfın bir üyesi olduklarının kendilerine sürekli olarak anımsatılması demekti. Bu durum aynı zamanda rastlantıdan da öte olarak böyle bir yaşam biçiminin sona ermesine neden olmuştur. Çünkü yaygın ve genel bir kural olarak denilebilir ki, hiç kimse, eğer başka seçeneği varsa, tüm ömrünü öteki insanların üstünlüklerini pekiştirmek için harcamaz. Böylece hizmetkârlar en kısa zamanda başka işler bulmaktaydılar. Efendilerin açısındansa, en gözde hizmetkârı bile yemek servisi yaparken kazara yellendiği an kendini kapının önünde bulurdu. Sınıfsız bir toplumun ilk belirtisi, hizmetkârlar sınıfının ortadan kalkışıdır.

Resmi Törenler

Sözkonusu evler kendi başlarına yeterli değillerdi. Barbar kabilelerin ve çağdaş zenginlerin benzer geleneklerine işaret eden Veblen, ne bir kabile reisi, ne de zengin ve nüfuzlu bir işadınının yalnızca gösteriş tüketimine dayanarak «refah içinde olduğunu yeterince kanıtlayamayacağı» sonucuna varmıştı. Kişisel örf ve âdetler, görgü ve terbiye kuralları da önemliydi; gerek kabile reisi, gerekse zengin ve nüfuzlu işadınının, «türlü yiyecek, içecek, giyim kuşam, silah, oyun, dans ve keyif verici maddeler konusunda uzman olması gerekmektedir. (12) Veblen'in vardığı bir başka sonuç da şudur: «Ayyaşlığın ve keyif verici maddelerin serbestçe kullanılmasının patolojik sonuçları, bu iptilalara sağlığı ve parası yetebilen kişilerin üstün durumlarını» belirlemekte ve «aşırı iptiladan hastalananlar da erkekçe nitelikleriyle tanınmış olan kişiler arasında bulunmaktadır.» (13)

Servetin teşhir edildiği «şölen ya da balo gibi pahalı eğlence-ler» (14) saygınlık konusundaki rekabet açısından özel bir önem taşıyordu. Ün ve seçkinlik peşinde olan biri, düzenlediği şölenlere, âlemlere ya da öteki eğlencelere dostlarını ve rakiplerini çağırırdı. Onun en çok etkilemek zorunda olduğu insanlar, bu kişilerdi ve onların, kendisinin üstün durumu konusunda edinecekleri olumlu

izlenimler yaşamsal önem taşımaktaydı. Böylece zengin bir kişinin konukları, farkında olmadan ev sahibinin kendilerinden daha üstün olduğunu kanıtlama çabasındaki birer araç durumundaydılar. Doğal olarak sözkonusu konuklar da şölen ya da b lo verdiklerinde, kendilerinin harcama gücünü ona göstermiş olacaktı.

Bu tür toplantılarda istenilen  o unlu un sağlanması için bir yenilik, hatta eksantriklik sunulmasının zekice bir davranış olduğu düşünülürdü. XX. yüzyılın başlarında Mrs. Stuyvesant Fish'in bir buluşu örnek gösterilebilir. Bu çok zengin kadın bir gün komşularının köpekleri için büyük bir parti vermişti. Newport'un antropolojisini araştıran BBC elemanı meslektaşlarım, bu partiyi kolaylıkla yeniden canlandırmışlardır. Böyle bir gösteriyi izleyen herkes, buradaki festivallerin Borneo veya Yeni Gine ya da Christmas Adaları'ndakinden içerik olarak değil, sadece biçim bakımından farklı olduğunu düşünen V blen'in görüşüne katılabilirdi.

Reklam

Gösteriş t k timinden sonra zenginlere en çok zevk veren bir başka şey de, kendileri hakkında yazılanları okumak ve bunları başkalarının da okuduğunu bilmektir. Zamanımızın zenginleri bundan hâlâ çok hoşlanırlar. Bugün 'utangaç' bir milyonerden hayretle söz ederiz, çünkü çok ender bulunur. Mr. Howard Hughes insan içine çıkmamakla zamanımızda büyük  n yapmıştı. Az önce sözünü ettiğimiz köpekler şöleninin en zevkli yanı, halk kitlelerinin bunu okudukları zaman nasıl şaşıracıklarını düşünmek olsa gerek. Çağdaş gazetelerin sosyete s t nlar nı anlamak, adı geçen kişilerin bundan aldıkları zevki ve kendilerinden söz edilmeyen kimselerde de bunun yarata a ı haset duygusunu kavramakla mümkündür ancak.

Newport sakinlerinin yaşamlarını kamuoyuna sunmak görevi de, yine buranın vazgeçilmez yerlisi ve *New York Herald* gazetesi sahibi James Gordon Bennett, Jr.'a düşmekteydi. Genellikle William Randolph Hearst' n Amerikan sarı basınının kurucusu oldu-

ğu söylenirse de, gerçekte bu onur Bennett'in babasına aittir. Baba Bennett bir gazetenin görevinin halkı «eğitmek değil şaşırtmak» (15) olduğu görüşündeydi. Oğlu da aynı görüşü paylaşıncı, *Herald* gazetesinin sütunları güncel olaylarla değil, Newport'luların dedikoduları ve rezaletleriyle dolup taşı. Baba Bennett, «Hiçbir partiyi desteklemeyeceğiz,» demişti. «... Bizi şeriften Başkana dek hiçbir seçim ilgilendirmez.» (16) Zenginler ilgi çekici bir olay yaratmadıkları zaman da Bennett, muhabirlerini Livingstone'u bulmaları için Afrika'ya ya da yeni bir keşfi incelemeleri için Güney Kutbuna gönderiyordu. Ancak ilgi merkezi yine de Newport'tu.

Riviera

XIX. yüzyılda zenginlerin canını sıkan sorunlarından biri de, sınıf yapılarının rahatsız edici, hatta bozuk olan bir özelliği idi. Bir insan servet kazanabilirdi; ancak bu servet yıllandıkça ün ve saygınlık kazanmaktaydı ve bu 'olgunluk' da o denli kolay elde edilmiyordu. Vanderbilt'ler, Astor'lar, Whitney'ler başlangıçta biraz ham ve sonradan görme sayılıyorlardı. Bu aileler ancak ilerki kuşaklarda önce uygarlaştılar, sonra seçkin ve ünlü oldular. Sanayiden elde edilen servet iyice yıllanıncaya kadar büyük toprak sahipliğinden ya da ticaretten kaynaklanan zenginlikten daha aşağı görülüyordu. XIX. yüzyılda orta halli unvan sahibi bir İngiliz, hatta beş parasız bir Polonyalı kont, çoğu zaman bir Whitney ya da bir Rockefeller ile eşit sayılmaktaydı. Amerikalılar arasında Lowell'lar, Cabot'lar ve Coolidge'ler daha iyi durumdaydılar, çünkü zenginlikleri oldukça eskiye dayanıyordu.

Zenginliğin bir başka ve ihmal edilmiş bir özelliği de, bundan alınan duyumsal zevkler sorunuydu. Yoksul ve orta halli halk her zaman zenginlerin başlıca zevklerinin, yemek içmek ve değişik cinsel ilişkiler kurmak olduğuna inanırdı. Eline fazladan para geçen yoksul bir adamın aklına ilk gelen güzelce karnını doyurmak, kafayı çekmek ya da şahane bir kadın bulmaktı. Belki de herkes için

böyledir. Viktorya çağındakiler gerçekten boğazlarına çok düşkün, sünger gibi içen kişilerdi; bunların çoğu her yıl düzenli olarak dinlenme yerlerine, genellikle Carlsbad'a giderlerken, biri gidişte öteki de kilo verdikten sonra dönüşte giymek üzere ikiye takım giysi alırlardı yanlarına. Konuşmalarda da en çok sözü edilen konu, alkol tüketiminde baş önemi olan karaciğerin durumu olurdu. Seks ise ata binmek gibi bir erkeklik gösterisi ve başarı ölçüsü sayılmaktaydı.

Ancak sindirilebilecek yemek ve içki miktarı konusunda fiziksel sınırlar vardır; aynı şekilde insanın yatakta faal olabileceği zaman da kısıtlıdır. Yaşlanmayla birlikte aşırı yeme ve içmenin sonuçları olarak fışkıran etler, öne çıkmış bir göbek, ayyaşlıktan ileri gelen sarsaklık, hayranlık değil alay konusu olmaktaydı. Aynı şekilde bir zamanlar zenginliğin en büyük zevklerinden biri olarak düşünülen değişik ve sık cinsel ilişkiler artık herkesin eğlencesi, hatta fiziksel bir tedavi dalı haline gelmişti. Zenginlerin duyumsal zevk ve eğlenceleri artık bir hayranlık ve seçkinlik kaynağı, özellikle de yalnızca zenginelere özgü zevkler olmaktan çıkmıştı. Her zaman için, zevk alma konusunda, başkalarının yoksun olduğu bir şeye sahip olma duygusunun payı büyüktür.

Geçen yüzyılda şimdikinden daha az trafik ve hava kirlenmesi olan Riviera, manzara ve iklim açısından birçok avantaja sahip bulunuyordu. Adlai Stevenson bir arkadaşına yazdığı mektupta Riviera'yı, «Az gelişmiş ülkelerin pek tanınmamış erkeklerinin, çok gelişmiş ülkelerin kadınlarıyla düşüp kalktığı güneşli bir kıyı,» olarak tanımlıyordu. Ancak bu bölge, zenginlerin az önce adı geçen tüm sorunlarına çözüm bulmada çok elverişli bir ortam oluşturmaktaydı. Newport'un vazgeçilmez hemşerisi James Gordon Bennett, Jr.'un, Cap Ferrat'da bir villası bulunması şaşırtıcı olmasa gerek. Zenginlerin boş zamanlarının muhabiri Bennett'in Paris'te şubelerini kurmuş olduğu *Herald* gazetesi, Amerikalı zenginleri Avrupa sosyetesinde izliyor ve sütunlarında «Mr. William K. Vanderbilt çarşamba günü Londra'dan dönüyor,» gibi haberlere sık sık yer veriyordu.

Riviera, Avrupalı soyluların en gözde dinlenme yeriydi ve bu durumuyla onlara çok önemli bir hizmet sağlıyordu: Amerikalı zengin kızları, kendilerine daha eski bir toprak zenginliğine veya soyluluk unvanına ya da yalnızca unvana eşlik eden bir saygınlık getirecek türden eş ticareti yapılabiliyorlardı. Yeni zenginler tek bir atılımla yüzyıllık bir saygınlığı elde edebilmekteydiler. Buna karşılık yıllanmış saygınlığa sahip kişiler de her zaman işlerine yarayabilecek bir şeye, paraya sahip oluyorlardı böylece. Bu pazarlıklarda kuşkusuz son söz tabii ki sıfır hanelerindi. Bu miktarlar dış ticaret bilançosunda gösterilseydi, Amerikan ödemeler dengesinde önemli bir kalem oluştururdu kuşkusuz. 1909'da aile adının geliştirilmesi amacıyla 500 Amerikan kız vârise 220 milyon dolar tutarında eş dışalım yapılmıştır. (17)

Bu çağda İngiliz ailelerinin en büyüğü ya da hemen hemen en büyüğü Churchill'lerdi. Sarayları Blenheim İngiliz evlerinin en büyüklerinden biri, unvanları Marlborough da İngiliz tarihinin en onurlu adıdır. Dolayısıyla Marlborough Dükü'nün, Consuelo Vanderbilt ile başlangıçta 2.500.000 dolar karşılığında evlenmesi doğal karşılanabilir. Amerikan drahomasının bundan daha büyük bir bölümü Blenheim Sarayının onarımına harcanacaktı. Marlborough unvanının maliyeti yaklaşık 10 milyon doları bulmuştur. Bununla birlikte sonuç harikadır. Vanderbilt ailesinin geleneksel 'soyguncular kralı' imajı tümüyle silinmiş, Komodor dahil bu aileden gelmiş geçmiş ve gelecek tüm kişiler büyük ün ve saygınlığa kavuşmuşlardır.

Gould ailesi, adını saygınlığa kavuşturmak amacıyla çok daha az bir yatırımda bulunmuş, Jay Gould kızı Anna'yı 5.500.000 dolar karşılığında Kont Boni de Castellane ile evlendirmiştir. İşi ucuza getirmek isteğinin sonucu olarak da Marlborough Düklüğünden çok daha aşağı sayılan bir kontluk görkemiyle yetinmek zorunda kalmıştır.

Winston Churchill bu tür bir birleşmenin, Lord Randolph Churchill ile Amerikalı Jennie Jerome'un evliliğinin ürünüdür. Ancak bu evlilikte işin içine aşk etkeni de girmiştir.

Kumar

Riviera'nın zenginlere sağladığı bir başka hizmet de Monte Carlo kumarhanesiydi. Burası Veblen'in sözünü etmiş olduğu gibi, zenginlerin en çok aradığı ve gereksinme duyduğu şeyi, yani servetlerinin varlığı ve ölçüsünü ilan etmeyi eşsiz bir biçimde gerçekleştirmekteydi.

Kumar oynamanın toplumsal yanı pek iyi anlaşılmaz. Çoğu kişi insanların para kazanmak için kumar oynadıklarını düşünür. Hiç kuşkusuz bazıları için doğrudur bu. Ancak pek çokları para kaybetmek için de kumar oynar. XIX. yüzyılda işin bu yanı çok önemliydi. Bireyin toplu n içindeki mevki ve saygınlığını, verdikleri yargılarla her şeyin ötesinde belirleyen yüksek sosyeteden kadın ve erkekler, akşamları Soci  t   des Bains de Mer'de toplanırlar, masadan masaya ziyaretlerini tamamladıktan sonra da yan salonlara geçerlerdi. O z. nana dek yok yere savuracak kadar parası olduğunu kanıtlamak isteyen bir erkek için böylesine elverişli bir ortam ve seyirci aransa da bulunmazdı. S  z konusu ki  i zenginse, kaybetmesi olanaksızdı. Kumar masasına on ya da elli bin dolar bırakmakla, bu miktarda bir parayı kaybedecek g    l   bir adam olduğunu kanıtlamış oluyordu. Kazanırsa da bunun ona bir zararı dokunmazdı.

B  y  k bir ev yaptırmak az da olsa zevk sahibi olmayı gerektiriyordu. Pahalı bir eğlence d  zenlemek i  in ki  inin sosyeteye takdim edilmi   olması ve ba  lang   i  in de birkaç arkada  ı bulunması zorunluydu. Telsizin icadından   nce bir yat sahibi olmak d  nyadan elini eteğini   ekmek anlamına gelirdi;   stelik de ancak olağan  st   zenginlerin harcıydı bu. B  y  k J.P. Morgan iki   l  ms  z vecizesiyle anılır. Morgan   ok   nemli bir toplantıda yaptığı konuşmada Wall Street'i etkileyen şeyin para de  il, ki  ilik olduğunu   ne s  rm    , ama bu iddiası hi  bir zaman tam bir kabul g  rmemi  tir. Yine Morgan bir yat sahibi olmanın kendisine ka  a patlayacağını soran bir tanıdığına, bunu sormak gere  i duyan birinin yat satın almaya g  c   yetmeyeceğini s  ylemi  tir.

Ve kumarhane tüm bu sorunları çözmüştür: İnsan, gücünün yettiği ölçüde para kaybedebilirdi ve bu, ne zevk sahibi olmayı, ne takdim, ne toplumsal zerafet ve nezaket, ne nüfuzlu dostlar gerektiriyordu; paranın dışında hiçbir şey gerekli değildi.

Günümüzde Zenginlerin Davranış Biçimleri ve Ahlak Anlayışları

Çağdaş zenginler nasıldır? Seçkin olma sorunu büyük ölçüde değişmiştir. Şimdi Birleşik Amerika'da servet ve onun gösterişli bir biçimde teşhir edilmesi artık zenginliğin kendisine hizmet etmemektedir. Günümüzde politikacılar seçkin kişiler olarak servet sahiplerinden çok daha yüksek düzeyde bulunuyorlar. Ne Washington'da, ne de New York'ta bir evsahibesi sadece milyoner olan birini sofrasında görmekten onur duymaz. Buna karşılık yüksekçe bir mevkide bulunan dürüst bir politikacı kesinlikle daha üstün sayılmaktadır. Kamu görevi yapmak böyle bir seçkinlik sağladığına göre, çok zengin kişilerin küçük ülkelere elçi olmak için büyük miktarda para ödemeleri doğaldır. En azından eli yüzü ve hali tavrı düzgün olan televizyoncular, gazeteciler, tutucu ya da zararsız radikal düşüncelere sahip aydınlar, saygınlık konusunda modern milyonerleri fersah fersah geçerler. Sonuçta servet sahibi kişi de, ya bu tür kişilerle ilişki kurmaya ya da bu ve buna benzer alanlarda kendi başına bir başarı elde etmeye çalışmak zorundadır. Yoksa kimse ona aldırmayacaktır.

Bu açıdan uygulamada bazı bölgesel farklılıklar vardır. Boston ve New England'da zengin erkekler genellikle çok sade, çoğu zaman da göze hoş görünmeyen giysilerden, büyük ama bakımsız evlerden hoşlanıyormuş gibi davranırlar. Kadınlar da aynı biçimde giyinirler, kişilik ya da zevklerine göre spor veya kullanışlı giysileri yeğ tutarlar. Böylece saygınlık müzik, sanat, filantropi gibi konularla ilişkili olmak ya da zihinsel çabalar veya zararsız kamu hizmetlerinde bulunmakta aranır olmuştur. Salt zenginlik bugün bir aileye, siyasal ya da hayırsever amaçlarla para toplayanların ilgisi-

ni çekmekten öte bir şey sağlamamaktadır.

New York da aynı durumdadır. Ancak burada birçok zengin kadın için, tuhaf gözüken gösterişli kılıklar giymek hâlâ ilgi çekmekte iyi bir araçtır. Oldukça rahatsız olan eksantrik biçimde döşenmiş apartmanlar da bu açıdan yararlıdır. New York'ta hizmetkâr sınıfına gerek duyulmamasını sağlayan varoşlardaki büyük evler ve eğlenceler özel bir alt kültürde hâlâ belli bir seçkinliğe işaret etmektedir. Ancak bu saygı kalıntıları, hâlâ varolmalarına karşın, yeterli olmaktan çok uzaktırlar. Az da olsa hırs sahibi herhangi biri için sanatsal ya da kamusal konularla ilişkili olarak belli bir ün yapmak zorunludur. Son on yılda New York'lu birçok zengin avukat dış politika alanıyla ilişki kurarak saygınlık kazarmayı amaçlamıştır. Doğal olarak da bunların, kendi kişisel kazançları peşinde olan yabancı liderler ve krallarla talihsiz ilişkiler kurmalarına şaşmamak gerek. Bununla birlikte liberal politikacıları ve zarsız türden radikal amaçları desteklemek de önemli bir seçkinlik kaynağı olabilir.

Zenginliğin görece olarak yeni olduğu, dolayısıyla da yeniliğe açık bulunan Teksas'ta, bir ailenin durumu hâlâ mülkünün değeriyle ölçülmektedir; sahip olunan evin değeri, toprak miktarı, uçağın büyüklüğü, hızı ve donanımı, kadın ve atların lüks bakımı, giyim kuşamı, onlara hizmet edenlerin sayısı gibi. Açık havada et çevirme ve benzeri şöenlerde bu mal mülkler konukların göz ve mide ziyafetine sunulur. Bu töre ve geleneklerin sonucu olarak da dünyanın en pahalı ve ilgi çekici el sanatları tüketim pazarı Dallas'ta bulunmaktadır. Zamanla bu da değişecektir kuşkusuz. Zariflik ve şıklık diye hayranlık duyulanla, gösteriş tüketimi ve şaşaalı teşhir diye kınananı birbirinden ayıran çok dar ve oldukça da hayali bir çizgi vardır.

Sözkonusu değişim özellikle Los Angeles'in banliyö kesimi Güney California'da olagelmektedir; bir zamanların saygınlık kaynağı olan Fas tipi evler, yüzme havuzları, son derece bakımlı bahçeler ve eksantrik otomobiller hâlâ gerekli olmalarına karşın, artık istenen seçkinliği sağlamaya yeterli değildir. Televizyon, si-

nema, politika ya da suç alanında adı çıkmış kişilerle (bu konuda 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başlarında Nixon yönetiminin yüksek düzeyli görevlileri özellikle önem taşımaktaydı) basın ve yayın organlarına yansıyan ilişkiler kurmak günümüzde zorunlu hale gelmiştir.

Bu parababalarının davranış biçimleri ve ahlak anlayışları olumlu yönde gelişmiş midir? İşte herkesin soracağı bir soru! Davranış biçimleri yönünden kuşkusuz bir gelişme olmuştur; Vanderbilt, Jim Fisk, Jay Gould gibi tiplerin az önce sözü edilen Teksas şöenlerinde boy göstermeleri kaba ve bayağı bulunacaktır. Çağdaş bir petrolcü bile Vanderbilt'in, «halkın canı cehennem» türünden sözleri karşısında irkilebilir. Günümüzde en acımasız yağmacı bile kendisini kamu yararına çalışan bir kimse gibi göstermek, ilk amacının özgür bir toplumun halkına hizmet etmek olduğunu söylemek ve bununla övünmek zorundadır. Bu kişi para yapmaktadır ama bu, özgür girişim sisteminin edilgen bir sonucudur ve tek kaygısı da servet kazanmak değildir. Ayrıca her zaman temiz görünmek de zorunludur. Artık hiç kimse toplum içinde açıkça tütün çiğneyemez. Böylece modern kapitalizmin davranış biçimleri olumlu yönde gelişmiştir diyebiliriz.

Buna karşılık ahlakın ilerleyiş gösterip göstermediği, daha tartışma götüren bir konudur. B. 'Amerika'da birçok hayır kurumu, Gerçek Mal ve Mülk Fonu gibi kuruluşlar dulların, yetimlerin ve delillerin paralarına el koymakta daha incelikli davransalar da, bunların Erie'den bu yana hakkaniyet yolunda ileri bir adım sayılmayacağı herkesçe kabul edilen bir durumdur.

Vanderbilt ve Erie Çetesi yargıçları satın almışlardı. Yakın yıllardaysa büyük Amerikan şirketleri yurt içinde ya da dışında politikacıları satın almışlar veya diyelim ki, onlara para ödemişlerdir. Son yüzyılda Gogol'un *Dead Souls - Ölü Canlar*'ında Pavel Ivanoviç Çiçikov tüm Rusya'yı dolaşarak toprağa bağlı ölü çiftçileri toprak sahibinden satın alarak onların sahipliğini bankadan aldığı kredilere teminat olarak göstermiştir. 1960'larda Los Angeles'ta Stanley Goldblum diye biri aynı derecede semavi canlar yaratarak

bunların hayatlarını, dünyevi sigorta şirketlerine oldukça yüksek bir kâr karşılığı sigorta etmiştir. Bu iş son bulurken Goldblum büyük saygınlık kazanmış, ilgili şirketin hisse senetleri borsada olağanüstü fırlamış ve yönetim kuruluna da iki ünlü kişi katılmıştır. Görüldüğü gibi, ahlakın hangi yönde geliştiği pek öyle kesin olarak belirlenemiyor.

Kanımcı, insanlar para yapma konusuna yeterince düşkün olurlarsa, davranışları da, zaman ve mekân ne olursa olsun, bu uğraşmayı yansıtacak biçimde ve benzer olacaktır. Burada ahlak bir yana, ihtiyat ya da vicdanın (ki Mencken bunu «birinin bizi gözetlediği konusunda uyaran iç ses» olarak tanımlamıştır) yasa çerçevesinde kalacağı umulabilir. Yine de belli bir azınlığın bu sınırı aşıp alçaklık ve düzenbazlığa yönelmesi olasıdır.

Alçaklık ve düzenbazlığın biçim olarak bir dönemden ötekine pek büyük bir değişiklik göstermesi beklenemez. Dahice hırsızlığına hayran olunan biri, hemen her zaman düzenbazlığın daha önceki biçimlerini yeniden keşfediyordur mutlaka. Çünkü bunun temel biçimlerinin tümü bilinmekte ve hepsi de uygulanmış bulunmaktadır.

Kapitalizmin davranış biçimleri belli bir gelişme göstermiştir. Ahlak anlayışıysa ilerleme kaydetmemiş olabilir. Ancak ikisinin de daha kötüye gitmediği söylenebilir.

— oOo —

Üçüncü Bölüm

KARL MARX'IN YOL AYIRIMI

Adam Smith, David Ricardo ve yandaşlarına göre doğal düzen, malların üretildiği toprak, fabrika, makineler ve hammaddele-re sahip insanların oluşturduğu bir ekonomik toplumdur. Bir başka deyişle, sermaye ya da üretim araçları kişilerin mülkiyetinde bulunmaktaydı. Spencer ve Sumner bu durumu toplumsal ve ahlaksal açıdan tam anlamıyla onaylamışlardı. Thorstein Veblen ise bu sorun üzerine enine boyuna düşünmüş ve sonuçlarını hayretle karşılamıştı. Ancak Veblen bile bu genel düşünce akımından ayrılamamıştı. Gelişmiş kapitalist düzenin acımasız bir eleştiricisi olmasına karşın, Veblen bir sosyalist, hatta bir reformcu bile değildir.

Varolan ekonomik, siyasal, toplumsal düşünce ve düzene bir bütün olarak en etkili ve büyük çapta karşı çıkış Karl Marx'la başlamış, karşıt sisteme ayrılan yol ondan kaynaklanmıştır. Marx, Ricardo'nun tanımladığı ve yorumladığı sisteme, yine büyük ölçüde Ricardo'nun fikirlerini kullanarak hücum etmiştir. İncil'in, ortak yazarlığın bir yapıtı olduğunu düşünürsek, tek bir yazara böylesine candan bağlı olan yandaşların sayısı açısından Marx'a rakip olabilecek tek kişi Muhammed Peygamberdir. Aslında bu bile rekabet sayılmaz, çünkü günümüzde Marx'a inananlar sayıca Müslümanların Peygamberine iman edenleri çoktan aşmış bulunmaktadır.

17 Mart 1883 tarihinde ölen Marx Londra'daki Highgate Mezarlığında yatmaktadır. Zaman zaman birkaç kişi Smith'inki gibi Marx'ın mezarını da ziyaret eder; bunlar çoğunluk Londra'da resmi işleri olan komünist ülkelerin delegeleridir. Yirmi yıl öncesine kadar Marx'ın mezarı hemen hemen belirsiz bir köşede bulunmaktaydı; şimdiyse Herbert Spencer'in mezarının hemen yakınında-

dır. Birbirinden hiç ama hiç hoşlanmayan bu iki ünlü kişinin mezar da olsa böylesine yakın olmalarına şaşmamak elde değildir.

Evrensel İnsan

Karl Marx bir devrimci olarak dünyaca ünlüdür ve bir yüzyıl boyunca ciddi olsun ya da olmasın nice devrimci yalnızca onun adından bile yardım ummuştur. Marx aynı zamanda bir sosyal bilimcidir; birçoklarına göre de, çağının en özgün ve hayal gücü zengin iktisatçısı, en bilgili siyasal düşünürlerinden biridir. Ünlü bir Avusturyalı iktisatçı ve koyu bir muhafazakâr olan Joseph Schumpeter, Marx'ın düşüncelerini inceleyen araştırmasına, onu bir dâhi, bir peygamber, bir ekonomik kuramcı ve «her şeyden çok bilgili bir adam» (1) diye tanımlayarak başlar.

Marx aynı zamanda parlak bir gazeteciydi de; Mr. Gerald Ford ve Mr. Ronald Reagan da dahil olmak üzere tüm Amerikalı Cumhuriyetçiler, Marx'ın, yaşamının son derece kısır bir döneminde *New York Tribune* gazetesinin en saygıdeğer ve en yüksek ücreti alan muhabiri olduğundan gururla söz ederler. *Herald Tribune*'nin ana ve babası sayılabilecek olan *Tribune* ve *Herald* gazeteleri kuşaklar boyu Cumhuriyetçi kuruluşun yayın organı olmuştu. Marx'ın Cumhuriyetçilerle bir başka ilişkisi daha vardı: 1864 seçimlerinden sonra Cumhuriyetçilerin kazandığı zaferden dolayı Lincoln'ü candan kutlayan Marx, savaşın gelişmesiyle ilgili olarak şunları söylemiştir: «Avrupa'nın emekçileri, içgüdüsel olarak yıldızlarla süslü bayrağın sınıflarının yazgısını taşıdığını hissetmişlerdir.» (2)

Bir tarihçi de olan Marx için tarih, üzerinde çalışılacak bir konu olmaktan çok, yaşanacak ve paylaşılacak bir gerçektir. Günümüzde Amerikan Marksistlerinin en ünlüsü olan Paul M. Sweezy, Marksist ekonomiye özel bir seçkinlik veren şeyin, tarihin bu anlamda kavranması olduğunu söyler. Öteki iktisatçılar tarihi okur, araştırır ve saptarlar; Marksistlerse kendilerini ve düşüncelerini tarihin bir parçası haline getirirler.

Ve bir de şu var ki, Marx başlı başına büyük bir tarihsel olaydı. Genellikle, eğer belli bir kişi yaşamasaydı, onun işlevini yerine getirecek başka birinin nasıl olsa ortaya çıkacağı düşünülebilir. Ancak bu alışlagelmiş düşüncede önemli nokta, yenilik gücünün kişiden değil, koşullardan doğmasıdır. Hiç kimse eğer Marx yaşamasaydı, dünya aynı kalacaktı diyemez asla.

Bir tarihçi olarak Marx, konuyu incelemeye kendi tarihçesiyle başlamamızı uygun bulurdu, sanırım.

Trier

Marx'ın yaşam öyküsü, Moselle Vadisinin başlangıcındaki Trier ya da Tréves'de başlar. 1818'de Marx doğduğu zaman burası Avrupa'nın en güzel kırsal kesimiydi; birçokları hâlâ öyle olduğunu söyler. Vadi, Grimm Kardeşlerin sözünü ettikleri kasabalarla doludur; yukarıya doğru bağlar uzanır ve çevrede bugün hâlâ Ren Bölgesi tarımının ortak bir özelliği olan çiftlikler yer alır. Komünist ülkelerin delegeleri Highgate Mezarlığı gibi Trier'i de ziyaret ederler. Batı blokundan turistlerse buraya şarap içmeye gelirler. Yerel turist bürosunun söylediğine göre, ziyaretçiler pek ender olarak Marx hakkında sorular sormaktadırlar. Marx'ın doğduğu sevimli ve geniş cepheli ev, küçük kentte hâlâ ayakta.

O zamanlar nüfusunun on binle on beş bin arasında olduğu tahmin edilen bu küçük kentte, insanı tarihe davet eden pek çok şey vardır. Vaktiyle bu kente 'Kuzeyin Roması' denirdi. Cermen kabileleri güneye doğru, Latinlere karşı düzenli olarak akınlar yapmaktaydılar; bu alışkanlıklarından da XX. yüzyılın ortalarına dek vazgeçmemişlerdir. Kuzeyin Roması da bu saldırılara karşı ilk büyük kale sayılıyordu.

Bugün Almanya'nın sınırları içinde olan Trier, 1818'de Almanya'ya yeni katılmış bulunuyordu. Fransız istilasını burayı Prusya yönetimine henüz bıraktığı sırada Marx doğmuştu. Bu yönetim değişikliği Heinrich Marx'ın ailesi açısından çok büyük önem taşıyordu. Marx ailesi Yahudiydi ve Karl Marx'ın atalarından birçoğu da

hahamdı. Fransızlar kentin eski Yahudi topluluğuna liberal bir anlayış göstermişlerdi. Prusyalılar öyle değillerdi. Heinrich Marx kentin önde gelen bir avukatı ve yüksek mahkemenin bir görevlisiydi; bu nedenle de Yahudi olmaması gerekiyordu. Dolayısıyla önce kendisi ve daha sonra da ailesi Protestanlığı kabul ettiler. Günümüzde çoğu bilim adamının kabul ettiği gibi, bu yalnızca pratik bir tutumdur; Musevi yaşamının sosyal ve entellektüel geleneklerini yadsımayı gerektirmiyordu. Dinse, Karl Marx'ın doğduğu günlerde aile için pek bir önem taşımamaktaydı. Marx'lar artık bu dünyaya önem veren kişilerdi.

Bununla birlikte Marx'ın Yahudi ataları, daha sonraları onun düşmanlarına harika bir biçimde yararlı olmuşlardır. Anti - komünizm, Sami ırkına karşı olmayla birleştirilebilirdi. Ve bu, ayak takımını coşturmaya meraklı kişiler için de pek elverişli bir başlangıç olurdu; nitekim Hitler ve Naziler bu fikri özellikle çok değerli bulmuşlardı. Hoş, bu görüş daha başkalarının da işine yaramıştı ya...

Marx'ın kendisinin de Sami ırkına karşı olduğu konusunda gizliden gizliye bir kuşku da yok değildir. Ne de olsa Protestan olarak vaftiz edilmişti. Daha da önemlisi, bazı yazılarında Yahudilere karşı sert bir dil kullanmış olmasıdır. Ama bu kısmen edebi bir geleneğe bağlanabilir, çünkü son yüzyılda Yahudi sözcüğü geniş çapta açgözlü işadamları anlamına da geliyordu.

Marx aynı zamanda bir tanrıtanımazdı. Yaşadığı dönemse, çoğu insanın dini çok ciddiye aldığı ve ibadetin bir saygınlık işareti olduğu bir çağdı. Üstelik Marx pasif değil, aktif bir tanrısızdı. Ünlü deyişlerinden birinde, dini insanları ahyonlamak olarak tanımlamıştır. İnsanların zorluklar ve sömürüye karşı öfkeyle isyan etmeleri gerekirken, din onlara 'tevekkül' göstermelerini öğütlüyordu. Gördüğümüz gibi, benzer bir düşünce Rahip Henry Ward Beecher'ın da harekete geçmesine yol açmıştı, sonuçları çok farklı olsa da... Din, insanların bu dünyadaki ekonomik yazgılarına ne denli kötü olursa olsun sabırla ve karşı çıkmadan katlanmalarına yardım etmekteydi ve Rahip Beecher da bunun böyle olması gerektiğini düşünüyordu. Kuşkusuz, bir önerinin dile getirilişi büyük

önem taşır. Bu anlamda Beecher'ın önerilerini sunuşu dindarlar açısından Marx'inkinden çok daha kabullenilebilir gibiydi.

Karl Marx hiçbir zaman tüm dikkatleri üzerine çekerek saldırıların hedefi olmaya meraklı değildi; ancak din sözkonusu olduğu zaman bunda üstüne yoktu. Yahudi olmak, Sami ırkına karşı olanların saldırılarına hedef oluşturmak demekti; tüm öteki inançlar kadar Hristiyanlığa da açıkça düşmanlık belirtmek, dinsel açıdan tüm şimşekleri üzerine çekmek için yeterliydi.

Marx çok romantik bir gençti; şiirler yazıyor, doğa, yaşam, meslek seçimi üzerine makaleler kaleme alıyordu. Şiirlerinden çoğu okunmayacak kadar kötüydü ya da ailesi öyle düşünüyordu. Makalelerinden bazıları zamanımıza dek gelmiştir. Genç Marx'a göre, kişi uğraşısını «insanlığa en çok katkıda bulunabileceği» bir alanda aramalıdır, ancak böylece «soylu kişiler o değerli gözyaşlarını küllerimizin üzerine dökebileceklerdir.» (3)

Marx on altı on yedi yaşlarındayken Jenny von Westphalen'e olan aşkını dile getirdi. Jenny kentin önde gelen bir hemşerisi Baron Ludwig von Westphalen'in kızıydı. İlginç bir adam olan Baron Ludwig Westphalen aydın bir liberaldi; genç Marx'tan da çok hoşlanıyordu. Birlikte çıktıkları yürüyüşlerde genç dostuna romantik şiiri tanıtıyor; ideal devletin kapitalist değil, sosyalist olması ve özel mülkiyete değil, ortak mülkiyete dayanması gerektiği düşüncesini anlatıyordu. (4) Bir Alman soylusunun kentten bir delikanlıyla yaptığı bu söyleşi pek akla yakın bulunmayabilir. Marx'ın sosyalist düşüncelerinin bu konuşmalardan kaynaklandığı söylenemez, ama bunlar, gencin Jenny ile evlenmesinin nasıl mümkün olduğunu açıklayabilir. Toplumsal baskılara karşın Marx'ın bu soylu aileye girmesi, baronun bu düşünceleri sayesinde olsa gerek.

Marx on yedi yaşındayken üniversitede öğrenim görmek üzere Bonn'a gönderildi. Bonn'daki bu üniversite, soylu ailelerden gelme birkaç yüz öğrenciden oluşan küçük bir akademiydi. Marx hâlâ romantikti ve ilgi gösterdiği konular arasında içki ve düello da vardı. O dönemin gevşek akademik standartlarına göre bile Marx tembel bir öğrenci sayılırdı. Babası onun hem masraflı yaşa-

mından, hem de ailesine hemen hiç mektup yazmamasından yakınıyordu. Marx bir yıl sonra Bonn'dan Berlin'e gitti. Yıl 1836'ydı ve bu, bir üniversite değiştirmekten öte bir anlam taşıyordu: Almanya'nın hatta Avrupa'nın, belki de tüm Batı'nın entelektüel yaşamının tam göbeğine düşmekti.

Berlin ve Hegel

Marx için artık romantik yıllar sona ermiş, Hegel'ci yıllar başlamıştı. Berlin'in Bonn'dan çok daha ciddi bir öğrenim merkezi olmasının yanı sıra, şimdi Marx'ın çevresinde, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in öğrencileri de bulunuyordu. Bu genç Hegel'ciler, gerçekten kendilerini ve bilimsel görevlerini çok ciddiye almaktaydılar. Tarihte yinelenen bir biçimde, aydınlar kavradıkları gerçeğin eşsiz görüntüsünden o denli etkilenirler ki, tüm insanların düşünce tarzını değiştirme yazgısına sahip oldukları kanısına varırlar. İşte bu da öyle anlardan biriydi.

Burada zor olan, genç aydınların aradıkları değişikliği tanımlamaktı, Hegel, Anglo - Sakson ya da Amerikan kafası için kolay kavranabilecek bir düşünce yapısına sahip değildi. Marx'ın, Friedrich Engels ile yaşam boyu süren bir dostluğu ve ortaklığı olmuştu. Hegel'in ikisi için neler ifade ettiği, Engels'in şu sözleriyle en iyi biçimde özetlenebilir: «Hegel'in felsefesinin en büyük erdemi, ilk kez olarak dünyanın doğal, tarihsel ve manevi yanlarının tümünü, daimi bir değişim ve gelişim süreci olarak algılamış, sunmuş ve bu sürecin organik niteliğini göstermeye çalışmış olmasıdır.»⁽⁵⁾

Bu organik değişim ve gelişim süreci Marx'ın düşüncesinin temel özelliği olacaktır. Sözkonusu değişimde harekete geçirici güç, toplumun sınıfları arasındaki çatışmadır. Bu, toplumu sürekli bir değişim halinde bulunduracaktır. Güvenceli görünen bir yapı bir kez gelişti mi, bu yapı kendisine meydan okuyan ve sonunda onu yok eden uzlaşmaz güçleri de kaçınılmaz olarak besleyecektir. Böylece yeni bir yapı ortaya çıkacak, sonra da yine çatışma ve yık-

ma süreci başlayacaktır.

Bu nedenle de, o dönemin gerçek dünyasında kapitalistler –burjuvazi– feodalizmin eski ve değişmez gibi görünen yapısına, eski aristokratik sistemin geleneksel yönetici sınıflarına meydan okumakta ve onları ortadan kaldırmaktadırlar. Böylece güçlenen burjuvazi, sömürülen, mülkiyet ve milliyetçilik duygularından arınmış olan işçilerden, sınıf bilincine sahip bir proletaryanın gelişimini sağlayacaktır. Zamanla bu proletarya, kapitalistlere karşı harekete geçecek ve burjuva devleti de dahil olmak üzere kapitalistleri yenilgiye uğratabilecektir. Bu da bir sonraki yeni yapı olan ‘işçi devleti’ni ortaya çıkaracaktır.

Hegel’ci yasaya göre bu süreç devam etmelidir. Belki işçi devleti, üretken görevlerinin doğası gereği yüksek düzeyde örgütlü, bürokratik ve disiplinli olacaktır. Bu devlet bilimadamlarına ve öteki aydınlara gereksinme duyacak, okuma yazma bilen halk kitlelerinin, yapıtlarına artık büyük bir talep yarattıkları ozanları, romancıları, ressamı vb. besleyecektir. Bu sanatçılar toplum içinde kendilerini belli etmeye başlayacaklar ve bürokrasiye karşıtlıkları giderek keskinleşecek, böylece bir sonraki çatışma ortaya çıkacaktır. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde bu evrenin ortaya çıkması hiç de öyle çok uzak bir olasılık değildir. Bununla birlikte ne Marx, ne de bilimadamlarının, romancıların ve ozanların günün iktidarlarıyla anlaşmazlıklarını gözlemleyen çağdaş Marksistler, Hegel’i bu denli ileriye dek izlemişlerdir. Modern komünist toplumuna tam tamına uygulandığında, Hegel tatsız bir sorun yaratabilir.

Hegel’in düşünceleri öyle kolay gelmemiştir Marx’a. Bunların kabul edilmesi ya da daha doğrusu, üzerinde ciddi bir biçimde çalışılması çabası, Marx’ın duygusal bunalımlara düşmesine ve sağlığının bozulmasına yol açmış, hatta onu fiziksel bir çöküntünün eşiğine getirmiştir. Bunun üzerine Marx dinlenmek amacıyla bir süre için kentten ayrılarak Berlin’in dışındaki küçük bir kasaba olan Stralau’ya gitmiştir. Her gün kentteki derslerine gitmek için birkaç kilometre yol yürüyordu ve bunun sağlığına ne denli iyi geldi-

ğini de hayretle yazmıştı. Ancak bu çabucak unutulacak bir yaşantıydı. Çünkü Marx'ın hayatının büyük bölümünde sağlığı, kötü yaşam koşulları yüzünden bozuktu. Denilir ki, dünyadaki büyük işlerin çoğu sağlık açısından kendini iyi hissetmeyen kişilerce gerçekleştirilmiştir. Marx da bunun bir örneğidir.

Bugün Berlin'de, Marx'ın büyük uğraşısı olan değişimin açık belirtisini görme isteği uyanıyor insanın içinde. Bunun için de en uygun yer Berlin Duvarı'dır. Duvarın bir yanı olan Batı Berlin, kapitalist dünyanın ileri bir karakoludur. Öteki yanındaysa bir sonraki aşama, kitlelerin zaferi vardır. Yıllar yılı Berlin'i ziyaret eden koşullandırılmış insanlar için Duvar olgusu hep bu anlamı ve imajı taşımıştır. Her ne kadar Duvara Batı yakasından bakanlar, genellikle kapitalizmden değil, demokrasiden söz etmişlerse de pek azı değişimin kaçınılmazlığı görüşüne katılmıştır. Onlar da bu değişimin ancak zayıflıktan kaynaklanırsa gerçekleşebileceğini kabul etmişlerdir. Duvar konusundaki bu karşıtlık hâlâ süregelmektedir. Marx da Duvar edebiyatına başarılı bir malzeme kazandırmıştır.

Oysa ben, itiraf etmeliyim ki, kapitalist ya da sosyalist olsun, yüksek düzeyde örgütlenmiş ve düzenlenmiş sanayi toplumlarında, birbirine yaklaşma ve kesişme noktasına varma (Convergence) eğiliminin giderek güç kazandığı inancını epeydir taşımaktayım. Bir başka deyişle, eğer çelik ya da otomobile talep varsa ve bunların büyük çapta üretilmesi gerekiyorsa, bu süreç ister Magnitogorsk, isterse Indiana'da olsun, topluma damgasını vuracaktır. Ve durum böyleyse, Berlin Duvarı tarihsel bir çatışma yeri değildir. Her iki yanda bulunanlar, malların kitlesele üretimini ve bunun gerektirdiği büyük, karmaşık düzenlemeyi daha üst düzeyde üstlendikleri konusunda bilinçlendikçe, Duvarın simgelediği bu karşıtlığın önemi de aşamalı olarak azalacaktır. Doğu ve Batı Berlin'i ziyaret ettikten sonra, böyle bir şeyin halen oluşageldiğine inanmak zordur. Malların üretimi uğraşısıyla, bu üretimi gerçekleştirmenin gerektirdiği düzenlemeler giderek birbirine daha az değil, daha çok benzemektedir.

1841’de Marx Berlin’den ayrıldı. Bundan böyle de Hegel’ci sürecin bir parçası, değişimin başlıca odaklarından biri olacaktı. Marx’ın davranışlarını etkilemeye başlayan yeni bir durum da vardı. O zamana dek gönlünce ve rahatça hareket etmişti. Bundan sonraysa yıllarca ani ve zorunlu davranışlarda bulunacaktı. Almanya, Fransa ve Belçika Marx’ın kendileri dışında bir başka ülkede kalmasının daha iyi olacağı inancında birleşeceklerdi. Polis tarafından sürekli izlenen biri için iki avuntu ve korunma kaynağı vardır: Bunlardan biri, kişinin masum olması, ötekisiyse suçu işlemede haklı nedenleri bulunmasıdır. Marx için her zaman ikincisi söz konusuydu ve kendisine büyük destek sağlayan da buydu.

Köln ve Gazetecilik

Marx Köln’e gitti. Trier gibi, Köln de Ren bölgesinde bulunuyordu; yine onun gibi Fransa’dan ve daha liberal bir yönetimden henüz devralınmıştı. Fransa’da yasaklanmayan her şey izinsiz yapılabildiği halde, Prusya’daki katı kurallar izin verilmeyen her şeyi yasak sayıyordu. Marx Köln’de bir gazeteci olmuştu ve çalıştığı gazetede yeni çıkan *Rheinische Zeitung*’du. Bu gazete iyi mali olanaklara sahipti; Ren bölgesinin ve Ruhr’un gelişmekte olan sanayicileriyle tüccarları tarafından finanse edilmekteydi. Marx gazetede hemen başarıya ulaştı; önceleri çok değerli bir muhabir sayılırken, kısa zamanda yazı işleri müdürü oldu. Bunlardan hiçbirisi şaşırtıcı değildir. Çünkü Marx akıllı, becerikli, son derece çalışkan ve bazı konularda da ılımlı davranabilen bir gençti. Üstelik de yüksek standartlara ulaşmayı amaçlamaktaydı. O günlerde devrim konusu çok tartışılıyordu; anlam açısından hâlâ belirsiz olmasına karşın ‘komünizm’ sözcüğü artık kullanılmaya başlamıştı. Marx bu tartışmaları şöyle değerlendiriyor:

«Bunlar devrim umutlarına gebe olmakla birlikte, kof düşüncelerden kaynaklanan, yazarlarının hiçbir zaman doğru dürüst bilmedikleri komünizm ve tanrısızlıkla çeşni katılmış, karmakarışık bir anlatıma sahip çalakalem yazılardır.

Komünist ve sosyalist düşüncelerin güncel tiyatro eleştirilerine sokuşturulmasını uygunsuzluk, hatta ahlaksızlık saymaktayım.» (6)

Marx'ın başyazarlığında *Rheinische Zeitung*'un tirajı hızla arttı ve etkisi öteki Alman eyaletlerine yayıldı. Aynı zamanda baskıya verilmeden önce her akşam provaları okuyan sansürcülerin de giderek ilgisini daha çok çekiyordu. Bunlar birçok konuda Marx'a ters tepki göstermekteydiler; en önemli çatışma da ölü orman konusundaydı. (7)

Çok eskiden beri Ren bölgesi sakinleri yakıt için ormandan kuru dallar toplamaya alışmışlardı. Ve bu da, hava ve su gibi bedava bir maldı. Şimdi artan nüfus ve refah düzeyiyle birlikte odun değer kazanmıştı ve ormandan bu amaçla yararlananlara engel olunması gerekiyordu. Dolayısıyla bu işe bir son verilmek üzere orman ciddi bir mülkiyet konusu yapıldı. Prusya mahkémelerine ormanın korunmasıyla ilgili sayısız dava yığılmıştı. Davaların yüzde seksen, doksanını da orman hırsızlığı oluşturuyordu. Böylece yasa daha da sıkılaştırılarak orman sahiplerine hırsızlık sonucu meydana gelen zarara değer biçme yetkisi tanındı. Marx bu yetki konusunda bir yorum yaparken, şöyle soruyor:

Eğer amacı ne olursa olsun hiçbir ayırım yapmaksızın mülkiyetin her türlü ihlali hırsızlıksa, o zaman özel mülkiyetin kendisi bir hırsızlık olmayacak mıdır? Kendi özel mülkiyetim aracılığıyla başka bir insanı bu mülkten yoksun bırakmıyor muyum? Dolayısıyla onun mülkiyet hakkını ihlal etmiyor muyum?» (8)

1842'nin aynı döneminde Marx eski komşularını, Moselle Vadisinin bağcılarını desteklemeye başladı. Bağcılar Alman eyaletlerinin son zamanlarda benimsemiş olduğu gümrük birliği Zollverein'in rekabetinden ciddi kayıplara uğramaktaydılar. Marx'ın çözümü radikal değildi, bağcılarının sorunlarının özgürce tartışılmasını istiyordu ve bu sonuca da zoraki bir ihtiyatla ulaşmıştı:

«Bir güçlüğü çözmek için hem yönetenlerin, hem de yönetilenlerin üçüncü bir öğeye ihtiyaçları vardır. Bu resmi ve bü-

rokratik olmayan, özel çıkarlarla doğrudan ilişkili bulunmaksızın yurttaşları temsil eden bir siyasal ögedir. İşte politik akıldan ve yurttaşların duygularından oluşan bu çözümleyici öge, özgür basındır.» (9)

Marx, Çarı da eleştiriyor ve boşanmaya karşı daha gerçekçi bir yaklaşım istiyordu. Sonuçta Prusya Prusya'ydı ve burada Marx orman mülkiyetine karşı çıkıyor, özgür tartışma istiyor ve Çarı eleştiriyordu. Buna bir sınır konması gerekliydi. 1843 Martında *Rheinische Zeitung* toplatıldı ve yayını yasaklandı. Marx 19 Haziranda Trier yakınlarındaki bir kaplıca kenti olan Kreuznach'a gitti ve orada bir Protestan töreniyle Jenny von Westphalen ile evlendi. Abartmaya kaçmadan denilebilir ki, hiçbir kadın için evlilik böylesine kötü sürprizler taşımamıştır. Evlilikten birkaç ay önce Jenny müstakbel kocasına yazdığı mektupta ne olursa olsun onun politikadan uzak durmasını istemişti. Marx, Jenny ile birlikte Paris'e gitti.

Bir Sosyalistin Doğuşu

Marx için Paris yeni bir yaşamın başlangıcı oldu. O dönemde Paris sokakları, her zaman olduğu gibi, devrimin beşiği idi. O günlerde devrimcilerin çoğunu Prusya baskısından kaçan Almanlar oluşturmaktaydı. Bunların, Paris'te kaldığı sürede Marx üzerine büyük etkileri olmuştur.

Marx ailesi Vaneau Sokağında çeşitli yerlerde kalmıştır; en uzun süreli kaldıkları 38 numara şimdi küçük bir otel - pansiyondur. Otelin girişinde bir yazı da orada kalan bu ünlü kiracıdan malsahibi gibi söz etmektedir. Yakın zamanlarda sokağın bir ucunda André Gide oturmuştur. Stavros Niarchos'un da şimdi sözkonusu otelden birkaç ev uzakta bir apartmanı vardır. Bu çevrenin Marx'ın gününden bu yana biraz itibar kazandığı söylenebilir.

Marx, Paris'e yerleştikten sonra ikinci gazetecilik girişiminde bulunarak *Deutsch - Französische Jahrbücher - Alman Fransız Yıllığı*'nı çıkardı. Gerçekte bir dergi olan yıllığa Marx kitap süsü vere-

rek sansürden kurtulmayı amaçlıyordu. Başlıktaki 'Fransız' sözcüğü de yalnızca bir jestti. Paris'te olmasına karşın Marx'ın düşünceleri Almanya'yla ilgiliydi ve *Yıllık* da Almanya için yazılmıştı. Vaneau Sokağı Marx'ın yayın yönetmenliği için uygun bir yerdi; yardımcısı Arnold Ruge da yakında oturuyordu.

Yıllığın ilk sayısındaki bir kitap eleştirisi sansürcülerle çatışmaya yol açtı. Bu yazı yine zararsız görünüyordu; ayrıca karmaşık, zorlama bir anlatıma ve arzu edilen şeyi gerçekleştirmiş gibi varsayma eğilimine sahipti:

«Almanya'nın özgürlüğe kavuşması, insanın özgürlüğe kavuşmasıdır. Bu tutsaklıktan kurtuluşun beyni felsefe, yüreği de proletaryadır. Felsefe proletaryayı kavramadan kendini gerçekleştiremez, proletarya da felsefeyi kavramadan kendini aşamaz.» (10)

Ancak Prusya polisi buluttan nem kapın kişiler olduklarını bir kez daha gösterdi. Bunlar tehlikeli sözlerdi. Böylece *Yıllık*'ın ilk sayısına sınırda el kondu. Şimdi Alman okur yok demekti ve zaten hiçbir zaman Fransız yatırımcıya da okuyucu olmadığına göre, yayının sürdürülmesi açıkça tehlikeye girmişti. Marx o günlerde yardımcısı Ruge ile de sık sık anlaşmazlığa düşüyordu. Böylece *Alman - Fransız Yıllığı*'nın ilk sayısı sonuncusu oldu.

Bu olayı izleyen haftalarda çok daha önemli bir olay meydana geldi. Friedrich Engels Paris'ten geçiyordu. Marx'la Engels daha önce bir kez çok kısa bir süre için karşılaşmışlardı. Şimdi de bir zamanlar Benjamin Franklin, Denis Diderot, Sainte - Beuve ve Louis Napolyon'un sık sık uğradıkları Café de la Régence'da buluşup konuştular. Sonra bir daha buluşup dünyanın en ünlü ortaklıklarından birini oluşturdular. Engels Marx'ın editörü, iş ortağı, hayranı, dostu ve mali destekçisi olacaktı. Bundan sonra Engels adı her zaman için Marx'inkiyle birlikte görülecek ve anılacaktı. «Tüm kuramsal alanlarda tam bir görüş birliği içinde oluşumuz açıkça ortaya çıktı,» diye yazar Engels. «Ve ortak çalışmalarımız o tarihten başlar.» (11) Engels kendisini hep daha az önemli, küçük ortak olarak görmüştür ve kuşkusuz da öyledir. Ancak bu durum onun rolü-

nü azaltmaz. Çünkü bu küçük ortak olmasaydı, büyük ortağının yaptığı birçok şey gerçekleşmeyecekti.

Marx gibi Engels de Almandı. Ve yine Marx gibi o da orta sınıfın üst tabakasından geliyordu. Önceki devrimci liderlerin hepsi (bu konuda istisna bulmak olanaksız) orta sınıf aydınlarıydı. Bunlar yalnızca besledikleri umutlar ve yığınlara hitap etme açısından halk kitlelerinden sayılabilirlerdi.

Ruhr'da dokuma imalatçısı ve çokuluslu girişimin erken bir temsilcisi olan Engels ailesi, Marx'inkinden çok daha zengindi. Engels yaşamının çoğunu İngiltere'de, aile şirketinin yerel bir koluna gözetimcilikle devrimci düşünceyi birleştirdiği Manchester'da geçiriyordu.

Yayıncılık görevlerinden kurtulan Marx, ciddi bir okuma ve çalışma dönemine, belki de yaşamının bu açıdan en yoğun olduğu devreye girdi. Daha sonraki yıllarına egemen olan birçok düşüncenin bu dönemde biçimlendiği düşünülmektedir. Hiç kimse bazılarının yaptığı gibi sosyalizmin Marx'la başladığı gibi bir düşünceye kapılmamalıdır. O günlerde sosyalizm en yoğun tartışmaların konusuydu. Marx'tan önce Saint - Simon ve Charles Fourier vardı. Robert Owen'dan da söz etmiştik. Fransızlardan Louis Auguste Blanqui (yaşamının büyük bölümünü hapiste geçirmiştir), Louis Blanc, P.J. Proudhon ve Almanlardan da Ferdinand Lassalle, Ludwig Feuerbach, Marx'ın çağdaşlarıydı. Hepsi, özellikle Almanlar, Marx'ın düşüncesinin kaynaklarını oluşturmıştır.

Marx bu yıllarda yalnızca fikir toplamıyor, aynı zamanda düşüncelerin kendi başlarına rollerini inceliyordu. John Maynard Keynes'e göre, tarihin akışını değiştirmede fikirler harekete geçirci güçtür. Düşüncelerin önemini yadsımayan Marx bu önermeye bir koşul getirmiştir: Herhangi bir dönemin kabul edilmiş düşünceleri, yalnızca egemen olan ekonomik çıkara hizmet edenlerdir.

«Maddesel üretimin değişmesi oranında enteléktüel üretimin de niteliği değişir. Belli bir dönemde hüküm süren düşünceler, her zaman için yönetici sınıfın düşünceleri olmuştur.» (12)

Marx'ın bu konuda yanılmış olabileceğini asla düşünmedim. Hiçbir şey, büyük toplumsal gerçeği, özellikle de ekonomik gerçeği, bunun önemli ekonomik çıkarlarla uyum halinde olma eğiliminden daha açık seçik nitelendirip tanımlayamaz. Birleşik Amerika'da ya da Sovyetler Birliği'nde olsun, iktisatçıların inançları ve öğretileri, çok ender olarak egemen ekonomik gücü yansıtan kurumlara – özel girişim, Komünist Partisi – karşı düşmanca bir tavır alırlar. Bunu görmezlikten gelmek gerçekten büyük çaba ister, hoş bazıları bunu başarmıştır da.

Bu yıllarda Marx'ın kapitalizmin kendisini değişime uğratacak olan süreç konusundaki görüşleri de oluşup biçimlenmekteydi. Marx'a göre, teknolojik gelişme çağdaş toplumlarda üretimin giderek daha kalabalık topluluklar tarafından ortak bir çalışmayla yürütülmesini zorunlu kılmaktadır. Örneğin, seri halinde üretimin, fabrikanın, zanaatçının bireysel çalışma biçiminin yerine geçmesi vb. gibi, kapitalizmde üretim biçimi daha şimdiden kollektif olmaya başlamıştır. Buna karşılık kapitalist toplumlarda «özel mülkiyet» düzeni hâlâ yürürlüktedir. Başka bir deyişle, «üretim ilişkileri» (alt yapı) toplu üretim yönünde değiştiği halde, «mülkiyet hakkı» (üst yapı) henüz bireysel düzeyde kalmakta, üretim araçları üzerinde bile özel mülkiyet sözkonusu olabilmektedir. Bu durum, kapitalist toplumlarda «alt yapı» ile «üst yapı» arasında önemli bir çelişki olduğunu ortaya koyar.

Bir öğretim üyesi, Marx üzerine ünlü bir derlemeci, hem Marshall Planı, hem de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun görüşmelerinde öncü bir rol oynayan uluslararası delege ve ekonomik düşünceler tarihi konusunda saygıdeğer bir yazar olan Sir Eric Roll, yıllar önce, kapitalist değişimde harekete geçirici etkinin kısa ve özlü bir tanımını yapmıştı:

«Hareket ve değişim üreten bir sistemde bir tür çelişki ve çatışma olmalıydı zaten... Kapitalizmin bu temel çatışmasını, üretimin giderek artan sosyal ve kooperatif yapısıyla üretim araçlarının özel mülkiyeti oluşturmaktadır. Bundan da çıkarları birbiriyle uzlaşmaz olan iki sınıf arasındaki ka-

çınılmaz düşmanlık ve karşıtlık ortaya çıkmaktadır.»⁽¹³⁾

Çatışma ve kaçınılmaz çelişki kavramı Marx'ı bunun sonuçlarına götürüyordu. Ve sonuç olarak da, komünizm üzerine düşüncelerini oluşturup biçimlendiriyor ve kendisini sınıfsız toplumun en son ve asıl görüntüsüyle özdeşleştirmeye başlıyordu.

Her şey dışında da yazmayı sürdürmekteydi. Marx hâlâ Almanya'yla ilgileniyordu ve yeni çıkış yolu da, Alman göçmenlerinin Paris'te oluşturdukları topluluğun yayın organı *Vorwärts-İleri* gazetesiydi. Sansürcülerse tetikte bekliyorlardı. Sözü yine Marx'a bırakalım:

«Siyasal bir devrimi gerçekleştirecek güç ve yeterlilikten yoksun olan Almanya, toplumsal devrim yapma görevini üstlenmektedir ve bu açıdan durumu çok daha klasiktir. Çünkü Alman burjuvazisinin iktidarsızlığı, Almanya'nın siyasi iktidarsızlığı, dolayısıyla da Alman proletaryasının durumu, Almanya'nın toplumsal durumudur. Almanya'daki düşünsel ve siyasi gelişim arasında bulunan oransızlık, anormal değildir. Bu gerekli bir oransızlıktır. Derinlemesine düşünebilen insanlar ancak sosyalizmde bunun karşılığı olan bir etkinlik bulabilirler, böylece felsefe de, yalnızca proletaryada kendi özgürlüğünün etkin ögesini bulabilir.»⁽¹⁴⁾

Günümüzde bu tür bir yazıdan telaşa kapılacak polislerin özlemini duyacağız neredeyse... Ama Prusya polisi gerçekten telaşlanmış olacak ki, Fransızlara başvurarak böyle bir yazarı barındırmamanın iyi komşuluk ilişkilerine sığmayacağını belirtti. Bu tür konularda yardıma hazır olan Fransa İçişleri Bakanı Guizot da, Marx'ın sürülmesi emrini çıkardı. 25 Ocak 1845'te Marx ailesi – şimdi bir de kız bebekleri vardı – kendilerine tanınan yirmi dört saatlik süre içinde Brüksel'e gitmek üzere Paris'ten ayrıldı. *Vorwärts* gazetesi de kapatılmıştı.

Komünist Manifesto

Komünist Manifesto, Engels'in de yardımıyla Marx'ın Belçika'da kaldığı daha sakin ve mutlu yıllarda yazılmıştır. *Manifesto* örgütleyici bir belge, Marx'ın etkin bir biçimde desteklediği Adil-ler Birliği (kısa sürede Komünist Birliği olmuştur) için bir broşür-dü. Tüm çağların kıyaslama kabul etmez biçimde en başarılı propa-ganda kitapçığıydı bu. Marx'ın önceki yazılarıyla karşılaştırıldı-ğındaysa, anlatımın çarpıcılığı ve etkinliği açısından da büyük bir ilerleme gösteriyordu. Önceleri laf kalabalığı ve zorlama olan anla-tım, şimdi özlü ifadeye, bir dizi çekiç darbesini andıran çarpıcılığa ve hemen dikkati çekme özelliğine kavuşmuştur.

«Şimdiye dek varolan tüm toplumun tarihi, sınıf mücadelesi tarihidir. Özgür insan ve köle, soylular ve avam, toprak ağası ve toprağa bağlı yarı köle çiftçi, lonca ustası ve lonca emekçisi, tek kelimeyle ezen ve ezilen birbirlerine sürekli olarak karşıt durumda bulunarak, bazen açık, bazen gizli ama kesintisiz bir savaşı sürdürmüşlerdir. Ve bu savaş her seferinde toplumun geniş çapta devrimci bir biçimde yeni-den inşasıyla ya da çatışan sınıfların ortak yıkımıyla son bulmuştur.

«... Modern devletin yöneticileri, burjuvazinin tüm ortak meselelerini yöneten ve düzenleyen bir komiteden başka bir şey değildir...

«Burjuvazi, üretim araçlarındaki hızlı gelişim, haberleşme ve ulaşım araçlarındaki çok büyük olanaklar sayesinde tüm ulusları, hatta en barbar olanlarını bile uygarlığa çek-mekte, mallarının ucuz fiyatlarıyla tüm Çin duvarlarını ağır bombardımana tutmaktadır...

«Burjuvazi çok büyük kentler yaratmış, kırsal kesime karşı kentsel nüfusu büyük ölçüde artırmış, böylece de nüfusun önemli bir bölümünü kırsal yaşamın cahilliğinden kurtar-mıştır... Bir yüzyıldan kısa sürede burjuvazinin azınlık yö-netimi, geçen kuşakların tümünün yaratmış olduğundan

çok daha muazzam ve kitlesel üretim güçleri yaratmıştır... «Proletarya başlangıçta düşmanlarıyla (büyük burjuvazi ya da kapitalistler) savaştırmaz, fakat düşmanlarının düşmanlarıyla, yani mutlak monarşinin kalıntıları, büyük toprak sahipleri, sanayi dışındaki burjuvazi ve küçük burjuvaziyle mücadele eder.

«Komünistler görüşlerini ve amaçlarını saklamayı küçük-lük sayarlar. Hedeflerine ancak varolan tüm toplumsal koşulların şiddet kullanılarak yıkılmasıyla ulaşabileceklerini açıkça ortaya koyarlar. Yönetici sınıflar komünist bir devrim karşısında titresinler... Proletaryanın zincirlerinden başka yitireceği hiçbir şey yoktur. Ama kazanacakları koca bir dünyadır. Tüm ülkelerin emekçileri birleşiniz!» (15)

Komünist Manifesto'nun politik etkisinden bile daha kalıcı olanı, siyasal üslubu etkilemesidir. Bu anlatımın iddialı, kendine güvenen, uzlaşmaz, şiddetli ve çarpıcı havası tüm politikacıların, hatta Marx adını lanetlemiş olanların bile bilincinde yer etmiştir. Sonuçta Amerikan Demokratları ya da Cumhuriyetçileri, İngiliz Sosyalistleri ya da Muhafazakârları, sağcı ya da solcu Fransızlar, halka amaçlarını açıklamaya karar verdiklerinde, *Manifesto*'nun gide-rek yükselen ses tonları, onların ve hazır bulunanların kulaklarında çınlamaya başlar. Böylesine ustaca kaleme alınmış bir yazı her zaman için korkunç bir etkiye sahiptir.

Manifesto'da çelişkiler yok değildir. Bazılarının sandığı gibi, Marx'ın kapitalizmi ve başarılarını övmesiyle bu sistemin yıkılıp gitmesini istemesi arasında bir çelişki yoktur. Bunlar tarihsel süreçte farklı evrelerdir. Yine bazı bilgiçlerin sandığı gibi, Marx'ın devrim çağrısıyla bunun kaçınılmazlığı savı arasında da gerçek bir çelişki yoktur. İnsan kaçınılmaz olan bir şeyi hızlandırmaya her zaman için çalışabilir. Ancak büyük ve yoğun olan pratik bir çelişki, Marx'ın güncel programıyla devrim umudu arasındadır. *Manifesto*'daki program tüm modern standartlara göre reformcu önlemlerle karşılaştırılabilir. İstekler şunlardır:

«Toprağın özel mülkiyetine son verilmesi.»

Artan oranlı (müterakki) gelir vergisi.
Verasetin kaldırılması.

...

Banka işlemlerini tekeline alan bir ulusal banka.
Demiryolları, ulaşım ve haberleşme araçlarının kamu mülkiyeti.

Sanayide kamu mülkiyetinin genişletilmesi; boş toprakların işlenmesi.

Gübre konusunda daha iyi bir düzenleme.

Herkese iş.

Tarımın sanayiyle birleştirilmesi; nüfusun merkezileşmesi.

Parasız öğrenim.

Çocukların çalıştırılmaması.

İşle birlikte yürütülen eğitim. (16)

İleri kapitalist ülkelerde bunların birçoğu (toprağın özel mülkiyetinin kaldırılması, nüfusun merkezlere toplanmaması ve bankacılığın kamusal tekeli dışında) şu ya da bu biçimde gerçekleştirilmiştir. Ve bu reformlar, kapitalizmin sivri uçlarını törpülemeye yardımcı olmuş, böylece de, Marx'ın «varolan tüm toplumsal koşulların şiddet kullanılarak yıkılması» isteğinin ertelenmesine yardım etmişlerdir. İşte bu anlamda Marx'ın düşünceleri, Marx'a karşı çalışmıştır. İç devrim, Rusya, Çin, Küba gibi Marx'ın arzuladığı reformlardan haberi bile olmayan ülkelerde gelişmiş ve gerçekleşmiştir.

Bir Tür Devrim

Manifesto'nun hemen ardından bir devrim gelmedi. İtalya, Fransa, Almanya ve Avusturya'da hükümetler sarsılmakta ve taçlı başlar düşmekteydi; bazılarıysa birkaç hafta içinde yeniden başa geçiyorlardı. Bu söylediklerim 1848'deydi, yani devrimler yılında. Birçok kişinin kafasında 'Marx ve *Manifesto* ile ilişkili olarak

anımsanan bu yılın olaylarına gerçekte ne Marx'ın, ne de yapıtının önemli bir etkisi olmuştı. Devrim geldiğinde, *Manifesto*'nun içeriğinden hâlâ kimsenin haberi yoktu. Yine de bu, işçilerin amaç ve istekleriyle, bir sınıf olarak proleterayla belirsiz de olsa özdeşleştirilebilecek ilk devrimdi. Dolayısıyla da Marx tarafından, özellikle Paris'teki gelişimi yakından izleniyordu. Bunun, Marx'ın devrimin karakteri hakkındaki görüşüne derinden etkisi olmuştur. O nedenle Paris olaylarının daha ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir.

Her büyük olayın coğrafya açısından bir sarsıntı merkezi vardır. Örneğin, Amerikan Devriminin deprem noktası Philadelphia'daki Carpenters ve Independence Halls çevresindeki birkaç yapı blokunu kapsıyordu. Fransız Devriminin merkezi Place de la Bastille, 1848 Devriminkiyse Luxembourg Bahçeleriydi. Bu çevrenin, devrimin amaçlarıyla ve ona katılanlarla bir tür ilişkisi bulunuyordu, ama bunların hiçbiri Marx'ın hoşlanacağı türden değildi. 1848'den önceki dönem Fransa için ekonomik bunalım ve büyük işsizlik yılları olmuştı. İşadamları da işçiler kadar sıkıntı çekiyorlardı. Tarımsal ürün kötü, ekmek fiyatları yüksekti. Sonra, 1847'de çok iyi ürün alınmış ve fiyatlar düşmüştü. Başta köylüler olmak üzere hemen herkes zarara uğramaktaydı; muhafazakârların o pek tuttukları piyasanın kendisi varolan düzeni sarsıyordu.

Özellikle koşullar, artık yayılmaya başlayan tehlikeli düşünce çizgisini özendiriyorlardı. Bu düşünceyse, ekonomik düzenlemede malların özel mülkiyete dayalı üretiminin mümkün olan tek yöntem olmayabileceği yolundaydı. Bunda, daha önce sözü edilen Saint - Simon, Charles Fourier, Louis Blanc ve öteki sosyalistlerin etkisi vardı. Yine *çalışma hakkı* diye bilinen, her insana bir iş sahibi olma hakkının tanınması görüşü de giderek yaygınlaşmaktaydı.

Bugün Birleşik Amerika'da çalışma hakkı, hiç kimsenin bir iş sahibi olmak için herhangi bir sendikaya girmesinin zorunlu olmadığı ilkesi savunularak, sendikalara karşı çıkmakta kullanılmaktadır. Bu sözleri, muhafazakârlar onaylayarak ya da en azından tatlı bir özlem duygusuyla dinlerlerken, inançlı liberaller soğuk terler

dökerek karşılıyorlar. Çalışma hakkı yasaları bulunan bir devlet, bunları zorunlu olarak uygulaması bile, sendikalar bakımından çok geri kalmış sayılır. Zaman her şeyi değiştirmekte... Çalışma hakkı 1848'de gerçekten radikal bir düşüncedydi.

1848 Şubatındaki ayaklanma farklı sayıda ve nitelikte gruplar halinde oluştu; buysa Marx için cesaret verici bir durum değildi. Geçen yıllardaki ekonomik bunalım nedeniyle uğradıkları kayıpları gidermek ve girişim özgürlüğü isteyen işadamları ve genellikle küçük girişimciler iş ve gelir ihtiyacı çeken işçilere katıldılar. Ve başlangıçta bunlar ürünlerine daha iyi fiyat isteyen köylülerin desteğine sahiptiler. Lider durumundaki kişileri de çoğunlukla ifade özgürlüğü, sansür ve polis baskısının kaldırılmasını isteyenler oluşturuyordu. Bu liderler belli bazı ölçütlere göre muhafazakâr sayılmaktaydılar. Devrimin simgesi olarak kırmızı değil, üç renkli bayrak yeğ tutulmuştu. Üç rengin iş dünyası ve halkın güvenini daha az sarsacağı düşünülüyordu.

İsyan çabucak başarıya ulaştı. Tuileries Sarayı işgal edildi. Louis Philippe oradan uzaklaşmayı daha uygun bulmuştu. Luxembourg Sarayı işçileri yoksulluktan kurtarmanın yollarını aramak ve incelemek üzere kurulan komisyonun oturum yeri olarak kullanılıyordu.

İşçilere gösterilen bu ilgi, dikkatleri Luxembourg Bahçelerinde odaklaştırdı. Buradaki toplantı tarihinde ilk 'işçi kongresi' olmuş ya da öyle denilmiştir. Bu, aynı zamanda isyanın elebaşlarını ve en tehlikeli unsurlarını ayırıp bir araya toplamak ve denetlemek için bir araçtı. Liberal, cumhuriyetçi ve romantik olmak başka, özel mülkiyeti soruşturmak, işçi haklarını, daha yüksek ücreti, on iki saatlik işgücünü savunmak başka şeydi. Devrim olabilirdi ama bunun sorumsuz olmasına izin verilemezdi.

Devrim kolayca dile gelen bir sözcüktür; devrimciler her zaman için tehdit altındadırlar. Eğer devrim yapmanın ne denli zor olduğu yeterince bilinseydi, bu sözcük daha az kullanılabilir ve dolayısıyla muhafazakârlar da daha az korkulu düş görürlerdi. Aslında onlar sandıklarından çok ama çok daha güvencededirler.

Devrimin başarıya ulaşmasında üç koşul mutlak olarak zorunludur. Her şeyden önce kararlı liderlere, ne istediklerini tam olarak bilen veya her şeyi kazanacak ya da yitirecek durumda bulunduklarının bilincinde olan insanlara gereksinme vardır. Bu tür kişiler enderdir. Devrimler ana hedefi hiç gözden kaçırmayan insanları çekmiştir hep.

Liderler, disiplinli yandaşla, buyrukları olduğu gibi kabul edecek ve bunları fazla tartışmadan uygulayabilecek taraftarlara sahip olmalıdırlar. Bu da pek olası değildir, çünkü devrimciler kendi başlarına düşünme ve kendi inançlarını savunma gibi düzeni bozucu bir eğilime sahiptirler. Gevezelik etme olanağına ve çecikiliğine kapılmaya izin verilmemesi zorunludur. Bu tür kişiler tartışmalarda ezilip giderler.

Ve her şeyin ötesinde karşı tarafın güçsüz olması gerekir. Tüm başarılı devrimler yozlaşmış ve çürümüş olanı kapı dışarı etmiştir. Devrimler şiddetini, gücünü boşa harcamayan insanlardan alırlar. Fransız Devriminde, 1917 Rus Devriminde, II. Dünya Savaşından sonraki Çin Devriminde de bu hep böyle olmuştur. Ancak 1848'de böyle değildi.

Luxembourg Sarayında liderlik zayıf, konuşmalar da uzundu. Tartışılan konular, insanların ortak yararlar için işbirliği kurarak üretim yapabilecekleri hükümete ait işyerleriydi; bunun maliyeti veya nelere malolacağı pek önemli değildi. Ya da mühendislikten çok düş gücünün rol oynadığı, Paris'i bir baştan öteki uca bağlayacak büyük bir tünel yapmak gibi kamu hizmetleri tartışılıyordu. Ücretler gerçekten yükseltilmişti. Ancak bu ve bunlarla ilgili rahatlatıcı önlemler, vergilerin de yükselmesine yol açmış ve köylülerde devrim için ödeme yapıyorlarmış gibi izlenim yaratmıştı. Bu arada muhafız gücü, polis, askerler gibi iktidar araçlarını ele geçirmeyi kimsenin düşündüğü yoktu. Bunlar gerçek devrim ânında son derece önemli araçlardı.

İşte bu gerçek devrim ânı 1848 yazının ilk günlerinde gelip çattı. 23 Haziranda işçiler devrimci getto'larını terkedip birkaç yüz metre ötedeki Pantheon'da toplanmaya karar verdiler. Ora-

dan da Place de la Bastille'e yürüyerek, üzerinde çok tartışılan istemlerinin yerine getirilmesi için geçici hükümeti zorladılar. Hükümet güç kaynaklarından yoksun değildi ve işçileri giderek artan bir kaygıyla gözlemekteydi.

İşçiler Place de la Bastille'e girmeyi ve sağlam bir barikat oluşturmayı başardılar. Ulusal Muhafız Birliğinin ilk saldırısı geri püskürtüldü ve otuz kadar muhafız öldürüldü. Devrimcilerin romantik eğilimleri işte o anda önemli bir rol oynadı. İki güzel sokak kadını barikatın tepesine çıkarak eteklerini yukarı kaldırıp, isterse isyancı olsun hangi Fransızın bir kadının çıplak karnına ateş edebileceğini sordu. Fransız işçiler ayağa kalktıkları sırada korkunç bir yayılım ateşiyle karşılaştılar.

Barikatlar yerle bir edildi ve işçiler yenildiler. Tutsak alınanların bir bölümü oracıkta kurşuna dizildi. Daha sonra çevreden gürültü yüzünden şikâyet gelmesi üzerine geri kalanların süngüyle öldürüldükleri söylenir. Bu kıyım Luxembourg Bahçelerine de uzanmıştır. Yine söylentilere göre, bir başka düşünceli davranış da öldürülenlerin, kanları temizleninceye dek kapalı bir yerde tutulmasıdır. Anlaşılan, 1848'de bile insanlar çevre kirlenmesinin bilincine varmışlardı.

Bu sonuç Marx'ı çok şaşırtmamıştı. Devrimin burjuva liderliği onda güven duygusu uyandırmamıştı zaten. İşçilere gelince, zamanlama ve olayların sıralanması yanlış; önce burjuvazi devrimi olmalı, sonra sosyalist zafer gelmeliydi. Aynı yılın daha sonraki aylarında Marx, devrimin hiç olmazsa simgesel anlamda, bayrak konusunda başarıya ulaşmış olduğunu yazmıştır: «Üç renkli cumhuriyet bayrağı şimdi yalnızca tek bir renge sahip, yenilenlerin kanlarının rengine...» (17)

Başka yerlerde, Avrupa'da bile monarşiler yaşıyordu. Ödümler işçilere değil, burjuva güçlere verilmişti. 1848'den önce, genel olarak konuşmak gerekirse, eski feodal sınıflarla yeni kapitalist sınıf çatışıyordu. Bundan sonra ikisi birleşmiş, görünür biçimde olmasa da kapitalistler gerçek güce sahip olmaya başlamışlardı. Bu ittifak bir altmış beş yıl daha, Birinci Dünya Savaşı onları ayırana

dek güvencede olacaktı.

Ve Londra

1848 yılı kişisel yaşamı açısından Marx'a büyük değişiklikler getirmemişti. Belçikalılar komşuları Fransızlardan daha liberal ama aynı ölçüde tedirgin kişilerdi; onlar bile böyle tehlikeli birini barındıramayacaklarına karar verdiler. Artık Marx polis listelerinin başında yer alıyor, haklarında dosya tutulan kişilerin en ünlülerinden biri sayılıyordu.

Devrimci havanın etkileri anında işlemeye başlamıştı. Marx Brüksel'den sürüldüğü gün Fransa'ya geri davet edildi. Ve oradan da *Neue Rheinische Zeitung* adını alacak olan *Rheinische Zeitung* gazetesini yeniden canlandırmak üzere Köln'e gitme olanağı buldu. Alman işçilerine bağlılığı hâlâ her şeyden önce geliyordu.

Yeniden çıkmaya başlayan gazete mali açıdan bir ayak bağıydı. Ve bunun varolma nedeni de, muhafazakârların kararsız tutumlarına ve karşı devrimci güçlerin gazeteyi kapatmayı göze alıp almama konusunda karar verememelerine bağlıydı. Devrimci tehlikenin zayıfladığı görüldüğü an da gazete yeniden kapatıldı. Marx hâlâ bazı bakımlardan ılımlılığın sesiydi. İşçilerin atak ve maceracı eylemlerinin onları yalnızca felakete sürükleyebileceği konusunda şiddetli uyarılarda bulunmuştu.

Bununla birlikte Marx yine göç etmek zorunda kaldı. Gidebileceği iki ülke vardı hâlâ: İngiltere ve Birleşik Amerika. Marx Amerika'ya gitmeyi düşünmedi değil; eğer öyle yapmış olsaydı, bunun sonuçlarını Cumhuriyetçiler ve kendi geleceği açısından düşünmek ilginç olur. Ne var ki, Amerika'ya gidecek parası olmayan Marx İngiltere'yi seçmek durumunda kalmıştır. Son göçüydü bu; yaşamının geri kalan bölümünü Londra'da geçirecekti.

Marx, Manş Denizini 24 Ağustos 1849'da aştı. Geçmişinde birkaç ömre sığacak deneyimlere sahip olmasına karşın sadece otuz bir yaşındaydı. Önündeyse üç görev daha vardı: İlki, kurtuluş yolunda kitlelere kılavuzluk edecek olan düşüncelerine son biçim-

lerini vermektir. İkinci görevi, devrimi yapacak ve ona yol gösterecek olan örgütlü düzenlemeyi yaratmak oluyordu. Üçüncüsüye, kendisi ve ailesinin yaşayabilmesi için gerekli madde olanakları sağlamasıydı. Bu görevlerin her biri, ne yazık ki bir diğerini köstekliyordu. Fakat sonunda hepsi de başarılmıştır.

Parasal yardım Engels ve öteki arkadaşlarından geldi. Marx'a Trier'den umulmadık bir miras kalmıştı; sonra *New York Tribune*'deki görevi de vardı. (1857'nin zor günlerinde *Tribune* ikisi dışında tüm yabancı muhabirlerini işten çıkarmıştı. Marx görevde kalan iki muhabirden biriydi.) Ne var ki, Marx para konusunda hesabını bilmeyecek kadar eliaçıktı. Önceleri davranışları polis buyruklarına bağlıyken, şimdi evsahiplerinin ve alacaklıların tutumlarına tabiydi. Böylece Leicester Square'deki odadan, Chelsea'deki King's Road'da bir kata, daha sonra Soho'daki 64 Dean sokağına, oradan da yine aynı sokakta 28 numaraya taşındı. Marx ailesinin altı çocuğundan üçü bakımsızlık ve yoksulluktan ölmüştü. (Bunlara ek olarak bir de evlilik dışı oğlu vardı Marx'ın.) Jenny Marx'ın bu evlilikten payına düşen, belirsizlik, güvencesizlik, sürekli ve ani taşınmalar, yoksulluk olmuştu. Ancak görüldüğü gibi, Jenny tüm bunlara sonsuz bir anlayışla katlanıyordu.

Prusya polisi Marx'a olan ilgisini sürdürmekteydi. 1852'de bir polis casus Marx'ın evini didik didik aradıktan sonra, ailenin ev idaresi konusunda çok açık ve ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Bu, polis dosyalarından tarihe yapılan değerli bir katkıdır ve günün birinde CIA'nin de bu tür katkılarda bulunabileceği umudunu verir:

«Bir baba ve eş olarak Marx, çılgın ve huzursuz kişiliğine karşın, son derece sevecen ve yumuşak bir kişidir. Marx Londra'nın en kötü, dolayısıyla da en ucuz kesimlerinden birinde yaşamaktadır. Aile iki oda işgal ediyor; bunlardan sokağa bakanı salon, arkada bulunan diğeri de yatak odası olarak kullanılıyor. Tüm apartmanda bir tek temiz ve sağlam eşya bulmak olanaksız. Her şey kırık dökük ve yırtık pırtık; üstleri de bir parmak toz kaplı; her yere aklın alamayacağı bir düzensizlik hakim. Salonun ortasındaki büyük,

modası geçmiş ve muşamba örtülü masanın üzeri müsveddeler, kitaplar, gazetelerle birlikte çocuk oyuncakları, paçavralar, karısının dikiş sepetinden kalıntılar, kırık fincanlar, çatal bıçak, boş mürekkep hokkası ve buna benzer şeylerle dolu. Hollanda yapısı pipolar, tütün ve küller yine aynı masanın üzerinde. Tek kelimeyle her şey altüst durumda. Elden düşme mallar satan biri, böylesine ilginç bir ıvrızır koleksiyonunu bedava vermekten bile utanç duyabilir. Marx'ın odasına girdiğiniz zaman toz ve tütün dumanından gözleriniz o denli sulanır ki, bir an kendinizi bir mağarada el yordamıyla ilerliyor sanırsınız, ama gözleriniz dumana alışıkça bu karışıklık içinde kendilerini belli eden bazı nesneleri seçebilirsiniz. Her şey öylesine kirli ve tozlu ki, bir yere oturmak tümüyle tehlikeli görünüyor. ⁽¹⁸⁾

1856'da Londra'ya gelişinden yedi yıl sonra, Marx'a kalan küçük bir miras, Jenny Marx'ın bir arkadaşına yazdığı gibi, ailenin, «tüm sevinç ve kederini çevreleyen bu dehşet verici, kötü odalardan» ⁽¹⁹⁾ kurtulmasını sağlamıştır. Marx ailesi Hampstead'de yeni bir girişim olan varoşlardaki villalardan birine büyük bir sevinç içinde taşındı. Parasal sorunlar bitmemiş ama en kötüsü hallolmuştu. Söylentilerin aksi yönde olmasına karşın, Londra'da geçen bundan sonraki yıllarda Marx'ın o zamanın ölçülerine göre oldukça iyi bir geliri vardı.

Marx, İngiltere'de otuz küsur yıl yaşamıştır. Onun için ailenin yaşamına gerekli maddi olanaktan bile daha önemli bir şey vardı. (Gerçi belli bir gelire sahip olmayanlar için bu, ender olarak ikinci derecede gelirdi ya...) Bu da, düşünce ve ifade açısından hemen hemen tam bir güvenliğe sahip olmaktı. Marx'ın daha önce yaşadığı ülkelerin hükümetleri, onun neden böylesine tutulup benimsendiğini anlamakta güçlük çekmişlerdi.

Marx, Londra'ya gelir gelmez yaşamının pratik sorunlarına karşın, hemen siyasal çalışmaya atılmıştı. Toplantılara katılıyor, bazı mimli kişiler devrimin taktik ve stratejisini görüşmek üzere onun yoksul evinde toplanıyorlardı. 1850'de Avusturya elçisi İngi-

liz hükümetine resmi bir protestoda bulundu. Marx ve dostları olan Komünist Derneğin üyeleri her türlü tehlikeli konularda tartışmalar yapıyorlar, hatta hükümdarları öldürmenin akıllıca bir iş olup olmayacağını bile tartışıyorlardı. Avusturya elçisinin İngiliz hükümetinden aldığı yanıtta son derece kayıtsızdı: «... Yasalarımıza göre, hükümdarları öldürme konusunda yalnızca tartışma, İngiliz Kraliçesiyle ilgili olmadıkça ve belli bir plana sahip bulunmadıkça, bu işi yapanların tutuklanması için yeterli bir neden oluşturmaz.»⁽²⁰⁾ Bununla birlikte, İngiliz İçişleri Bakanı bir uzlaşma jesti olarak, devrimcilere, Birleşik Amerika'ya göç etmeleri için mali yardımda bulunmaya hazır olduğunu bildirdi. Nasıl olsa sözkonusu suç orada işlenemezdi. Yine de, ertesi yıl Marx ve arkadaşlarının nakledilmesi için Avusturya ve Prusya'nın yaptığı ortak başvuru geri çevrildi.

Marx Londra'da dünyaca ünlü olan bir başka kaynağa sahipti: British Museum'un kitaplığı.

Das Kapital

British Museum kitaplığında Marx okuyor ve yazıyordu. Burada özellikle ölümsüz vasiyetnamesini, *Das Kapital*'in üç cildini yazmıştır.

Hiç kimse, en azından *Das Kapital*'i özetlemeye kalkışanlar, bu engin yapının sonuçlarının kısa bir tanımlaması ve değerlendirilmesiyle yetinemez. Ve hiçbir çağdaş Marksist çok daha uzun bir tanımlama çabasıyla bile asla yetinemeyecektir. Uzun zamandan beri her Marksist bilginin, Marx'tan kendi yeğ tuttuğu özel anlamı çıkarması ve tüm ötekilere içerlemesi onun kabul edilmiş bir hakkı olmaktadır. İnce eleyip sık dokuyan bir kafa yapısı her zaman daha derin, daha geçerli, daha sağlam ve sıradan olmayan anlamlar fark eder. Her şeye karşın yine de bu ünlü yapıtı özetleme yolunda gereken çaba gösterilmelidir.

Anımsanacağı gibi, David Ricardo'nun emek - değer kuramına göre, bir malın değeri o malın üretimi için harcanan çaba, yani

emek taradından belirlenmektedir. Mallar, bunların üretimi için gerekli emeğin miktarına ve niteliğine uygun olarak değış tokuş edilir, alınıp satılır. Emek - değer kuramıyla birlikte giden ücretlerin değışmez yasasına göre de, ücretler kendilerini en düşük düzeye indirme eğilimine sahiptirler. En düşük düzey de yaşamın ancak sürdürülebildiğı ve soyun devam ettirilebildiğı sınırdır. Çünkü bu düzeyin biraz üstüne çıkılması, işçilerin çoğalmalarına, dolayısıyla daha da yoksullaşmalarına neden olacaktır. Buna karşılık, başta besin olmak üzere yaşamı sürdürmek için gerekli araçların fiyatları yükselirken, ücretler düşüyordu. Toprak sahiplerinin hali vakti yerindeydi; işçilerse ancak yaşayabilecekleri bir düzeyde tutuluyorlar ya da ancak o kadar gelir elde edebiliyorlardı.

Ricardo'nun bıraktığı yerden konuyu Marx ele aldı. Gerek kapitalist, gerekse sosyalist düşüncayı yenileyici bir görüşe kavuşturma açısından, Ricardo, tarihte başka bir düşünürle kıyaslanamayacak bir yer işgal eder. Marx'a göre, kapitalist bir toplumda, işgücü de tıpkı diğer mallar gibi değerlendirilerek satılmaktadır. Bu yüzden işgücünün piyasa değeri onun maliyet fiyatını, yani işçinin yetişmesini ve yaşamasını sağlayacak asgari geçim düzeyini aşmaktadır. Oysa işçinin bu ücreti hak etmesi, yani ücretine eşit bir değer artışı yaratabilmesi için birkaç saat çalışması yeterli olmaktadır. Geriye kalan çalışma saatlerinde işçi kendi maliyetinin üstünde bir değer fazlası, *artı değer* yaratmaktadır. Buna karşılık emeğin ürüne kazandırdığı değer, işçiyle üretim araçları sahibi arasında bölünmekte, bu artı değer işçiye verilmemektedir. Ricardo bu artı değerın toprak sahibinin cebine girdiğinden söz ederken, Marx bunun burjuvazinin, yani kapitalistin malvarlığına eklendiğini ileri sürer. Bu arada ücretler de, işsizlik dolayısıyla düşük tutulmakta; her zaman için iş bulmayı hevesle bekleyen yedek bir sanayi işçi ordusu, ücretlerin artışıını önleyici sürekli bir baskı aracı oluşturmaktadır. Eğer bu işgücü piyasaya sürülerek çalıştırılırsa, işsizlik azalacak, böylece de ücretler artacaktır. Bu da kârları azaltarak zaman zaman değışik terimler altında rastlanan ekonomik bir bunalıma yol açacaktır. Bu terimler, yerine göre piyasa-

da panik, ekonomik durgunluk, gerileme ya da ekonomik çöküntü olarak belirlenebileceği gibi, Richard Nixon döneminde görüldüğü üzere «ekonomik büyüme dengesini düzeltme» adını da alabilir. Böylece gerekli sayılan işsizlik ve ücret düzeyi yine eski durumuna indiriliverir.

Kapitalistin cebine giren artı değerden yatırım da yapılabilecektir. Ancak yatırıma ayrılan para tutarı artı değerden daha hızlı büyüyeceğinden, kapitalist sistem kâr hadlerinin düşmesi durumuyla karşılaşacaktır. Son olarak da artı değerden elde edilen güçle, büyük kapitalistlerin küçükleri yutması demek olan kapitalist yoğunlaşma süreci ortaya çıkacaktır. Bu yoğunlaşmanın sonucunda kapitalistler tek tek daha güçlenecekler ama sistem bir bütün olarak giderek daralacak ve zayıflayacaktır. Kâr hadlerinin düşmesi ve artan ciddi bunalımlarla birleşen bu zayıflık, sistemi aşamalı olarak yıkılmaya elverişli duruma getirecektir. Bu durumda sistem, kendi yarattığı öfkeyi, sömürüldüğünün tüm bilincinde olan ve çalışma düzenince örgütlendirilip disipline edilmiş işçi sınıfını karşısında bulunca, nihai saldırı ve çöküş gelecektir:

«Bu değişim sürecinin tüm avantajlarını gasbeden ve tekelleştiren sermaye kodamanlarının sayısı sürekli olarak azaldıkça, yoksulluk, baskı, kölelik, alçalma ve sömürü de artmaktadır. Ne var ki, buna paralel olarak işçi sınıfının başkaldırışı da hız ve güç kazanmaktadır. Bu, sayıda her zaman giderek çoğalan, disiplinli, birleşmiş ve kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması tarafından örgütlenmiş bir sınıftır. Sermayenin tekelleşmesi, kendisiyle birlikte ortaya çıkan ve onun yönetiminde gelişen üretim tarzına vurulan bir zincir olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin sosyalizasyonu, sonunda kendi kapitalist kabuğuna sığamayacağı bir noktaya ulaşır. Bu kabuk patlayarak parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin ölüm çanları çalmaktadır artık. Başkalarının mallarını elinden alanların mallarına el konur.» (21)

Böylece kapitalist dünyanın sonu gelmiş olur. Bu sözler polisi

çoktan harekete geçirmiştir herhalde. Çünkü artık Marx büyük olaylarını büyük sözlerle çerçevelemekte, büyük deyişlerle vurgulamaktadır. Sözlerine hedef aldığı kapitalistler de böylece sonlarının çekiş darbeleriyle değil, büyüyen bir çığın altında kalarak geleceğini öğrenme mutluluğuna erişmiş oluyorlardı.

Enternasyonal

Özgün Almanca başlığı, *Das Kapital: Kritik der Politischen Oekonomie von Karl Marx*, Erster Band, Buch 1: «Der Produktions process des Kapitals» (Hamburg: Verlag von Otto Meissner) olan *Kapital*'in birinci cildi 1867'de yayınlanmıştır. Okuduğunu iddia eden pek çok kişiden gerçekte ancak birkaçının okuduğu öteki iki cilt Marx'ın yaşamında yayınlanmamıştır. Bunlar Marx'ın notlarından ve müsveddelerinden, sadık dostu Engels tarafından yayına hazırlanmıştır; zaten bu işi bir başkası da yapamazdı.

Marx'ın yapıtını tamamlamakta gecikmesinin bir nedeni, öteki yoksulluk ve mücadele idi. Ötekisiyse bilginlikti; arkadaşlarının gözlemlediği gibi, Marx her şeyi okumadan önce hiçbir şey yazmıyordu. Bir başka neden de Marx'ın içinde bulunduğu bitip tükenmez görüşmeler, tartışmalar ve polemik girdabıydı. Marx beğenmediği şeyleri büyük bir zevkle ve olduğundan hiç de hafif göstermeyen bir anlatımla tanımlardı. İşte ünlü bir Londra gazetesini şöyle anlatıyor:

«Yapay olarak gizlenmiş bir sistem aracılığıyla Londra'nın tüm helaları fiziksel pisliklerini Thames'e boşaltmaktadır. Kalemşörlerin sistemli dürtüşleri sayesinde de sermaye dünyası sosyal pisliğini *Daily Telegraph* denen büyük basın merkezine kusmaktadır.»⁽²²⁾

III. Napolyon'un yenilgisi ve iktidardan düşmesinden sonra Fransız Cumhuriyeti Başkanı Adolphe Thiers'in tanımlanması da şöyle:

«Küçük çaplı dolandırıcılıklar ustası, sahtekârlık ve hiyanet üstadı; tüm ufak stratejilerin, kurnaz hilelerin zanaatçı-

sı, parlamenter parti savaşının adi haini; devlet görevlisi olmadığı zaman devrimi körüklemekte bir an bile duraksamaz, ancak devlet şemsiyesi altında devrimi kana boğarken kılı kıpırdamaz.» (23)

Ancak bu nedenler arasında en önemlisi, Marx'ın o yıllarda umduğu ve meydana gelmesinin yakın ve kesin olduğuna kendini inandırdığı devrim için temeller kuruyor olmasıdır. Devrimin aracı, tüm sanayi ülkeleri işçilerinin ortak amaçlarını ve eylemlerini birbirine bağlayacak bir örgüt olacaktı ve Marx'ın ısrarla ileri sürdüğü gibi, bu proleterler anayurt diye bir şey tanımayacaklardı. Birinci Enternasyonal diye anılan bir örgüt, tüm Avrupa'dan gelen 2000 işçi, aydın ve sendikacının katıldığı, Londra'da yapılan bir toplantıyla 28 Eylül 1864'te kuruldu. Marx'ın sekreter olduğu yönetici bir divan seçildi. Bunun ilk görevi, ilkeler ve amaçları belirleyen bir bildiri yayınlamaktı; bu yapıldı ve Marx sonucun lafazanlığı, cahilliği ve genel hamlığı karşısında dehşete kapıldı. Böylece sorunun halledilmez olduğunu gören Marx, üyelerin kuralları tartışmalarını sağladı. Daha sonra da ilkelerin saptanması görevini üstlendi. Bunun sonucunda Marksist düşünce tarihinde bir başka ünlü belge olan *Address to the Working Classes - Çalışan Sınıflara Hitap* ortaya çıkmıştır:

«... Makine donanımındaki ilerleyiş, bilimin üretime uygulanması, ulaşım ve haberleşmede buluşların hiçbiri, ne yeni koloniler, ne göçler, ne yeni piyasalar, ne serbest ticaret, ne de bunların hepsi birden sanayide çalışan kitlelerin sefaletini ortadan kaldırmayacaktır...

... Bu nedenle siyasal gücü ele geçirmek emekçi sınıfların büyük görevi olmuştur.» (24)

Ve bir kez daha, «Tüm ülkelerin proleterleri birleşiniz,» çağrısı.

Enternasyonalde bireysel üyeler, birbirine bağlı sendikalar ve öteki örgütler bulunuyordu. Daha ilerki yıllarda bu örgüt, üye sayısı ve etki açısından büyüdü. Özellikle 1867'de Lausanne'da ve bunu izleyen yıllarda Brüksel ve Basel'de dikkate değer kongreler yapıldı. İş saatlerinin sınırlandırılması, eğitimde devlet desteği, de-

miryollarının ulusallaştırılması gibi kararlar pek de devrimci değildi. Reform yine kendisini devrimin öç tanrısı olarak ortaya koyuyordu.

Devrimin bir başka intikam perisi daha vardı: Milliyetçilik. Daha önce Marx'a kalemini kendi yurdunun hizmetine adanması yolunda önerilerde bulunmuş olan Bismarck, 1870'de, III. Napolyon'la savaşa girdi. 1914 Ağustosunun büyük dramına bir başlangıç olarak, iki ülkenin proleterleri milliyetçilik kavramından arınmış olmaktan çok uzak bulunduklarını gösterdiler ve anayurtları olarak gördükleri ülkeleri savunmak üzere her iki ülkenin işçileri kendi cephelerinde birleştiler. Daha sonraları olduğu gibi, o dönemde de işçiler dahil, bir ülkenin insanlarını, bir başka ülke halkının saldırgan ve kötü niyetleri konusunda inandırmaktan daha kolay bir şey yoktu. Birinci Enternasyonal şiddetli tartışmalar yüzünden parçalanmış, önce Bismarck, az sonra da Üçüncü Cumhuriyet tarafından yasa dışı ilan edilmişti. Örgütün karargâhı, sınıf bilinci ni geliştirecek bir yer olmayan Philadelphia'ya taşındı ve birkaç yıl sonra da örgüt orada feshedildi. 1889'da İkinci Enternasyonal işçi sınıfının siyasal partileri ve sendikalarının bir birleşimi olarak yeniden canlandı. Marx'ın bunu görmeye ömrü yetmemiştir.

Tekrar Paris

Savaş, Enternasyonalin tabutunu çivilemesine karşın, Marx'a bir an için umut vermiştir. Çünkü devrim sözkonusu olduğu zaman, savaş modern dönemde çift yönlü bir etkiye sahiptir. Savaş, dünya proleterlerini birbirine düşman ordular halinde harekete geçirmekte son derece etkili bir araçtır; bu açıdan da Marx'ın (ve yandaşlarının) umut ettiği uluslararası alanda birleşmiş bir işçi sınıfı hayalini yıkılmaktadır. Ancak, savaş, onu açan ve yürüten yönetici sınıfa karşı, hiç olmazsa geçici bir hoşnutsuzluk yaratmakta da eşit ölçüde etkilidir; bu eğilim hiçbir biçimde yalnızca yenilgiye uğrayan ülkeler için sözkonusu değildir. İşte o günlerde Fransa'da olan buydu.

1 Mart 1871'de Üçüncü Cumhuriyet Meclisi toplandı. III. Napolyon'un tahttan indirilmesi onaylandı ve millet meclisi üyeleri barış havası içinde görüş birliğine vardılar. Prusya ordusu Champs Elysées'de bir zafer geçiti yaptı. Eski yöneticilerin iktidarsızlığına duyulan öfke, zenginlerin Paris'ten ayrılmış olduklarının bilinmesi, zedelenen gurur, açlık ve zorlu yaşam deneyimi, bunların hepsi isyana yol açmak üzere biraraya geldiler. Başkaldırı Montmartre'da başladı; o sırada Cumhuriyet birlikleri, haklı olarak güvenmedikleri Paris Ulusal Muhafızlarının silahlarını ele geçirmeye çalışıyorlardı. Marsilya, Lyons, Toulouse ve öteki kentlerde isyanın yankıları olduysa da bunların çoğu hemen bastırıldı. Yalnızca Paris'te iktidar gerçekten ele geçirildi: 1871 Paris Komünü.

Bu yeni hükümet birkaç haftada son buldu. 21 Mayıs'ta Cumhuriyet birlikleri kente girdiler ve bir haftalık sokak savaşından sonra 28 Mayıs'ta isyan bitti. Komünün bir haftalık yönetimi karmakarışık, amaçsız ve çoğunlukla da kan dökücüydü. Thier'ler tutsakları vurmuşlardı. Komüncüler de Paris Başpiskoposu dahil rehinelere kurşuna dizdiler. İsyân bastırıldıktan sonra uygulanan baskı aşırı zalimdi. İdamdan kurtulan ve Fransa'dan kaçamayan Komüncüler New Caledonia hapisanesine gönderildiler.

Savaş, Paris'in ele geçirilişi ve Komünle ilgili olaylar, günümüzdeki modern felaketler gibi ballandıra ballandıra anlatılır. Paris olayları Marx tarafından yine dikkatle izleniyordu ve şöhreti artık öyle bir nitelik kazanmıştı ki, ne zaman devrimciler kan döksele, sorumluluğu Marx'a yükleniyordu hep. Adı, 'Kızıl Terörist Doktor'du. Çeyrek yüzyıl öncesi duyduğu kuşkuvarın tersine, Marx bu kez devrimin hem liderliği, hem de amaçları konusunda iyimserdi. Neden böyle olduğu da pek anlaşılır gibi değil... Komün liderleri köken ve görünüş açısından orta sınıftı. Amaçlarsa turarsız ve birbirleriyle ilintisizdi. Karşı tarafın gücü silaha dayanıyordu. Başarılı bir devrimin gerekleri yine tam olarak yerine getirilmekten çok uzaktı.

Her şey sona erdiğinde, Marx dağılmakta olan Enternasyona-

lin genel kuruluna son olarak düşündürücü ve kederli bir mesaj gönderdi: «*The Civil War in France - Fransa'da İç Savaş.*» Marksist kitapçıların en güzel yazılmışlarından biridir bu.

«Emekçilerin Paris'i, Komünüyle birlikte sonsuza dek yeni bir toplumun şanlı bir habercisi olarak ünlenecektir. Şehitler emekçi sınıfın büyük yüreğinde kutsanarak yatmaktadır. Onları öldürenleri tarih, tüm papazların dualarının bile kendilerini kurtarmaya yetmeyeceği şekilde teşhir direğine sonsuza dek çivilemiş bulunmaktadır.» (25)

Komün ve Komüncüler unutulmamışlardır kuşkusuz. Ancak bunlar emekçi sınıfın büyük yüreğinde hiçbir zaman tam anlamıyla kutsanmamıştır. İsteddiği kadar güzel ifade edilsin, Marx, gerçekleşmesini istediği şeyleri gerçekleştirmiş gibi görmekten kurtulamamıştı hâlâ.

Böylece komünizmin kök sözcüğünün ciddi ama hatalı olarak kullanılabileceği ilk devrim sona ermiş bulunuyordu. Bu da Marx'ın görebileceği tek devrimdi.

Ölüm ve Yaşam

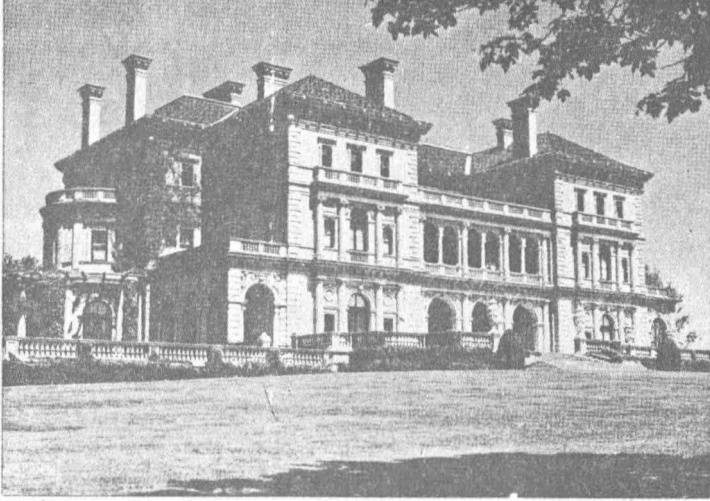
Paris isyanından sonra Marx on yıl daha yaşadı ve çalışmaları- nı sürdürdü. Sosyalist düşüncede neyin doğru, neyin yanlış olduğuna karar veren yüksek yargıç durumunu koruyordu. Bu yargılarından biri, en ünlü deyişine yol açmıştır. Fransa - Prusya savaşını izleyen yıllarda, Almanya'nın işçi sınıfı siyasal güç açısından hızla büyüyordu. Bu da yine savaşın bir sonucuydu. Bir değil, iki işçi sınıfı partisi ortaya çıkmıştı; bunlar 1875'te birleşmek ve ortak bir program üzerinde karar vermek amacıyla merkezi Almanya'daki Gotha'da toplandılar. Burada varılan sonuç Marx'ın son derece canını sıktı. Ortak program Marksist ilkelere karşı suç işlemekteydi ve bir kez daha reform, devrimin yerini alıyordu. Marx'ın *Critique of the Gotha Programme - Gotha Programı Eleştirisi*, her şeyden önce, işçiler iktidarı ele geçirdikten sonra, kapitalist düşünce ve alışkanlıklardan kalan yara izinin öncelikle ortadan kaldırılma-

sı gerektiğini vurgulamaktaydı. Ancak ondan sonra toplumun «sancaklarına, 'Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar!' yazacağı» (26) büyük gün gelecekti. Bu sözler Marx'a, üç ciltlik *Kapital*'in sağladığından çok daha fazla yandaş kazandırmıştır.

Son yıllar Marx için hiç de mutlu bir dönem olmadı. Sağlığı iyice bozulmuştu ve yiyecek, uyku, tütün, alkol konularından çoktandır yaptığı suistimal sonucu daha da kötüye gitmekteydi. Sağlığına kavuşmak için sık sık günün modası olan kaplıcalara gitmek zorunda kalıyordu. Birkaç kez de eskiden Avusturya'ya, şimdi Çekoslovakya'ya ait olan Carlsbad'a gitti ve orada kendisini doktorlarla birlikte gözleyen polis, Marx'ın her şeyden önce salık verilen rejime uyduğunu bildirdi. 1881'de eşi Jenny'nin kanser olduğu anlaşıldı ve aralık ayında hayata gözlerini yumdu. Bundan birkaç ay sonra Marx, ilk ve en çok sevdiği çocuklarından olan kızı Jenny'i de kaybetti. Felaketlerin şaşkına çevirdiği ve çok yalnız kalan Marx da zaten gerçek anlamda yaşamını yitirmişti. 13 Mart 1883'te ölüm döşeginde yatarken yanında Engels vardı. Muhammed Peygamberden bu yana hiçbir insanın etkisi, ölümünden sonra böylesine azalmayarak süregelmiş değildir.

— oOo —

Servetin teşhir edilmesinde en iyi araç zengin kişinin eviydi. Ünlü The Breakers Malikânesi, Vanderbilt'lere üç milyon dolara malolmuştu.

Monto Carlo Kumarhanesinde on ya da elli bin dolar kaybeden biri, bu parayı savurabilecek kadar varlıklı olduğunu çevresindekilere göstermiş oluyordu.

**Jim Fisk'in iki aşkı vardı:
Para ve Kadın. Metresinin
aşığı tarafından vurularak
öldürülmüştü.**

**Mezarını çevreleyen dört ka-
dın heykelinden biri, üzeri-
ne altın paralar dökmektedir.**

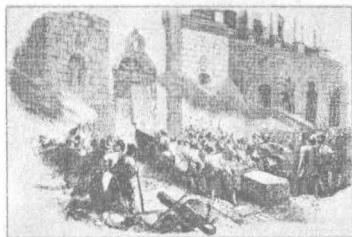
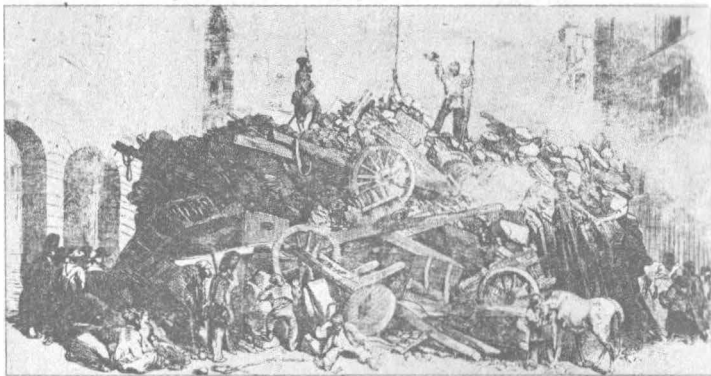
Vanderbilt kızını evlendirirken, Marlborough Dükü unvanı için on milyon dolara kıymıştı.

Gould ailesi evlilik alışverişini daha ucuza hallederek beş milyon dolar karşılığında bir kontluk unvanıyla yetinmişti.

Devrimler yılı 1848.
Paris,

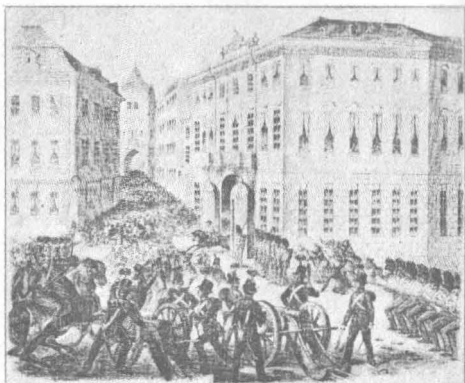

Berlin,

Viyana

Prag

1871 Paris Komünü'nden sonra Champs Élysées'nin renkli fotoğrafları çekilebilseydi, hakim renk kırmızı olurdu.

Paris'ın, «Emekçi sınıfın yüreğinde kutsanarak yatacak,» dediği Komün'cüler.

Sömürgecilik, sonu hep felakete biten bir serüvendir. Hindistan, 1946. (Ve devamı...)

Vietnam. 1975.

Batı ve Doğu Berlin'i ayıran Brandenburg Kapısı. Kapitalizmin ve komünizmin tarihsel çatışma yeri mi? Yoksa 1945'te kapitalist ve komünist sistemlerin silahlı temsilcilerinin biraz da ticaretten söz etmek için buluştukları bir yer mi? Ya da iki sistemin sanayi toplumlarının birbirlerine yaklaşıp benzeştiği nokta mı?

Dördüncü Bölüm

SONU HEP KANLI BİTEN GİRİŞİM : SÖMÜRGEÇİLİK

Şu bölüme dek sözünü ettiğimiz fikir akımları, XIX. yüzyılda dünyanın yalnızca küçük bir bölümünde uygulama alanı bulmuştu. Bu düşünceler Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri için önemliydiler; oysa Hindistan, Çin, Ortadoğu, Afrika, Latin Amerika veya Doğu Avrupa ülkeleri açısından pek önem ya da anlam taşımıyorlardı. Dünyanın bu bölümlerinde ne kapitalistler, ne proletarya, ne de önemli sanayi vardı. Halkın hemen hepsi ya çiftçi ya da toprak sahibiydi; feodal düzenin egemen olduğu bu toplumlar hâlâ, Marx'ın sözünü ettiği kapitalizmin ilerici atılımını beklemekteydiler. Bunların çoğu sanayileşmiş ülkelerin biri ya da ötekine doğrudan ya da dolaylı olarak sömürge biçiminde bağımlıydı. Çin'in bağımsızlığının adı var kendisi yoktu. İspanya'dan kurtulmuş olan Latin Amerika da Birleşik Amerika'nın hem ekonomik nüfuzu, hem de himayesi altında bulunuyordu. Öteki yoksul ülkelerin bağımsızlığıysa, uygar ülkeleri yardıma çağırmaya açık bir kurtuluş davetiyesi niteliğindeydi.

Dünyada böylesine yaygın bir olgu olan sömürgecilik konusunda büyük iktisatçıların enine boyuna düşünmüş olmaları, bunun amaçlarını haklı gösterebilecek kanıtlar ortaya koymaları ve yöntemlerini de ayrıntılı olarak incelemeleri beklenirdi. Oysa böyle bir girişimde bulunulmamıştır.

Adam Smith her konuyla olduğu gibi sömürgecilikle de kendine özgü bir biçimde ilgilenmişti. Ama burada onun asıl ilgilendiği nokta, ticareti tekelleştirme çabalarına karşı ülkesini uyarmaktı: İngiltere sömürgeleriyle olan genel ticaretini ve tütün, şeker pek-

mezi, balina ürünleri vb. gibi belli sayıdaki malların ticaretini tekelleştirmemeliydi. Smith bu konuda Doğu Hindistan Şirketi ve onun yaptığı tüm işleri suçlamakla yetiniyordu: «Bu tür tekeller her bakımdan birer baş belasıdır; bunlar kuruldukları ülke için her zaman az ya da çok dert kaynağı olurlar ve bu tür şirketlerin egemenliğine girme talihsizliğine uğramış ülkeler içinse yıkım anlamına gelirler.» (1) Adam Smith daha önce şöyle bir sonuca varmıştı. «Şimdiki ticaret sisteminde İngiltere sömürgeleri üzerinde kurduğu egemenlikten zarardan öte hiçbir şey elde edememektedir.» (2) Modern bir İngiliz ya da Amerikan üniversitesinde böylesine gözüpek sonuçlara varmak, ancak daha düşük düzeyde bir bilginlik işareti sayılabilirdi.

Doğu Hindistan Şirketinin gelecekteki hizmetkârlarına ders veren Malthus'un, karamsar görüşünü desteklemek amacıyla Hindistan'ın çok kalabalık, yoksul ve doğurgan nüfusundan kanıtlar vermesi beklenirdi. Oysa ünlü *Essay on The Principle of Population - Nüfus İlkesi Üzerine Deneme*'sinde Hindistan'la ilgili yalnızca dolaylı birkaç satır vardır. Malthus nüfus patlamasının acımasız eğilimini açıklarken, çoğunlukla Avrupa ve Amerika'da yapmış olduğu gözlemlerine dayanmıştır. Ricardo ise, *Principles - İlkeler*'de, Adam Smith'in bu konuda ileri sürdüğü bazı görüşleri ılımlı bir biçimde düzeltmekle yetinmiştir. Ona göre, bir ülke, sömürgeleriyle yaptığı ticaretle yalnızca kendisine özgü birtakım ayrıcalıkların bulunduğu bencilce bir avantaj elde edebilirdi. Malthus gibi James Mill de, Doğu Hindistan Şirketinden mali yardım görmekteydi ve yaşamının büyük bölümünü, ekonomik düşünceler tarihi yazarlarının hemen hepsinin sözünü ettiği ama pek azının okuduğu büyük yapıtı *History of British India - Britanya Hindistanı'nın Tarihi*'ne adanmıştır. James Mill de bu şirketin ticaret tekelinden nefret duymaktaydı; ama sömürgecilik konusunu ekonomik değil, siyasal ve yönetsel açıdan destekliyordu. Ona göre, ilerde «Hindistan, halkının içinde bulunduğu koşullar ölçüsünde mükemmelliğe yakın bir yasa ve yargılama sistemine sahip olmakla övünecek dünyanın ilk ülkesi haline gelecekti.» (3) Babası gibi John Stuart Mill de Doğu

Hindistan Şirketinin parasal desteğine sahipti ve *Principles - İlkel*ler adlı yapıtının ancak son sayfalarında sömürge sorununa değiniyordu. Bu ünlü düşünür, nüfusun aşırı kalabalık olduğu yerlerden, insan emeğine gereksinme duyulan topraklara, devletin yardımıyla göç edilmesini öngörmekle yetinmişti. John Stuart Mill'e göre, son açlık felaketi, İrlanda konusunda böyle bir devlet müdahalesini gereksiz kılmiştir. Klasik kapitalizmin büyük bilginleri, sömürgeciliği yeryüzünün doğal gerçeklerinden biriymiş gibi kabul etmişler ve bunun gelişmiş ülkeler açısından sağlayacağı ilerlemeyle ilgilenmişlerdir. Sömürge dünyası da yalnızca bu ilerlemeye yaptığı katkı oranında ilgiyi çekmiştir.

Marx ve Emperyalizm

Buna karşılık, Marx, sömürge dünyasını sisteminin organik bir parçası yapmıştır. Sömürgelere hücumu, kapitalist üretim için pazarlar elde etmenin bir yolu olarak görüyordu. Böylece sömürgecilik, kapitalizmin her şeye karşın hâlâ kaçınılmaz olan bunalım ve yıkılışını kısa bir süre için ertelemekteydi. Ancak ilk iktisatçılar gibi Marx'ın da temel ilgisi, gelişmiş kapitalist devletin kendisiydi. Çünkü burjuvaziyle proletarya arasındaki savaşın, burada doruğuna ulaşacaktı. Bu da Marx'ın tutkuyla savunduğu düşüncenin odak noktasıydı.

Oysa sömürge dünyasında ne burjuvazi, ne de proletarya vardı. Bu nedenle de, sınıflararası mücadelenin son kerteye ulaşması daha çok uzaklarda bulunuyordu. Sömürge durumundaki ülkelerde, üretimi değişime uğratacak ve disiplinli bir devrimci proletarya geliştirecek olan kapitalizmdi. Dolayısıyla sömürge dünyasında kapitalizm, gerekli bir güdü, bir tür ilerici güçtü. Hindistan'da olduğu gibi eğer sömürgecilik feodal yapıyı yıkmaya ve kapitalizmi beslemeye yardım edecekse, o zaman ilericiydi.

Eskiden sömürge dünyası adı verilen günümüzün Üçüncü Dünyası'nda, hiç kimse Marx kadar peygamberlik düzeyine yükseltilmiş değildir. Kapitalizme de epey sövülmüş sayılmıştır ama hiç-

bir şey sömürgecilik kadar aşağılanıp rezil edilmemiştir. Eğer Marx, Birleşmiş Milletler'in toplu oturumuna konuşmacı olarak davet edilip bu çağrıyı da kabul etseydi, yaratacağı şaşkınlık ve tedirginlik görülmeye değerdi...

Bütün bu anlattıklarımızdan, sömürgecilik konusundaki incelememizin niteliği ortaya çıkıyor sanırım. Sömürgecilik konusundaki düşünceler, ekonomi biliminin ünlü kişilerince geliştirilmiş öğretiler değildir. Bunlar yaşantı ve deneyimlerle ortaya çıkmış ve onlar değiştikçe sömürgecilik konusundaki fikirler de değişime uğramıştır. Sözkonusu fikirleri tartışıp değerlendirebilmek için kitaplara değil uygulamalara başvurmamız gerekecektir; olayların akışı içinde düşünceleri açıklayıp yargılayabiliriz ancak.

Dolayısıyla da incelememizin bu bölümü, ana konudan bir tür sapma ve 'arasöz' niteliği taşıyacaktır. Kapitalizm ve sosyalizmin gelişmesindeki başlıca düşünce akımları ve olaylar dizisinin dışına çıkarak, ekonomi tarihinin temel gidişiyile yeterli bir biçimde bütünleştirilmemiş olan özel bir olguyu ele alacağız. Ancak belki 'sapma' ya da 'arasöz' sözcükleri de, konunun daha az önemli olduğu gibi bir izlenim yaratabileceği için yetersiz kalabilir. Unutmamalıdır ki, sömürge dünyası büyüklük ve nüfus bakımından, kendisini sömürge yapan sanayileşmiş dünyayı kat kat aşmaktadır.

Kapitalizmi, en azından ilk evrelerinde, yorumlayan düşünsel çabalar oldukça dürüst ve içtendi. Cysa sömürgeciliği haklı çıkaran düşünceler hiçbir zaman böyle olmamıştır. Bu da şaşılacak bir şey değildir. İnsan birçok konuda eylemin altında yatan nedenlerin en iyi biçimde gizlenmiş olduklarını sezer. Bu açıdan tarih öncesi efsaneler insan vicdanına çok iyi hizmet ederler. Başkalarını inandırmak için insanın her şeyden önce kendisini inandırması gerekir. Efsaneler her zaman için, özellikle savaş sözkonusu olduğunda, önemli rol oynamıştır. İnsanlar öldürülmeleri için yüce bir amaca sahip olmalıdırlar. Yüzyıllar boyu çatışmaların ortak nedeni olan zenginliği, iktidarı ya da bir başkasının ayrıcalıklarını korumak veya artırmak uğruna ölmekse, pek öyle yüce bir güzellik taşı-

masa gerek...

İşte sömürgecilikte de söz konusu olan buydu. Eğer gerçek nedenler ve amaçlar olduğu gibi ortaya konsaydı, hepsi tümüyle çok kaba ve bencilce görünecek, dile getirilmesi bile ayıp sayılacaktı. Sadece kullanılmayan toprakların yeni yerleşimlere tahsis edilmesinin söz konusu olduğu durumlar dışındaki girişimlerde, sömürgeciler kendilerini daima ahlaki, manevi, siyasi ya da toplumsal değerlerin aktarıcıları ve koruyucuları olarak görmüş ve göstermişlerdir. Gerçekse, her zaman olduğu gibi, o andaki ya da gelecekteki maddi bir çıkarı içermektedir. Tarih öncesi efsanelerin soruşturmasını yapanlar yalnızca yanlış bir iş yapmakla yakayı kurtarabilirlerse kendilerini talihli saymalıdırlar, çünkü bunlara çoğu kez vatan haini denmektedir.

Bir toplumun bir başka toplum tarafından, coğrafik ve etnik olarak uzak bir iktidarcı hükümet edilmesi demek olan sömürge yönetimi, büyük bir bağlılık ve sebat gerektirir. Ama er ya da geç bu sona erer hep. Ve genellikle de hem giden, hem de geride kalanlar için kanlı bir sonudur bu. Yine her zaman bu ayrılışa, sömürge halkının güçlenmesinden çok, gidenlerin ilgilerini yitirmeleri neden olmaktadır. İspanya, Fransa, İngiltere, Amerika, Portekiz ve daha çok da Hollanda'yla Belçika'nın kurduğu tüm modern imparatorluklar, eğer metropol ülkesi halkı değerli bulsaydı, sömürgelerini korurlardı. Ancak bunlardan hiçbirisi sömürgelerini sürdürmek için başlangıçtaki gibi kan ve para dökmeye niyetli değildi. Daha da önemlisi, bu ülkelerin insanları artık sömürgelerde kalış amaçları konusunda kuşkular yaratmak da istemiyorlardı. Çünkü artık kimse, kendilerini ve paralarını sömürgelere adayanların gurur, saygınlık ya da maddi çıkar gibi adi gerçekler karşısında yüce amaçlar peşinde oldukları efsanesini yutmayacaktı.

Sömürgeciliğin son bir özelliğini de vurgulamadan geçemeyeceğiz: Bugüne dek, İngiltere'nin Birleşik Amerika ve öteki eski sömürgelerinde, Latin Amerika, Afrika ve Asya'da olan ya da daha önemlisi olmayan şeylerin çoğu, sömürge deneyimi, toprağın durumu, ekonominin hangi yoldan gelişmiş ya da gelişmemiş oluşu, sö-

mürge yönetiminin adilliğı ya da adaletsizliğı gibi olgularla açıklanabilmektedir. Belleklerdeki hiçbir yara sömürge adaletsizliğı ve aşağılanması kadar kalıcı ve derin değildir. Buna bir de, suç işlendiğı zaman başka bir yerde bulunma iddiası eklenmelidir. Bağımsızlığını yeni kazanmış ölkelerde sömürge deneyimi kötü giden tüm şeylerin başlıca sorumlusu olmaya devam etmektedir. Ve bu ölkelerde kötü giden çok şey vardır. Dolayısıyla bu açıdan da sömürgecilik canlı bir efsane kaynağı olmayı sürdürmektedir. Bir zamanlar efsaneyi sömürgeciler yaratırlarken, şimdi sömürge halkı oluşturmaktadır.

Doğuya Doğru...

Sömürgecilik denildi mi ilk akla gelen, Avrupalıların batıya, Yeni Dünya'ya doğru büyük akınları olur. Aslında Batı Avrupalıların ilk büyük sömürgecilik girişimi Doğu Akdeniz dolay'ıdır. Bu, aşağı yukarı dokuz yüzyıl önce Birinci Haçlı Seferiyle başlamış ve inanılmayacak kadar uzun bir süre devam etmiştir. Haçlı seferleri Amerika'nın bağımsızlığını kazandığı yıl başlamış olsaydı, şimdi hâlâ çok etkin bir dönemde bulunacaktı. Ve eğer bu seferler Pentagon'un himayesinde sürdürölüyor olsalardı, Kutsal Topraklarda «tünelin sonunda bir ışık bulunduğı» sözlerini hâlâ duyuyor olacaktık. Ama yine de bazı şüpheli çevrelerde, girişimin sonunda mutlaka başarı kazanılacağı konusunda birtakım kuşku lar doğacaktı.

Haçlı Seferleri, efsanenin eşsiz ve süregelen önemi açısından özel bir değer taşır. Bu, hemen tümöyle bencillikten arınmış olarak kendilerini yüce dinsel amaçlara adayan insanların efsanesidir. Amaç, Kudüs'ü dinsizlerin elinden almak ve Türklerin ege menliğinde bulunan İstanbul'daki Güneyli Hristiyanları kurtarmaktı. Günümüze dek Haçlılar, ahlaki ve manevi gücün egemen olduğı kişiler olarak tanınagelmıştır; siyasal alandaysa bu 'haçlı tipi' kadar insanı tedirgin eden hiç kimse yoktur. Haçlı Seferlerinin hiç de yüce sayılmayacak amacıysa, toprak ve öteki zenginlikleri

elde etmekte. 1095'te Birinci Haçlı Seferine katılanlara Clermont'ta vaaz veren Papa II. Urban, Kutsal Toprakları ele geçirecek olan Hristiyanlara, kendilerini zengin mülklerin beklediğini söylerken dürüst davranıyordu. Ve bu sözler, Frank soylularının genç ve topraksız oğulları için gerçekten ilham vericiydi. Daha sonraları bilginler, Kutsal Peder'in bu sözleri söylerken, «Avrupa'nın işsiz güçsüz sancak ordularına bir iş sağlamayı» (4) amaçladığını ileri sürmüşlerdir. Bunların ülkelerinde değil de Asya'da bulunmaları daha iyiydi.

Hristiyanları kurtarmak amacıyla giden Dördüncü Haçlı Sefercilerinin 1204'te İstanbul'u yağma etmeleri, tarihte bu türde etkili harekâtlardan biriydi ve sanki Bizans sakinlerinin Türklerin egemenliğini özlemeleri için düzenlenmişti. Bir an için işin efsane yaratan yanı falan bir kenara bırakılmıştı. Papa III. Innocent bile, «Latinler yalnızca kötülüğün ve adaletsizliğin bir örneğini verdiler,» (5) demekten kendini alamamıştı. Kuşkusuz bu, Hristiyan hayırseverliğine hiç de uygun bir eylem değildi.

Birinci Haçlı Seferi en sonda gelen amacına ulaşarak Kudüs kurtarıldı. Böylece Haçlıların Haç üzerine yemin etmelerini sağlayan gerçek amaç da, buradaki zengin mülkün ele geçirilmesiyle yerine getirilmiş oluyordu. Ancak istilaya karşı bu toprakların yerlilerince girişilen eylemler sonucunda bir yüzyıldan daha az bir süre içinde hem Kudüs, hem de ele geçirilen topraklar yitirildi. Daha sonraları başka Haçlı Seferleri düzenlendi ve gelen haberlerden, birazcık daha fazla çaba, biraz daha çok insan olsaydı, her şeyin kazanılabileceği anlaşılıyordu. Ama kayıplar devam etti ve bir yüzyıl daha geçtiğinde, istilacılar Akdeniz kıyısı boyunca birkaç tutanak noktasına geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Gerçi toprak elden gitmişti ama Batılılar hâlâ rehine alınmış olan gururlarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Daha sonra Vietnam'da olduğu gibi, yabancılara ait yerleşim bölgelerinin korunmasının önemli olduğu düşünüldü. Bunlar ticaret açısından da yararlı olacaktı.

Bu yabancı yerleşim bölgelerinden, şimdi İsrail'in kuzeyinde bulunan Akra en önemlisiydi. Ancak 18 Mayıs 1291'de o da saldı-

rıya uğradı. Olaylar yedi yüzyıl sonra Vietnam'da olanlara pek çok açıdan benziyordu. Hayatta kalabilen tüm yabancı savunuculara kan gövdeyi götüreceği vaat edildi; ancak Vietnam'dan farkı, bu sözün gerçekliği konusunda hiçbir kuşku bulunmamasıydı. Söz konusu bölgenin planlı bir biçimde boşaltılması yenilgiyi kabul etmek anlamına gelecekti. Böylece umut yitirilmişti; yabancı istilacılar tam bir anarşi içinde kaçmaya bakıyorlardı. Eldeki mal ve mülkler en çok verene oracıkta satılıyor, tek bir gece içinde büyük zenginlikler el değiştiriyordu. Kaçış da helikopterlerle değil, gemilerle olmaktaydı.

Uzun Gölge

Toprak sahipliği peşinde koşanlar yalnızca genç soylular değildi. Haçlı ordusundaki silahlı din adamları mal ve mülk edinmek konusunda da seferin dinsel amaçlarına hizmette gösterdikleri sadık, disiplinli ve son derece acımasız çabayı harcamaktaydılar. Bunlar çok başarılı uluslararası bankacılar haline geldiler ve elde ettikleri faiz gelirleri o dönemin maliye dünyasının hayranlığını kazandı.

Bu silahlı din adamlarından bazıları Kutsal Topraklara gelen hacılar için yapılar inşa ettiler. Bunların askeri mimarisi ortaçağ dünyasının harikalarından biridir ve günümüze dek gelmiştir. Batı Suriye'de bir dağın üzerine inşa edilmiş olan Krakdes Chevaliers'in şimdiye dek yapılmış en mükemmel bir şato olduğu söylenir. 1955 yılında yoğun bir yağmur altında ziyaret ettiğim şato gerçekten tüm beklentilerimi haklı çıkardı. Bu asker - din adamları daha sonraki iki buçuk yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz'in polisi oldular ve Tanrıya hizmetlerine zaman zaman korsanlık da karıştı. Böylece açık ve gizli amacın harika bir biçimde karışımını, kendilerini Tanrısal görevlere adanmış olan bu din adamlarında görmekteyiz.

Sömürgeciliğin tarihin derinliklerine uzayan gölgesine değinmiş bulunuyoruz ve hiçbir gölge Haçlı Seferlerinininkine kadar uzun

olmamıştır. İslam'ın belleğinde bu, Kudüs'ü kurtarmak için dinsel ve kutsal amaçlarla, çok uzaklardan gelen insanların aynı zamanda toprak ve öteki zenginliklere el koymaları olarak yer etmiştir. Ve bunların günün birinde yeniden gelecekleri korkusu hâlâ canlı kalmıştır. Hiç kuşkusuz geri gelen olursa, hele de amacının uzaktan yakından dinsel bir görevle ilişkili olduğu izlenimi uyanırsa, korkunç bir düşmanlıkla karşılaşacaktır. Dolayısıyla gelenlerin Hristiyan ya da Yahudi olmaları pek fark etmemiştir. Haçlı Seferlerinin gölgesi hâlâ İsrail'in üzerindedir.

İspanyol Başarısı

Haçlılar yalnızca Hristiyan topraklarının İslam'dan geri alınması ve korunmasıyla uğraşsalar, başarıya daha yaklaşırlardı. Kudüs'ün 637'de Arapların eline geçmesinden sonra ve Türklerin Bizans'ı tehdit etmelerinden çok önce, Müslüman orduları Akdeniz'in güney kıyıları boyunca ilerlemiş, sonra da İspanya'ya, Avrupa kıtasına geçmişti. Sonraları Haçlı ruhu doğuda zayıflarken, batıda da Arap gücü azaldı.

İspanya'nın sömürgeci efendilerinin kendilerini Arapların egemenliğinden kurtarır kurtarmaz, aynı yıl tüm sömürgeci serüvenlerin en göz alıcısına girişmiş olmaları, sömürgecilik düşüncesinin gücü hakkında bir fikir verebilir. O yıl, 1491'de Kristof Kolomb, Sevil'de bir yolculuğa hazırlanıyor ve Kraliçe İzabella'nın desteğini sağlamaya çalışıyordu. Kraliçe İzabella ise Araplarla işini bitirir bitirmez Kristof Kolomb'a istediği yardımı sağladı; böylece İspanyol Amerika'sının kurulması yolunda hiçbir engel kalmamış oldu.

İspanya İmparatorluğu inanılmaz bir hızla yaratılmış bir dünyaydı. Romalıların imparatorluklarını kurmaları yüzyıllar almıştı. Britanya İmparatorluğunun da. Oysa Kolomb'un birkaç yıl süren yolculuklarının sonunda İspanya, Amerika kıtasının büyük bölümüne sahip oluvermişti. XIV. yüzyılın ortalarında, İspanya Tacının ikinci krallığı sayılan Peru, İspanya'yla eşit koşullarda yönetilmekteydi. Buradan çok uzakta olmayan ama İspanyol yörüngesi-

nin dışında bulunan Oregon, Washington ve İngiliz Kolumbiyası ise bir üç yüzyıl daha sahipsiz, kuş uçmaz kervan geçmez ıssızlıkta kalacaktı.

İspanyol girişimiyle birlikte sömürgecilik düşüncesi de kesin ve açık bir biçim almış oluyordu: Hristiyan olmayan ruhları cehennem ateşinden kurtarmak uğrunda yemin edilmiş kutsal bir amaçtı bu. Adam Smith'in belirttiği gibi, «Putâ tapanlara (yerlilere) Hristiyanlığın kabul ettirilmesi amacı, girişimin haksızlığını kutsamaktaydı.» (6) Ancak burada ekonomik amaç da artık açıkça ortaya konmuştu. Hiç kimse sömürgelerin asıl amacının, İspanyol hükümdarlığını ve sömürgecileri zenginleştirmek olduğundan kuşku duymuyordu.

Bu girişimde tüm çaba İspanya'ya ait olduğuna göre, ödülleri paylaşmak için bir neden yoktu. Böylece de sömürge ticareti İspanya tarafından tekelleştirilmişti. Adam Smith'in her şeyden çok karşı çıktığı merkantilist düşünce, yani ticaretin devletçe yapılması, İspanya İmparatorluğunda klasik ifadesini bulmuştu. Amerika'daki topraklar, madenler ve insanlar yalnızca İspanyol efendilerini zenginleştirmek için çalıştırılacaktı.

Bu dinsel ve ekonomik amaç arasında süregelen bir çelişki vardı; ancak zaman zaman bu farklı amaçların başarılı bir biçimde uzlaştırıldığı da oluyordu. Güney Amerika'nın İspanyollar tarafından fethedilmesi olayı, en büyük tarihçilerden biri olan William Hickling Prescott'un ilgisini çekme şansına kavuşmuştu. Prescott'un yapıtlarından *History of the Conquest of Mexico - Meksika'nın Fethi Tarihi* ve onun devamı olan *History of the Conquest of Peru - Peru'nun Fethi Tarihi* şimdiye dek okuduğum en dikkat çekici kitaplardır. Prescott'un yaşamının büyük bölümünde gözleri hemen hiç görmüyordu. İspanya'da kendi konusunda öylesine büyük ün yapmıştı ki, XIX. yüzyılda postanın hiç de güvenceli olmayan işleyişine karşın İspanyol bilginleri Boston'a, Prescott'un incelemesi için değerli belgelerin ve elyazmalarının binbir zorluklarla çıkarılmış kopyalarını gönderirlerdi. Prescott İspanyol sömürgeciliğinin dinsel amacına saygı duymaktaydı. St. Dominik tarikatına

mensup din adamlarından hayranlıkla söz ederken şöyle diyor: «Bunlar Yeni Dünya’da Hristiyanlığın yerlilerce kabulü gibi iyi bir uğraşıya kendilerini öylesine adanmışlar ki, Eski Dünya’da din uğruna yaptıkları işkencelerde gösterdikleri gayrete benzer bir şevkle çalışıyorlar.» (7) Ancak Hristiyanlığın da bir bedeli vardı: «Yerliler zorlama olmaksızın çalışmıyorlardı ve çalışmadıkları takdirde de Hristiyan olamazlardı.» (8) Bu yolla Hristiyanlık, köleliğin kutsanması anlamına geliyordu. Böylesine bir ilişki de yerlilerin gözünden kaçmamış olsa gerek. 1511 yılında Hatuey adlı bir kızılderi reisi Küba’da küçük çaplı bir direnme hareketi oluşturma suçuyla tutuklanmış ve yakılarak idama mahkûm edilmişti. Hristiyan hayırseverliğinin bir örneği olarak da, kendisine sonunda cennete gidebilmek için Hristiyanlığı kabul etmesi salık verilmişti. Hatuey beyaz adamların halen cennette olup olmadıklarını sordu ve kendisine bu olasılık konusunda garanti verilince de şöyle dedi. «Öyleyse ben Hristiyan olmayacağım; çünkü insanların bu denli zalim oldukları bir yere, bir daha ayak basmaya hiç niyetim yok.» (9)

Bürokrasi

Haçlılar ülkelerinin hükümetlerince pek denetlenmezler, başıboş bırakılırlardı. Örneğin Fransa, İngiltere ya da Almanya hükümetlerinin tutumu böyleydi. Roma ise Haçlıları belki denetlerdi ama pek az. Buna karşılık, İspanya İmparatorluğu sıkı bir denetim uygulanarak yönetilir ya da daha doğru bir deyişle, böyle yönetmek istenirdi. Bu tür yönetimin kanıtlarına Sevil kentinde hâlâ rastlanabilir. 1717 yılına dek Sevil, sömürge yönetiminin karargâhıydı; buna ilişkin dosyalar hâlâ orada durur.

Bürokrasinin ürettiği belgeler dağlar gibi yığılmıştı ve 1700 yılına doğru sömürge işlerine ilişkin 400.000 adet kararname çıkarılmıştı. Bunları tasnif etmek ve kanunlaştırmak için harcanan çaba sonunda 11.000 cilt yasa oluştu. Sömürge yöneticilerinin bu yasaları bildikleri ve onlara uygun davrandıklarına inanılmak isteniyordu.

Günümüze dek kalan belgelerden bazıları hayranlıkla okunacak türdendir. Bunlardan biri, Kristof Kolomb'un oğluna gönderdiği, mali ve aileye ilişkin sorunlardan söz eden mektubudur. 1539 yılında Francisco Pizarro İspanya Kraliçesine yolladığı bir mektupta, birkaç elmas parçası da gönderdiğini yazdıktan sonra, kibarca olmakla birlikte, elmaslara ilişkin bir makbuz istemektedir. Bazılarının kanısınca, Papa II. Urban' Avrupa'nın, Haçlı Seferine katılmak isteyen kişilerden arınmasını amaçlıyordu. Peru'yu işgal eden Pizarro kardeşleri tanımış olanlar, «İyi ki onlar İspanya'dan ayrılıp Amerika'ya gittiler de rahat bir nefes aldık.» demişlerdir.

İspanyol İmparatorluğunun bu bürokratik ve merkeziyetçi yönetiminin tersine, İngiliz sömürgeciliği merkezileşmiş bir yönetim sistemi uygulamıyordu; bu daha rahat, gevşek, hatta dikkatsiz bir uygulamaydı. Sömürge yönetimindeki bu gelenek sonuç olarak, Smith'ci fikirlerin sömürgelerde özendirilmesine ve sömürgecilerin kendi refahları için merkezi hükümete danışma gereğini duymadan düşünceleri doğrultusunda davranmalarına yol açtı.

Meksika

1830'larda Amerika kıtasındaki İspanyol egemenliği sona erdi. Nedeni, yine sömürgelere duyulan ilginin azalmasıydı. İspanya hükümetleri sömürgelerin gerektirdiği askeri harcamalara katlanmak istemiyorlardı. İnsanlar İspanya'nın şan ve şerefini sürdürmek ve daha zengin olan kişilerin mallarını korumak için savaşa atılma heveslisi değillerdi artık. İspanya'nın Bonapart'lar tarafından işgali, son darbeyi oluşturarak İspanyol İmparatorluğunun denizaşırı topraklarındaki yurttaşları üzerindeki tüm iddialarını yitirmesine neden oldu. Bolivar gibi kurtarıcılara düşen görev, yine zaten çürümüş kapıya bir omuz atmaktan başka bir şey değildi ve tam bir kurtuluş da sayılmazdı.

Bu sömürgelerin İspanya'yla bağları kopunca, sömürgecilik se-

rüvenine ekonomik ödöl oluşturan büyük araziler yine eski sahiplerinin elinde kaldı. Toprak sahiplerinin başkalarının emeğinden geçinme hakkı sürüp gitti. Aslında yerli toprak sahiplerinin yetkilerini kısmak, ayrıcalıklarını azaltmak ve aşırı sömürülerini denetlemek için Madrid tarafından harcanan çaba bunları bağımsızlık düşüncesine yöneltmişti. Merkez durumundaki ülke yurttaşlarının vicdanı, sömürgecilik deneyiminden, yerlilerin sömürülmesinden doğrudan yararlananlardan daha çok rahatsız olmaktaydı. Bu da işin bir başka tatsız yanıydı. Sömürgeciler «İnsanlarını» yakından ve deneyimler sonucu tanıdıkları, bunların gerçekte ne denli işe yaramaz olduklarını bildikleri iddiasındaydılar. Yerlilerin sert bir yönetime niçin müstahak olduklarını bildiklerini söylerlerdi. Üstelik burada doğrudan doğruya söz konusu olan, sömürgecilerin ekonomik çıkarlarıydı. İspanyol Amerikası'nda, bağımsızlık sonrasında iktidar toprak sahiplerindeydi. Şimdi artık anayasalara, millet meclislerine sahiptiler. Fakat kâğıt üstünde kalan kurumlardı bunlar. Oyların değil, toprak dönümünün değeri vardı.

Meksika'da bunun sonucu olarak daha uzun süreli ve daha köklü yeni bir isyan XX. yüzyılda patlak verdi. Sömürgecilğe karşı gerçek isyan da bu olmuştur. Birincisinde yalnızca gardiyanlar değişmişti. 1910'da ve daha sonraki yıllardaysa söz konusu olan toprak ve halktı. Dolayısıyla da bu devrim doğal olarak birincisinden çok daha kanlı oldu.

Küba'da da aynı şeyi görüyoruz. İspanya buradan ayrıldığı zaman, iktidar toprak sahibi bir avuç insanın elindeydi. Daha sonraki yıllarda, bu toprakların mülkiyeti daha az kişinin eline geçerken, bir bölümüne de New York'lular sahipti. Ancak Fidel Castro'nun gelmesiyle Küba sömürgecilikle olan bağıını tam olarak koparabilmiştir. Latin Amerika'nın öteki ülkelerinde bu kopuş henüz tam değildir. Diktatörler, asker olsalar da olmasalar da, eski veya daha çağdaş ayrıcalıkların bekçiliğini yaparlar. Bu konuda ABD ikili bir rol oynamaktadır: Bazen yerli diktatörlere yardımcı olmakta; bazen de yerli bir 'dâhi'nin marifeti olabilecek adaletsizlik ve sömürüden ötürü suçlanmaktadır.

Yerli zorbarların daha güçlü olduklarını düşündüren az çok deneyimsel gerekçeler vardır. ABD'ye en yakın olan Küba ve Meksika gerçekten köklü devrimler gerçekleştiren ve eski sömürge yapılarını tam anlamıyla ortadan kaldıran iki ülkedir. Latin Amerikalı öğrencilerime, Latin Amerika'daki diğer ülkelerin şanssızlığının, ABD'nin devrimci hamiliğinden uzak bulunuşu olduğunu söyledim de, pek inanan olmazdı buna.

Louisiana Olayı

Birleşik Amerika da, İspanyol sömürgeciliğini California, Teksas, Florida ve güneybatı eyaletlerinde görmüş oldu. Ne var ki, buralardaki İspanyol sömürgeciliği, Meksika'yla Orta ve Güney Amerika'da olduğundan daha yüzeysel ve daha az kalıcı nitelikteydi. Birleşik Amerika'nın geçirdiği ilginç ve etkili bir sömürge dönemi de Fransız sömürgeciliği nedeniyle oldu.

Değerli madenler peşinde koşmak sömürgeciliğin ekonomik hedefini oluşturmaktaydı. Kitabın daha sonraki bölümünde sözünü edeceğim John Law, Mississippi Vadisinde henüz ocakları bulunmamış altın ve gümüş madenlerine karşılık 1719 yılında banknotlar piyasaya sürüyordu. Mississippi Vadisinde hayali maden ocaklarını gösteren haritalar Fransa'da elden ele dolaşıyordu. Fransız sömürgeciliğinin, İspanyollarının tersine, sömürgelerdeki zavallı insanları kurtarmak diye bir sloganı yoktu. Bunda, hem Fransızların insan kurtarmaya meraklı olmayışları, hem de adı geçen eyaletlerde kurtarılacak fazla can bulunmayışı rol oynamış olsa gerek. 1718 yılında Fransızlar Mississippi'nin yüz kilometre kadar kuzeyinde, sömürge yerleşim merkezlerinin çok küçük bir birimini New Orleans'da kurdular. Buraya gelen bir Fransız rahibesi yerlilerin değil, sömürgeci Hristiyanların ahlaki durumunu gördükten sonra şu kanıya varmış: «Burada yalnızca inançsızlık, düzenbazlık ve ahlaksızlık kol gezmekle kalmıyor, her tür kötülük de bulunuyor!» (12)

Fransa plansız, amaçsız rasgele bir sömürgecilik yöntemi uygulamaktaydı. Yeterince değerli maden bulunmadığı anlaşıncı, sömürgelere karşı ilgi de azalmıştı. Fransız halkı, sömürgesinin Law tarafından yutturulan yalanlara yataklık ettiğini hiçbir zaman unutmadı. Fransızların Louisiana sömürgelerine ne denli az ilgi duydukları burayı 1762’de İspanyollara terk etmelerinden bellidir.

1800 yılında Louisiana’ya Napolyon tekrar sahip çıktı ve üç yıl sonra da burası Thomas Jefferson’a satıldı. Alaska gibi Louisiana da silahla ya da keşif yoluyla değil, fakat araziymiş gibi satın alınan yerlerdendir.

Satın alınan toprakla birlikte işgücü sağlanmadığından şeker kamışı ve pamuk ekip biçecek işçiler, Amerikan eyaletlerinden ya da Afrika’dan getirtiliyordu. Meksika’da olduğu gibi burada da benzer nedenlerle toprak sahiplerinin gücünü reddeden ve halkın haklarını kabul ettiren bir ayaklanma oldu. Bu, 1861’de İç Savaşla başladı ve zamanımıza dek sürdü. Yine Meksika’da olduğu gibi, İç Savaş sömürgeci topluma karşı yönetilen gerçek bir başkaldırı ve oradaki kadar çok kanlı bir geçiş dönemi idi.

Lahor

İngiliz sömürgeciliği döneminde Pakistan’ın Pencap bölgesindeki Lahor’un adı Kraliçe Kenti’ydi. O zamanlar Pencap’lı olmak akıllı, ilerici ve Hindistan ölçülerine göre zengin olmak anlamına geliyordu.

Pencap sömürgeciliği geç tatti. Yöneticileri boyun eğip topraklarının ilhak edilmesine razı olduklarında yıl 1849’dur. İngilizler sömürgecilik fikrinde önemli bir revizyon yaptılar. XIX. yüzyıldaki bu revizyon Hollandalılarla Fransızlar için bile önemliydi. Sömürgeciliğin yüksek amacı olarak din listeden çıkarılıyordu. İngiliz sömürgelerindeki yöneticiler misyonerlere iyi gözle bakmazlardı. İngilizler Hindistan’a ticaret ve para yapmaya gelmişlerdi. Bunu

açıkça söylüyorlardı. İnançları buydu.

1859 yılında John Beames adında bir İngiliz yöneticisi Pencap'a atandı. Daha sonra Bengal'de ve bugün Bengaldeş diye bilinen o zamanki Chittagong'da görev aldı. Mesleğini tamamladığı zaman emekliliğini geçirmek üzere İngiltere'ye dönerek meslek anılarını yazdı.

Beames paraya ilgi gösteren biri değildi. Birçok İngilizin Hindistan'a para yapmaya gittiğini kuşkusuz biliyordu, fakat işadamlarıyla çiftlik sahiplerini aşağı sınıftan saymaktaydı. Hükümet etme sanatıyla ilgilenen Beames inancını şöyle özetlemiştir: «İnsanları yönetmek büyük bir iş ve en soylu meslektir. En zoru olsa bile.»
(13)

Hükümet etme işiyle parasal kaygıları birbirinden ayırmak İngiliz sömürgeciliğinin ana hedeflerinden biri oldu.

Bunun sonucunda, Beames'in Pencap'a gidişinden sonraki yüzyıl boyunca, Hindistan dünyanın en iyi yönetilen ülkelerinden biri sayıldı. Can ve mal güvenliği vardı. Söz ve düşünce özgürlüğü son zamanlardakinden çok daha güvencedeydi. Açlığı önlemek ve haberleşmeyi geliştirmek için etkili çalışmalar yapıyordu. Mahkemelerin tarafsız kararları biraz kavgacı huylu olan Hintlileri bile memnun ediyordu. İngiliz yöneticiler gerçi küstahtı ve ırk ayırımı yapıyorlardı. Ne var ki, dünyanın herhangi bir yerinde sömürgecilik bir 'başarı' sayılabilirse, bu, Hindistan için söylenebilir. Ve Hindistan deneyimi her şeyin ötesinde temel bir savı kanıtlamış bulunmaktadır: Bir toplumun uzaktaki başka bir toplumu yönetme çabasında kesin olan şey, bunun yenilgiye uğrayacağı ve yönetilenler kadar yöneticilerin de oradan ayrılmak isteyeceğidir.

Hindistan'da İngiliz sömürgeciliği 15 Ağustos 1947'de son buldu. İspanyollar gibi İngilizler de istemiş olsalardı orada kalabilirlerdi. Ve bu, onlara o sıra Almanları yenme çabasından daha kolay ve ucuza gelirdi. Fakat sömürgeciliğin amacını sürdürmek için en ufak bir çaba harcamanın bile değersiz olduğu kanısına varmışlardı. Hindular, Sihler ve Müslümanlar İngilizlerin gitmeleri konusunda tam anlamıyla görüş birliğinde olmalarına karşın, geride ka-

lanlar ne yapacakları konusunda büyük bir anlaşmazlık içindeydiler.

Hindistan'dan ayrıldıktan sonra bile İngilizlerin adil yönetimleri konusundaki ünleri sürdü. Ancak aynı şey adalet mekanizması için söylenemez. İngilizler ülkeden ayrılır ayrılmaz, modern çağların görülmedik vahşeti patlak verdi. Müslümanlar ve Sihler anında birbirlerini boğazlamaya, sopa, bıçaklar, hatta elleriyle öldürmeye giriştiler. Yabancı bir toplumun oluşturduğu ve farklı bir topluma empoze ettiği adalet mekanizması ortadan kalkınca, Hindistan kendini bir yüzyıl öncesinin yasa tanımayan karmaşasında buldu. Sömürgeciliğin kuralları bir kez daha kanıtlanmıştı: Başarının öteki yüzü kanlı sondu.

Amerikan Deneyimi

Hindistan'daki bu kanlı son, ne yazık ki, bu tür olayların sonuncusu da değildi. Kongo, Cezayir, Angola vardı. Ve Vietnam vardı. Amerika'daki bizim kuşaklara Vietnam olayı, daha önce benzeri yaşanmamış olağanüstü bir deneyim gibi görünmüştür. Bizden uzakta bulunan bir ülkedeki siyasi gelişmeyi yönlendirmeye çalıştık. Başaramadık ve orada istenmedik. Çok acı bir son oldu.

Tarih boyutundan bakınca, bu deneyim olağanüstü ya da sonucu şaşırtıcı görülemez. İşin garibi, sömürgecilik konusunda en etkili seslerden biri tarafından uyarılmıştık da. Bu ses çoğu kimse tarafından Amerika'da 1892 - 1896 yıllarında yaşadığı farkedilmemiş olan İngiliz yazar Kipling'e aittir. ⁽¹⁴⁾

Amerika'da yaşamış olması nedeniyle Kipling, 1898 yılında İspanya - Amerika Savaşının patlak vermesi ve Filipinler'in alınmasıyla Amerikan sömürgecilik deneyiminin başlaması üzerine bizi uyarmak zorunda kaldı. Ancak o zaman hiç kimsenin beyaz insan ve sorumluluğundan söz ederken yüzü kızarmıyordu. Bununla birlikte, insan, yaptıklarının ne gibi sonuçlar doğuracağını da düşün-

mek zorundadır. Kipling, «Barış uğruna yapılan vahşî savaşların yükünden beyaz insanı azat edin,» derken, sömürgecilerin yaşam götürüyoruz derken ölümü götördüklerini anlatmak istiyordu. Kipling'e göre, beyaz insanın ödölüyse koruduğunu iddia ettiği insanların nefretiydi.

Barış amaçlı savaşlar, Filipin ayaklanmasıyla başlamış sayılır. Bu, uzun ve acılarla dolu bir savaşım oldu. Fakat bunun çok daha müthişini altmış yıl sonra Vietnam'da gördük.

Vietnam'da sözcükler değişti, sömürgecilik fikriyse aynıydı. Eski dönemlerde, insanları geri kalmışlıktan, putperestlikten, tembellikten, kötü yönetimden kurtarmak amacıyla sömürgecilığe başvuruluyordu. Şimdiyse amaç insanları komünizmden kurtarmaktı. İngilizler Hindistan'ı prensler, Malaya'yı sultanlar, Afrika'yı kabile reisleri aracılığıyla yönetmişlerdi. Buna 'dolaylı yönetim' deniliyordu. Vietnam'ıysa Diem, Ky ve Thieu aracılığıyla yönettik ya da yönetmeye çalıştık. Orajaki dolaylı yöneticiler prens, sultan ya da kabile reisleri değil, özgür seçimle işbaşına gelmiş kişilerdi.

Bazıları için Vietnam'ı komünizmden kurtarmak, bir haçlı seferiydi; İstanbul'u Türklerden ya da Kudüs'ü dinsizlerden kurtarmak kadar yüce bir amaç sayılıyordu. Kimisi için biraz cebini doldurma fırsatydı. Bazıları açısından da özel teşebbüsle özgürlük karışımı bir amaç birliği söz konusuydu. İkinci amaç birincisine paravana oluyordu. Eğer komünizm Vietnam'da başarıya ulaşırsa, özgürlük ve onunla birlikte özel teşebbüs Tayland'da, Malaysia'da, Singapur'da, Hawai'de tehlikeye girerdi. Bu, Domino Teorisi'ydı; ekonomik amaç, hemen arkada gizleniyordu. Özgürlük ve özel teşebbüs için Hawai kıyılarında savaşmaktansa, bunu Vietnam'da yürütmek daha uygundu.

ABD, Vietnam'da kalabilirdi. Bu konuda hiç kuşku duyulmasın. Ne var ki, bir zamanlar Portekizliler, İngilizler, Fransızlar, İspanyollar ve Haçlılar için olduğu gibi, sömürgecilik esprisi gözden düşmüştü. Öteki ülkelerde çok yavaş olan bu gözden düşüş ABD'de birden oldu. İnsanlar inanmadıkları şeylerin peşinden koşmaktan vazgeçtiler; yüce amaçları benimseyip adi ekonomik çı-

karları hasıraltı etme efsanesi de böylece son bulmuştu. Ve sonuç yine korkunç oldu.

Ve Sömürgeciliğin Mezar Taşı Yazısı

Sömürgecilik deneyimi için artık geçmişte kalmıştır, diyebilir miyiz? ABD'nin fena halde ağzı yanmış bulunuyor. Bundan böyle uzak ülkelerde dolaylı yönetim kurmak ve siyasal gelişmelere biçim vermek, hiç kuşkusuz çok ihtiyat gerektiren konular olacaktır. Bu acıyı tadan yalnızca ABD değildir. Sovyetler Birliği de İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda Yugoslavya, Çin, Mısır, Endonezya ve Gana'yı nüfuzu altına almak istemişti. Sonuçlara bakılırsa Sovyetler Birliği durumdan pek hoşnut olmasa gerek.

Her ne kadar sömürgecilik öldüyse de yara izleri kalmıştır. Eski sömürgeci devletler şimdi zengin sanayi ülkeleridir. Eski sömürgeler de dünyanın yoksul ülkeleridir. Sömürgecilik bu yoksulluğu yaratmakla suçlanıyor. Daha önce de belirttiğim gibi, yoksulluğun sorumluluğu yerli hükümetler, politikacılar ve işadamlarının başarısızlıklarında aranması gerekirken, suç sömürgeciliğe yükleniyor.

Sömürgecilik deneyimi, zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasındaki ilişkiyi de çok duyarlı bir hale getirmektedir. Zengin ülkelerin yoksul ülkelere yardım etme zorunda oldukları çok yaygın bir görüştür. Ben de buna candan katılıyorum. Ancak para ve yardım isteği bulunsa bile zorluklar yine de bitmiyor. Yardımı yapacak olan ülke, eğer bu yardımın kendisinden talep edilmesini bekler ve herhangi bir müdahalede bulunmaksızın olayları uzaktan izlerse, o zaman da ilgisizlikle suçlanacaktır. Ve çoğu kez de yapılan yardım kötüye kullanılacaktır.

Bunun alması olarak izlenecek yolsa, yardım eden ülkenin sürekli ilgi göstermesi, olayları dikkatle izlemesi, akıllıca ve doğru gördüğünü kabul ettirmeye çalışmasıdır. Ne var ki, böyle bir tutumu benimsediğiniz takdirde de, yeni - sömürgeci olma ve emperyalist düzeni ya da yönetimi yeniden kurma çabasında bulunma damgasını yeme tehlikesi ortaya çıkacaktır.

Beşinci Bölüm

YOLSUZLUĞA EN YATKIN İCAT : PARA

Paranın yaşamımızda apayrı bir yeri vardır. İnsanın en büyük mutluluk kaynağı olarak aşkla aynı sırayı işgal eder. En büyük endişe kaynağı olarak da ölümle kıyaslanabilir. Tarih boyunca para, hemen her topluma şu iki yoldan biri ya da ötekiyle eziyet etmiştir: Ya bol olmuş fakat hiç güvenilir olmamış; ya da güvenilir olmuş ama bol olmamıştır. Ne var ki çoğu kimse için daha da beter olan bir üçüncü zulüm yolu sözkonusuydu: Bunlar hem hiçbir zaman bol paraya sahip olmamış, hem de ellerine geçen paraya güven duymamışlardır.

Paranın insanoğlunu ne denli heyecanlandırıldığını tam olarak inceleyebilmek için, psikiyatri uzmanının kanepesinden sonra en uygun yer, günümüzün süpermarketleridir. Çağdaş politikacının oy avcılığı için bu mağazaları sık sık kolaçan etmesinin nedeni bu olsa gerek. Süpermarketlere alışverişe giden kişiler, günlük olağan endişelerin pençesinde ve bu endişelere bağlı siyasal sorunlara karşı da çok duyarlıdırlar. Ekonomik gerileme ya da bunalım dönemlerinde, insanlar süpermarkette dolaştırdıkları tekerlekli sepeti bir dahaki kez doldurup dolduramayacaklarını merak etmeye başlarlar. Ekonomik ilerleme ve enflasyon dönemlerindeyse, fiyat yükseltmeleri yüzünden gelecek sefer sepetlerine koyacak şeyleri satın alıp alamayacakları kaygısı içindedirler.

Sözü edilen endişelerden sonuncusu ve bu yakınlarda en çok yaygınlık kazananı, çalışma hayatı sona ermiş, geliri bir tılsımla değiştirilemeyecek ve yaşam boyu ıca aynı kalacak olan kişinin kapıldığı büyük korkudur. Eğer o para yaşamak için gerekli besin maddelerini satın alamaz düzeye düşerse nice olur hali? Bunun kadar

ciddi bir sorun da şu olabilir: Ya kişi çevresinde görmeye alıştığı saygınlıktan bu yüzden yoksun kalırsa?... Bazıları için de gelecek haftaki alışveriş parasını sağlayacak işin devam edip etmeyeceğini bilememenin yarattığı endişe söz konusudur. Acaba işsiz kalacak mıyım? İşsizlik durumu ne kadar sürer? İşsiz kalırsam ya da evdekilerle birlikte işsiz kalırsak, yaşamımızı nasıl sürdürebiliriz?

Süpermarketteki endişenin odaklaştığı nokta paradır. Bu endişedir ki, yaşamı garantili bir gidiş çizgisinden uzaklaştırır. Ve hep de böyle olmuştur. Paranın insan yaşamındaki yerini anlamak için, her şeyden önce onun tarihsel gelişimini incelemek gerekir. Bir zamanlar açık seçik olan bu konu şimdi karmaşıklaşmıştır. Fakat paranın tarihteki gelişimini ele alır, zaman içinde giderek birbirine eklenen karmaşık sorunları teker teker incelersek, bugünkü sonuca nasıl varıldığını anlamak kolaydır. Yaşamın istikrarsızlıklarının odak noktasını o zaman daha iyi kavrarız sanırım.

Paranın Doğuşu

Paranın günlük yaşama girişi en azından 2500 yıl öncesine uzanır. Tarihçi Herodot paranın doğuşuna ilişkin bulgularını, konuya denk düşen başka bir bulgusuyla birleştirerek madeni paranın Ön Asya'da icat edildiğini şöyle aktarıyor:

«Lidyalı kadınların tümü çeyiz biriktirmek için fahişelik yaparlardı... Kadınların bu fahişelik durumu dışında, Lidyalılarla Atinalıların davranış ve geleneklerinde temel farklar yoktu. Tarih kayıtlarına göre, Lidyalı kadınlar, altın ve gümüşü para haline getirerek ticarete kullanan ilk insanlar olmuşlardır.»

Herodot'un bilmediği ve tarihi daha öncelere uzanan madeni para basma deneylerinin Endüs Vadisiyle Çin'de yaygın olduğu kesin gibidir. Belirttiğimiz dönemi izleyen yüzyıllarda, bir iki istisna dışında, madeni parayı alan hiç kimse tam olarak ne gibi bir de-

ğer ele geçirdiğini kestiremiyordu. Yolsuzluğa böylesine yatkın bir icat dünya üzerinde azdır. Sikkedeki altın ya da gümüş miktarı, belki belirtilen ağırlıktaydı. Ama belki de değildi. İçinde eritilmiş maden miktarı beyan edilenden az da olabilirdi. Bankalarla hükümetlerin aldıkları sikkeleri aynen iade etmek üzere verdikleri belgeler, madeni paranın yerini tutan senetlere dönüştü. Bu yeni tür paralar konusundaki yolsuzluksa madeni paralar üzerinde uygulanan yolsuzluktan daha kârlı ender icatlardan biri oldu. Bu yolsuzluğun ölçüsü, para verilen kişinin eline ne denli bir değer geçtiğini ve bu parayla neler satın alabileceğini kesin olarak bileme-yişinden anlaşılır.

Geçtiğimiz yüzyıl, para sonunda bu açıdan güvenilirlik kazandı. Paranın değeri üzerindeki oynamalar önlenmişti. Fakat bu kez de para kazanmak bir sorun olmuş, iş olanakları, tarım ürünleri fiyatları ve küçük çaplı işadamlarının kazançları konusunda güven diye bir şey kalmamıştı.

Paranın henüz kavuştuğu güvenirliliğin bir düş olduğunu Birinci Dünya Savaşı gösterdi. Eski siyasal sistemlerle birlikte mali istikrar da temelinden sarsıldı. Para kazanma konusundaki güvensizlik en geniş boyutlara ulaştığı gibi, eldeki paranın ne kadar mal satın alabileceği noktası da yine belirsizleşmiştir.

İtirafa yanaşalım ya da yanaşmayalım, çoğumuz, insanoğlunun dümdüz bir tarih çizgisi üzerinde ilerlediği kanısını taşır. İnsanoğlunun belirli bir zaman dilimi içinde bilgilerle donatıldığını ve edindiği bu bilgi sayesinde gelişme kaydettiğini sanırız. Oysa paranın tarihi bu konudaki iyimserliğimize destek olacak bir nitelik taşımamaktadır.

İşlevi

Her ne kadar paranın tarihi sikkenin icadıyla, yani belirli ağırlıkta ve nitelikte olduğu iddiasını taşıyan maden parçalarının kalıba dökülüp basılması yönteminin icadıyla başlatılırsa da, bu oldukça keyfi bir saptamadır. Para işlevini, yerine göre sığır, yerine gö-

re deniz kabukları, maden parçaları, yerine göre de alkollü içki ve tütün görmüştür. Böylece mal takas etmenin, örneğin ille de sığır ya da alkollü içki karşılığında konut satın almak isteyen birini bulmanın zorluğu önlenmiş oluyordu. Para işlevini görecek şeyin dayanıklı, biçim ve öz olarak birbirine az çok benzer olması gerekir. Ancak böyle olursa belirli bir süre için saklanabilir ve hem satıcılar, hem de alıcılar tarafından kabul edilebilir. Bu özellikleri taşıyan herhangi bir eşya alışveriş aracı olarak kullanılabilir. Kentsel topluluklarda bu eşyanın taşınabilir ya da ev içinde korunabilir nitelikte olması gerekir. Madeni paralar dayanıklı olması, içinde belli miktarda altın ya da gümüş bulunması ve çanta gibi bir yerde taşınabilmesinden ötürü yaygınlık kazanmıştır.

Günümüzde madeni paranın kayıplara karıştığından belki çoğu kimsenin haberi yoktur. Büyük alışverişlerde madeni para artık geçerli değildir. Yalnızca bozuk para olarak kullanılır ya da bazı dönemlerde bir istifçilik furyasına hedef olur. Bir de para atarak çalıştırılan otomatik makinelerde kullanılır. Buna koleksiyon merakını da ekleyebiliriz. Bugün madeni para, bir zamanların tüm para kavramını anımsatan bir hatıra eşya gibidir.

Bankalar ve Para

Madeni paraların ardından bankalar doğdu. Romalılar zamanında gelişen bankalar Venedik, Floransa ve Ceneviz’de sayıca çoğaldı. Bankaların doğmasıyla çok az sayıda bazı özel yurttaşlara para basma yetkisi verildi. Bankerlerin böylesine ciddi ve kendilerini önemser görünmelerinin nedeni bu olsa gerek. Ne de olsa belli bir sorumluluk yüklenmişlerdir.

Bankanın ve paranın ne demek olduğunu tam olarak anlayabilmek için Amsterdam kentini ziyaret etmek gerekir. Bu kent, banka ve paranın tarihsel gelişiminde, bir değil iki açıdan önem taşımıştır.

1609 yılında, para – madeni para – Amsterdam’da oldukça boldu. Madeni paraların çoğunun gümüşten oluşu önemli bir nok-

tadır. Tarihin hemen her döneminde para darbı için kullanılan başlıca maden altın değil, gümüş olmuştur. İsa'ya karşılık Yehuda'nın gümüş para kabul etmesi aza tamah ettiğinden değil, o dönemdeki alışverişlerde gümüşün saygın bir ödeme aracı olduğundandır. Kristof Kolomb'un keşifleri sırasında, Yeni Dünya'da o tarihe dek görülmemiş zenginlikte gümüş madenlerine rastlandı. Özellikle Meksika'da. XVI. yüzyılda bu madenin Avrupa'ya akışı, parayla ilişkin önemli kuramlardan birini kanıtlamaya yaradı: Para miktarı ne kadar çoğalırsa, öteki koşullar aynı kaldığı sürece, satın alma gücünde azalma olur. Gümüş çoğalınca, Avrupa'nın her yerinde fiyatların arttığı görülmüştür. Amerika'nın keşfedildiğinden haberdar olmayan birçok insan, bu keşfin etkisini, satın almak istedikleri herhangi bir malın fiyatındaki artışlardan anlamışlardır.

Gümüş ve gümüş paranın bollaşmasıyla ortaya çıkan yeni durum, paraya ilişkin bir başka kuramın da doğruluğunu ortaya çıkardı: İnsanlar ne denli paraya sahip bulunurlarsa bulunsunlar dahasını istiyorlar. Bu nedenledir ki, Avrupa'nın her köşesinde insanlar, paraların içindeki değerli madeni aşırılamakla meşguldüler. 1606 yılında Hollanda Parlamentosu sarraflar için bir el kitabı düzenledi. Ağırlık ve öz bakımından üzerinde hile yapılmış 846 tür gümüş ve altın para listesi vardı bu elkitabında. Yolsuzluk öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, mal satan biri, karşılığında aldığı paranın değerini bilemiyordu. Paranın kalitesi sorununa bir çözüm bulmak isteyen kentin sahipliğinde bir banka kurdular. Bu banka maden paraların kalite kontrolünü yapmak için, madeni para basma icadından önce başvurulmuş bir yöntemden, yani tartıdan yararlandı.

Bu girişimi üstlenen kentin ileri gelen kişileri, piyasada dolaşmakta olan paranın musluklarını elinde tutacak bir kamu bankası kurulmasını önerdiler. Böylelikle, elindeki saf ya da karışık maddeden darbedilmiş parası tartılan kişiye, banka, teslim edilen saf maden tutarını gösteren bir makbuz veriyordu. Bankaya yatırılan para karşılığında verilen makbuz güvenilir bir para niteliği kazanıyordu. Tüccar bunu başka birinin hesabına para olarak devredebili-

liyor ve alan da bu ne idüğü belirsiz değil dürüstçe tartılmış bir para aldığını artık biliyordu. Banka aracılığıyla yapılan ödemelerde bir komisyon da alınmaktaydı.

Banka ve paranın gelişim tarihinde Amsterdam kentinin bir değil, iki açıdan önem taşıdığını söylemiştik. Şimdi ikincisine geldik.

Amsterdam kentinin ikinci buluşu, daha önceleri başka yerlerde bilinen bir ilkeye dayanıyordu. Yatırılan paraların banka kasalarında atıl kalması istenmedi. Bunun üzerine yatırılan paralar ödünç verilmeye başlandı. Banka ödünç para ya da kredi karşılığında komisyon alıyordu. Borç alan kişinin istediği zaman tasarruf edebileceği bir kredi hesabı açılmış oluyordu bankada. Fakat parayı ilk yatıran alacaklı da tasarruf edebilirdi. Böylece, harcamaya sunulmuş yeni para üretilmiş oluyordu. Kimsenin şaşkınlıktan gözleri faltaşı gibi açılmasın. Bu yöntem bugün de uygulanmaktadır. Bir bankanın para yaratması ya da üretmesi bu kadar basitti. Öylesine basittir ki, zihnin kabullenmekte zorluk çektiğini düşündüğüm çok olmuştur.

Anlaşılabacağı gibi, önemli olan nokta, parayı ilk yatıran alacaklıyla bankaya borçlananın belirli mevduat için aynı anda başvurup çakışmamalarıdır. Kişilerin bankalarına güvenmekten başka çıkar yolları yoktur. Bankanın yapmak zorunda kaldığı şeyi, 'Yapmıyordur herhalde' diyerek kendilerini tatmin edercesine bankaya güvenmeleri en iyi yoldur. Bankanın para yaratması süresince darboğaz işte bu noktadadır.

Amsterdam'ın Görünümü

Bankanın kuruluşundan yüzyıl sonra, Amsterdam kenti müt-hiş büyüdü. Sınırları genişlerken nüfusu da arttı. Resim ve müzik alanlarında gelişti. 1631 yılından sonra sanat dünyasının merkezi unvanına kavuştu. Çünkü bu yılda Rembrandt Leyden'den Amsterdam'a gelip yerleşmişti. Tacirler Kenti, kitabın daha sonraki bölümünde göreceğimiz gibi, inceliğin ve zevkin doruğa ulaştığı bir

yerdi. Çağının belli başlı Tacirler Kenti olan Amsterdam, söylediklerimize iyi bir örnek oluşturun. O dönemden kalma evlerin çoğu sapasağlamdır. Bazıları da hâlâ o zamanki ailelerin mülküdür. Örneğin, Jan Six ailesinin evi Avrupa'daki benzerleri kadar güzeldir. Bu ailenin elinde bulunan Felemenk resim ustaları tarafından yapılmış kırka yakın tabloda üçü Rembrandt'a aittir. Rembrandt bu ailenin dostları arasındaydı ve konuk defterindeki imzasına özel bir yer ayrılmıştı.

Amsterdam'ın refahını ve ardından sanat merkezi olup gelişmesini, kentin malî kurumlarına, bu arada, özellikle Amsterdam Bankasının kuruluşuna bağlamaktan hoşlananlar olabilir. Bankerler böyle bir olguyu alkışlarla karşılarlar. Hele David Rockefeller çok memnun olur. Kuşkusuz Amsterdam'ın o duruma gelişinde başka etkenler de rol oynamıştı.

Amsterdam kentinin coğrafi konumu, birkaç kanal açma işiyle, desteklenince, Ren Nehri ticaretine çıkış kapıları oluşturacak ilginç bir nitelik kazanmıştı. Tüm başarılı Tacir Kentleri gibi, Amsterdam da, hoşgörünün egemen olduğu bir kentti. Para yapmak isteyen insanlar, burada ırk, din, milliyet açısından ayrımsız iş kurabilirdi. Amsterdam'ın refahında geniş çapta Fransız Protestanlarıyla Portekiz ve İspanyol Yahudilerinin rolü vardır. Kent iş yapmak isteyen herkesle, hatta Hollanda'yla savaş halinde olanlarla bile iş yapma ününe sahipti. Kentin refahında bankacılığın rol oynadığı kesindir.

Bu konuyu tamamlayıp noktalama zamanı geldi. Anlaşılmış olacağı üzere, her yeni malî buluş ya da reform, yeni yolsuzlukların tohumlarını da beraberinde getiriyor. Sözü ettiğimiz konuda da böyle olmuştur. Amsterdam Merkez Bankasından ödünç para alan ünlü müşterilerden biri Hollandalı Doğu Hindistan Şirketi'di. Bu şirketin hissedarları da çoğunlukla Amsterdam Bankası'nın yönetimini üstlenmiş kişilerdi. Zamanla, ödünç vermek ve almak, hep aynı kişiler arasında olmaya başladı. O kadar ki, ödünç verenle ödünç alan, aynaya bakan birinin aynadaki görüntüsüne para uzatıp ondan alması gibi bir duruma gelmişti. Ne var ki, bu

da ilk kez karşılaşılan bir durum değildi. New York'taki Franklin National Bankasının 1970'lerde, İngiltere'deki London and County Bankasının aynı yıllarda uğradığı kötü akıbet biraz da, banka yöneticilerinin çok güvendikleri ve hayranlık duydukları – çünkü, kendi yakınlarıydı – kişilere kredi açmalarının sonucudur. XVIII. yüzyılda Doğu Hindistan Şirketinin başı dardaydı. Savaş nedeniyle ticaret gemilerinin geri dönmediği oluyordu. Bu şirket borç ödemeyi önce yavaşlattı, sonra hiç ödeyemez duruma geldi. Bir banka tarafından kredi açmak üzere para üretilmesi olgusu, bir kez daha belirtelim, para yatırmış olan alacaklıların tümünün aynı anda gelip paralarını geri istememesiyle mümkündür. Alacaklılar bankadaki paralarını alamayacaklarını sezerlerse, hepsi birden çıkagelir. Duyulan kuşku zaaf yaratır. Zaaf da yine kuşku yaratır.

Geçtiğimiz yüzyılın başlarında böylesi bir kuşku doğdu. Ve ardından zaaf kendini gösterdi. Para yatırmış olan hesap sahipleri, bankanın kapısına dayandılar ve paralarını alamadılar. 1819 yılında, Amsterdam Bankası iki yüzyıllık hizmetten sonra kepenklerini indirdi. Bu arada, bir bankanın ne denli çok para yaratabildiği ve bu yaratıcılık gücünün nasıl yolsuzluğa uğradığına ilişkin daha büyük bir örnek ortaya çıkmıştı.

Paris, 1719

1715 yılında XIV. Louis öldüğünde Fransa'ya bıraktığı miras özellikle iki açıdan büyük talihsizlikti: Fransa'ya tamtakır kurubakır bir hazineyle aklıdan ve ahlaktan yana nasibini almamış bir kral naibi, Orléans Dükü miras kalmıştı. Bu durum, bir büyüyle her şeyi düzeltirim, iddiasıyla bir sahtekârın ortaya çıkmasına uygun bir ortam yaratıyordu. Bataktan çıkmak için çırpınanlar, aldatılması en kolay kişilerdir, çünkü vaatlere kapılmaya dünden hazırdırlar. Orléans Dükü de işte bu durumdaydı.

Böyle bir ortamda beliren sahtekârsa John Law idi. Aslında tarihçiler, bu adam için sahtekâr sıfatını bile övgü olabilir diye kullanmak istemezler. Kimbilir, belki de başarı sandığı buluşlarıyla

sarhoş olan bir dehaydı. John Law.

Mali konularda bilgi edinmeye elverişli bir ortamda yetişmişti. Babası İskoçya'da varlıklı bir kuyumcuydu. O dönemlerde kuyumcular başkalarının değerli eşyası ve madeni paralarını saklamak için kasalar bulundurmak zorunda olduklarından, bu hizmetleri dolayısıyla banker olmuşlardı. İskoçya'dan Avrupa kıtasına giden Law, bankacılık alanında yeni bir fikir öne sürüyor, sermayesini gümüş ya da altın varlığının değil, toprak varlığının oluşturduğu bir banka kurmayı öneriyordu. Bu arada Law İngiltere'de kanundan kaçmaktaydı. Bir düelloda haksız olarak galip gelmişti.

1716 yılında, Law, Paris'te Kral Naibi'nden bir banka kurma izni alarak Banque Royale'i, Kraliyet Bankasını kurdu. Bu banka, Naibin ve krallığın borçlarını üstlendi. Bu borçlara karşılık olarak alacaklılara banknotlar verilerek bu ödeme taahhütnamelerinin ibrazında gümüş ve altınla değiştirilebileceği yazıldı. Kral Naibi'nin Law tarafından neden çabucak ikna edildiği böylece anlaşılmaktadır, sanıyorum.

Ardından, 1717 yılında, Law Mississippi Şirketini kurdu. Bu şirketin malvarlığı kuşku götürmezdi; o tarihe dek ya da o tarihten bu yana kurulmuş en güçlü şirketti. Amerika kıtasında Meksika Körfezinin kuzeyinden Minnesota'ya ve Rockies'lerden Alleghenies'e kadar uzanan tüm toprakların sahibiydi.

Bu geniş mülk-sermaye Law'un amaçlarına iki bakımdan hizmet ediyordu. Bu banka tarafından çıkarılan banknotlar, belirttiğimiz gibi, ibrazında gümüş ve altına çevrilebilir notunu taşıyorlardı. Hayali çok geniş olanlar bile Fransa'da bunca banknotu karşılayacak gümüş ve altın bulunduğuna inanamazdı. Bu nedenle, banknot hamillerinin hayalleri, Amerika'nın Louisiana'sına kadar genişletildi. Orada altınla gümüşün bitirilemeyecek bollukta olduğu zihinlere işleniyordu. O dönemlerin haritalarında madenlerin yerleri gösterilmiş fakat bunları o tarihten bu yana hiç gören olmamıştır. Hayali maden ocaklarının gümüş ve altınları, banknotların dayanağını oluşturunuyordu.

Ancak şunu gözönünde tutmak gerekir: Bu aynı dönemde, Pa-

rislilerin gönlü güvenle doluydu ve geleceğe umutla bakıyorlardı. Yeni zenginlik kavramlarıyla bu zenginlikleri sağlayacak sömürgeciliğin gerçekleşmekte olduğu kulaklarına ulaşınca, Mississippi Şirketinin başka bir adı olan Batı Şirketine ait hisse senetlerini almaya koşanların sayısı birden artıverdi. Hisse senedi borsası canlandı. Law hisse senedi fiyatlarını üçkâğıtçılık ve sahte güven veren yollarla şişirmeyi başardı. Hisse senedi alımlarının zamanlaması halka yutturulup, buna pervasızca vaatler de usturuplu biçimde eklenince alıcı kızıştırılmış olur ve fiyatlar artar. Alıcıların bu tutumu da, fiyatların daha çok fırlamasına yol açar. 1719 yılına ulaşıldığında spekülasyon öylesine bir çılgınlık noktasına varmış ve hisse senedi alışveriş trafiği öyle bir hız kazanmıştı ki, fiyatlar neredeyse her saatbaşı fırlıyordu. Eski Paris Borsası kapalı değil, açık bir alandıydı. Rue Quincampoix'deki borsa alanında yoğunlaşan heyecanın bazen vahşi bir hal aldığı bile olurdu. Bu alanda gürültü ve uğultu korkunçtu. Kalabalık bazen Law'un çalışma yerinin bulunduğu semte yönelirdi. Bazıları onu görmekle yetinir, bazıları da şu ya da bu bahaneyle yanına girmeye çalışırdı. İçeriye girenler Law'dan kendilerine hisse senedi satmalarını isterlerdi. Öykülerde anlatıldığına bakılırsa, hisse senedi satın almak isteyen kadınlar da Law'u ikna için fazladan prim olsun diye kendilerini ikram ederlermiş. Bir İskoçyalı için böyle birşey, herhalde alışmadığı bir alışveriş ikramıydı.

1719 yılında Paris herhalde yaşanacak bir yerdi. Law'un hisse senetleri milyonlarla kapışılıyordu. Hükümetten alacaklarını banknot olarak tahsil eden kişiler de, bu banknotları ellerine geçirir geçirmez gidip Kraliyet Bankasından ya da Mississippi Şirketinden hisse senetleri alıyorlardı. Bu şekilde yapılan yatırımı, hükümet yine para olarak kullanabilir, buna dayanarak daha çok banknot ihraç edilebilir ve daha çok sayıda hisse senedi satılabilirdi. Değersiz parayı elden ele dolaştırmak için kapalı - devre sistemi keşfedilmişti. Sonuçta bu işle ilgili herkes zengin oluyor ya da yalnızca sözde zengin oluyordu. Fransızca 'milyoner' sözcüğünün doğuşunu 1719 yılına borçluyuz.

John Law Fransa'nın her yerinde en ünlü kişi olmuştu. Soyluluk unvanıyla da onurlandırılan John Law, Arkansas Dük'ü ilan edilmişti. 5 Ocak 1720 tarihinde de Fransa Sayıştay Başkanlığına getirildi. Bu mevki onu, Fransız maliyesinin en çok söz sahibi kişisi yapıyordu.

Artık geri dönüşten başka bir yol kalmamıştı. Nitekim bu yol kendini göstermeye başlamıştı. Banknotlar konusunda kuşkular doğdu. Bunun üzerine herkes banknotlarını Kraliyet Bankasına geri getirdi. Geri getirmelerinin nedeni malum: Louisiana'da varolan ya da olmayan gümüş ve altını banknot ibrazı karşılığında almak. Prince de Conti elindeki banknotları hesaplayarak bankadan alacağı altını taşımak üzere üç tren vagonu kiralamıştı. Ne var ki, banknotlar karşılığında gümüş ve altın ödeme kararı iptal edilivermişti. Bu önlemi bugünkü anlamıyla açıklamak gerekirse, Kraliyet Bankası, Altın Standardı Sisteminden vazgeçmiş oluyordu. Bu önlem biraz daha ileriye götürülerek yurttaşların değerli madenlere sahip olma yetkisi asgari miktarlara indirildi. Bu küçük miktardan fazla değerli maden bulundurmamak suç sayıldı. Kraliyet Bankasının banknotlar karşılığında gümüş ve altını ödeyecek durumda olmadığı ve banknotların değersiz para olduğu artık gizlenemeyecek bir gerçeklik kazanmıştı. Law paçasını zor kurtarıp Paris'ten kaçabildi. Parisliler banknotlarla herkesin bilmem neresini silmesini öneren bir şarkıyla ellerinden geldiğince neşelenip avunmaya çalıştılar.

Law'un sömürgecilik ve altın madenleri projesi, orta halli Parislilerin ilgisini pek çekmemişti. İşin raconuna uygun biçimde basının gangsterleri harekete geçirilerek denizaşırı zenginliklerden yeterince haberdar olmayan serserilere, hatta saygın yurttaşlara yeni zenginlikler konusunda bilgi verildi. Banknot sahipleri ordu-suna, o zamanlar, 'namus ortalaması düşük' deyiimiyle anılan kadınları da almak gereği duyulmuştu. Benim gençliğimde, Paris, kötü huylar yaratıcılığıyla ün yapmış bir kentti. O zamandan bu yana, Paris'in Amsterdam'a, Kopenhag'a ve Londra'nın Times Square Alanına devrettiği bir ündür bu. Ama, yine de, geçmişle bağla-

rı kopmuş değil. Bugün de Rue Quincampoix, namus ortalaması düşük kadınların küçük bir yerleşim merkezidir.

Sözünü ettiğimiz girişim bir mutlu sona ulaşmamakla birlikte yine de bir şeyler başarmıştı. Amsterdam Bankasına yatırılan paralar örneği, Law'un banknotları, bir banka tarafından üretilmiş paraydı. Bu para, Kral Naibi'ni sıkışık durumdan kurtarmış, sömürgeciliği teşvik etmiş ve Fransa'yı, hiç olmazsa bir süre, refaha kavuşturmuştur. Bu arada ihmal ettiğimiz bir noktaya parmak basalım ve Law'un paraların önemli bir bölümünü kanal yapımıyla birçok bayındırlık projesine yönelttiğini söyleyelim. Aşırı miktarda basılınca, banknot felaket getirir. Ölçülü bir sayıda basılınca acaba yararlı olmaz mı? İşte, bu noktayı, İngilizler kanıtlayacaktı.

İngiltere Bankası

John Law hakkındaki gözlemler arasında en ilginç olanları Duc de Saint - Simon'a aittir. XIV. Louis ve sonraki dönemde Versailles sarayıyla Paris'teki yaşam biçimini bıkip usanmadan tüm ayrıntılarıyla aktaran bu tarih yazarının kanısınca, Law'un banka fikri, her ülke için yararlı olabilirdi de Fransa için olamazdı. Çünkü Fransızlar ölçsüz insanlardı.

Bu görüşte gerçek payı vardır. Law gibi İskoçyalı olan William Paterson adında biri (gerek mali, gerekse siyasal iktisat konularında İskoçyalıların en ön safta yer aldıklarına değinmiştik) Kraliyet Bankası fikrine benzeyen bir öneriyi İngiltere Kralı William'a sunmuştur. William da paraya gereksinim duyan bir kraldı; borçlarıysa XIV. Louis'nin vârisi olmasından değil, Kral Louis ile savaştığından ötürüydü. 1694 yılında İngiltere Bankası kuruldu. Bankanın kurucuları kralın gereksinimi olan parayı vermeyi üstlendiler. Buna karşılık kraldan halka kredi açma iznini aldılar. Banka kurucuları bu krediyi kralın ödeme vaadini taşıyan yeni banknotlarla vereceklerdi. Paterson projenin uygulama aşamasını beklemeden işten ayrılmıştı. Ayrılış nedeninin bir çıkar anlaşmazlığından ileri geldiği anlaşılıyor; çünkü Paterson rakip bir banka-

nın kuruluş girişimiyle ilgileniyordu. Nitekim bu girişimden birkaç yıl sonra, İskoçyalılar, bugün Panama Kanalı olarak bilinen bölge dolaylarında Darien’de bir koloni kurmakla büyük para yapılabileceği düşüncesine kapıldılar. Bu bölgenin stratejik bir konumu olduğu görüşündeydiler. Ve hakları da vardı. Ama aralarından pek azı, iklimin ve bölgenin yüksek ateşli hastalıklarını yenebildi. Darien serüvenini düzenleyenlerin başında Paterson vardı. O da karısını ve çocuklarını kaybetti; kendi canını zor kurtardı.

Ne var ki, Paterson’un kurduğu banka yaşamaya devam ederek gelişti. Hiçbir mali kuruluş, Paterson’un kurduğu banka kadar prestij sağlayamamıştır; ne kuruluşundan önce, ne de sonra. Bu bankanın yönetim kuruluna üye olabilmek, mali konularda geniş bilgiye ve çok büyük bir ekonomik güce sahip olma anlamına geliyordu. Güç açısından bu doğru olmayabilir. Çünkü bu kurulun dışında kalanlar önemli kararları ancak bunlar verildikten sonra öğrenebilirlerdi. Bunun herhangi bir çıkar çatışmasını önlemek için yapıldığı söylenir. Banka bu konuda çok duyarlıdır. Bu yöntem kararlar üzerinde herhangi bir dış etkiyi giderici nitelikte gözükmemektedir.

Bu gibi mevkilerin parlaklığı okyanusların ötesinden bile farakedilir ve kuşaktan kuşağa uzanır. Son yıllarda ABD Merkez Bankası Yönetim Kurulu kişisel çek defterlerini bile dengeli biçimde düzenleyemeyen kişilerden oluşmaktadır. Böyle bir mevkiye yerleşir yerleşmez otomatik olarak saygınlık kazanan bu kişiler, ekonomik ve mali projelere ilişkin istenildiği yana çekilebilen, bir hayli kuşkulu yargılarda bulunurlar. Ve gazeteci, banker, ekonomist oldukları sanılan birçok kişi de onların sözlerine epey değer verirler. Ekonomi alanında ya da başka konularda bilgileri ne denli kıstıtlı olursa olsun, yönetim kurulu üyelerinin ünü İngiltere Merkez Bankası garantisi altındadır.

David Ricardo, İngiltere Merkez Bankasının Napolyon’a karşı savaşlarda Pitt hükümetine ödünç para vermede biraz cömert davrandığını öne sürmüştü. Fakat gerek Ricardo, gerekse onu izleyen iktisat eleştirmenleri, İngiltere hükümetinin gereksinim duy-

duğu parayı nereden bulabileceği konusunda daha uygun bir kaynak gösterememişlerdir. İngiltere Merkez Bankası zamanla öbür bankaların para üretme faaliyetini denetleyen iyi bir araç durumunu aldı; bunların kredi, mevduat ve banknot ihracı sınırlarını sap-tadı. Bu konularda yeterince dikkat göstermedikleri için felakete uğrayan Amsterdam ve Paris Bankalarının tersine, İngiltere Bankası ölçülü bir tutum örneği verdi.

Bankalar tarafından paranın üretilmesi – bankaya yatırılan paralar ve ihraç edilen banknotlar – kolay bir iştir. Bu işlemin denetlenmesi de aynı derecede kolaydır. XVIII. yüzyıl Londra’sında, kuyumcular ellerinde bulundurdukları altın ve gümüş paralar karşılığında banknot ihraç eden bankalar durumundaydılar. İngiltere Merkez Bankasına, bu kuyumcu banknotları geldiği zaman, banka tahsildarlarını banknot karşılığı altın ve gümüş paraları toplamaya gönderirdi. Kuyumcular, sözünü ettiğimiz Law gibi, banknot ihracında pervasız davranamazlardı. Daha sonraları İngiltere Merkez Bankası banknot ihracını kendi tekeline aldı. Bu tekeli önce Londra’da uyguladı, giderek öteki bölgelere geçti. Şimdi artık tüm sorun Merkez Bankasının kendisini disiplin altına sokmasıydı.

Ticari bankalar mevduat sahiplerinin paralarını başka müşterilere kredi olarak vermekte yine serbesttiler. Kredi açılan müşteriler açısından bu paraya «depozito» denirdi. Sözünü ettiğimiz para yaratma ya da üretme süreci aşırı sınırlara vardırılabilirdi. İngiltere Merkez Bankası bunu önleyici bir yöntem geliştirdi. Ticari bankalar kredi açmakta ölçüyü kaçırdıklarında, İngiltere Merkez Bankası kendi kredi musluklarını kısıyor ya da elindeki tahvillerle senetleri satışa çıkarıyordu. Kredi muslukları kısılnca da Merkez Bankasına borçlu durumdaki müşteriler ya da ticari bankalar senet ve tahvillerini geri alabilmek için kasalarındaki altınla gümüşü Merkez Bankasına yatırmak zorunda kalıyorlardı. Böylece ticari bankaların gümüş ve altın rezervleri emiliyor ve bunlar, hesap sahipleri paralarını çekmek için başvurduklarında ödeme yapamama gibi zor bir durumda kalabilecekleri konusunda uyarılmış olu-

yorlardı. Dolayısıyla ticari bankaların kredi açma ve para üretme süreçleri iyi bir denetime tabiydi. Bugün buna serbest piyasa işlemleri denmektedir. Bir basit nokta daha eklemek gerek: İngiltere’de günümüzde kliring bankaları adı verilen ticari bankalar, tükenen rezervlerini Merkez Bankasından kredi olarak takviye edebilirler. Fakat bunu da faiz haddini yükselterek kısıtlamak mümkündür. Bu işleme, İngiltere Bankası geçtiğimiz yüzyılda sihirli bir anlam kazanan ‘banka faiz haddi’ adını verdi. ABD’de bu iskonto haddidir.

İngiltere Merkez Bankasının para piyasasını düzenleyici işlevleri bunlardır. Mevduat sahiplerinin kliring bankalarından paralarını çekmek isteyip de, bankaların vazgeçemedikleri huyları nedeniyle, yeterince para bulunduramadıkları korku ve kuşku dönemleri sık sık tekrarlanmıştır. Bu gibi durumlarda, İngiltere Merkez Bankası, kliring bankalarının yardımına koşar, fakat bu yardımın bedelini de biraz pahalıya ödetir. Tüm öbür bankaların bankası olan Merkez Bankasının son çare olarak kredi açan bir kuruluş olduğu unutulmamalıdır.

Müşterileri kliring bankalarına ve bunları da İngiltere Merkez Bankasına yollayan panik havasını sakın geçiştirmek olanağı her zaman bulunmayabilir. Kötümserlik herkesi etkileyebildiği gibi, ‘bankaların bankası’ndaki büyük yöneticileri de etkisi altına alabilirdi kuşkusuz. Ancak bu büyük yöneticiler için iyimserliği ve atılganlığı yitirmek daha da zordu. Londra’nın iş merkeziyle İngiltere’nin her yanında sözünü ettiğimiz bu iyimserlik havasının estiği sık sık görülmüştür. 1720 yılı bu dönemlerden biriydi. Birçok şirketin yeni girişimleriyle hisse senetlerine değer kazandırdıklarına tanık olundu. İspanyolların yönetimindeki Amerikan sömürgeleriyle ticaret gelişimin odak noktasını oluşturuyordu. Bu arada, hisse senetlerini «büyük gelir sağlayacak ama işin niteliğini kimse-nin bilmemesi gerekecek» (1) gerekçesiyle satmakla ün yapmış, ‘South Sea Bubble’ diye bilinen bir şirket de vardı. İngiltere Bankasıysa bu işe bulaşmaktan kıl payı kurtulmuştu. Yüzyıl sonra, 1824’de büyük bir yatırımla ilgili olarak İngiltere’de büyük bir he-

yecan fırtınası esmiştir yine. Bu kez İngilizlere, «Yahudilerin karşı yakaya geçmelerinden sonra Mısırlılar tarafından terkedilen hazineyi bulmak üzere Kızıldeniz'in kurutulmasını» (2) öngören projeyi gerçekleştirecek şirkete yatırım olanakları açılıyordu. Bankalar Bankası bir kez daha zamanın heyecan fırtınasına kapılarak sadece bir macera olan işler için bankalar tarafından kredi açılmasını frenlemedi. Eski soru karşımıza yine dikilmektedir: Para piyasasını düzenleyeni ve denetleyeni kim kontrol edecekti? Körler ülkesinde şaşya kralı denir. Onu bile bulmak zor olduğuna göre, sözünü ettiğimiz sorunlar hep karşımıza çıkacaktır.

Bütün bunlara karşın, İngiltere Merkez Bankası geçtiğimiz yüzyılda ekonomik alana yenilikler getirme konusunda büyük bir yeteneğe sahip olduğunu göstermiştir. Çağdaş bir merkez bankasının tüm özellikleri İngiltere Bankasında doğdu ve gelişti. Bu bakımdan, yaptığı işlere büyük bir takdir duygusuyla, hatta yüksek bir sanat olarak bakılmasında şaşılacak bir yan yoktur. Kraliçe Viktorya dönemi yurttaşları banka faiz haddinin artırıldığı haberlerini endişeye varan bir dikkatle izlerlerdi. Bunun teknik açıdan ne demek olduğuna akılları ermese de çok akıllıca bir önlem olduğunun bilincindeydiler.

Kâğıt Para

Madeni para Yunanlıların buluşuydu. Merkez bankalarıyla diğer bankaları icat edenlerse İtalyanlar, Flemenkler, Fransızlar ve İskoçları unutmamak koşuluyla, İngilizler olmuştur. Şimdi de kâğıt para konusuna gelmiş bulunuyoruz. Kâğıt para, özellikle Amerikalılarla Kanadalıların batı dünyasına armağanıdır.

Amerikan kolonileri, bilindiği gibi, temsil edilme hakkına sahip olmadan vergi ödemeye karşıydılar. Herkesçe bilinmeyen bir yanılarıyla, temsil hakkı verilse de vergiye yine karşı olacaklarıydı. İşte bu karşı oluşturma, hükümetin kâğıt para basma yöntemini doğurmuştur. Doğum yeri Massachusetts, doğduğu yıl da 1690'dır. Massachusetts askerleri gönderildikleri Quebec seferinden başarı-

sız dönmüşlerdi. Quebec kalesindeki ganimet onların maaşlarını oluşturacaktı. Fakat evdeki hesap çarşıya uymadı ve Quebec kale-si düşmedi. Askerlerin homurdanışı huzursuzluk kaynağı olabile-ceğinden, gerçek para-altın ya da gümüş bulunmayışı üzerine onun yerine geçecek para vaadi yazılı belge verildi. Bu belgeler el-den ele para yerine dolaşmaya başladı.

Bunların ödemelerde çok daha kolaylık sağladığı görülünce, öteki Amerikan kolonileri de aynı yolu izlediler. Bazıları, özellikle Güney Carolina ve Rhode Island bol miktarda kâğıt para bastı. Günün birinde madeni paranın geri verileceği düşüncesi bir serap-tı. Fakat Duc de Saint - Simon'un Fransızlarda yokluğundan ya-kındığı ölçülü davranış Amerika'da kendini gösterdi. Orta bölge eyaletleri olan Pennsylvania, Maryland ve New York gibi koloni-lerde, Devrimden önceki yüzyılda, kâğıt para basımında sağduyu ağır bastı. Akla yakın bir miktarda basılan kâğıt para gümüş ya da altına çevrilebilir bir düzeyde tutulduğundan saygınlık kazanabil-di. Çağdaş tarihçilerin kanısınca, kâğıt para, yalnızca ticaretin ge-lişmesine yardımcı olmakla kalmadı, sömürgecileri fiyatların düş-mesinden ve ticaretin olumsuz yönde etkilenmesinden de kurtar-dı.

Bu yıllarda kâğıt parayı en çok savunanlardan biri de Benja-min Franklin'di. Kâğıt paranın iyi ve yararlı olduğunu savunması, Benjamin Franklin'e koloni hükümetleri için kendi basımevinde para basma olanağını sağladı.

Londra'daysa, kolonilerdeki kâğıt para icadı budalaca bir ça-re olarak görüldü. Bu nedenle XVIII. yüzyılın ortalarında, İngiliz Parlamentosu barış zamanında kâğıt para basılmasını önleme ka-rarı aldı. Franklin, Londra'ya giderek bu kararın kaldırılmasına çalıştı, fakat başarı elde edemedi. İngiliz Parlamentosunun bu ka-rarı, en azından vergi konusundaki kararlar kadar kolonilerde kız-gınlığa yol açtı. Amerika'nın tarihinde bu konuya hak ettiği önem verilmemiştir. Kolonilerin akli başında sayılan ünlü kişileri, İngiliz Parlamentosunun kesinlikle doğru karar verdiği kanısındaydılar. Uzun süre, ünlü tarihçiler de bu kanıyı taşıdılar.

Kanada'nın İlginç Buluşu

Dünyanın tüm ülkelerinde –komünist olsun kapitalist olsun ya da böyle bir ayırımda yerini bulmayı yalnızca düşleyenler olsun– kâğıt para konusundaki görüşler hep aynıdır. Her şeyden önce, dikdörtgen bir kâğıt parçasına gerek duyulur. Sonra, etrafına süslü bir çerçeve çizilir, ortasına ölmüş bir kahraman resmi, bir Rubens resmi, bir demet bitki ya da destansı bir heykel yerleştirilir. Böyle oluşu kısmen raslantı sonucudur. Kâğıt paranın gelişiminde hükümetler, parasının görünüşü çok ciddi olan Massachusetts örneğini uygulayıp fazla saygıdeğer sayılmayan fakat ilginç bulunan Kanada (başka bir deyişle Yeni Fransa) örneğini benimsemediler.

Quebec modeli kâğıt parayı iskambil kâğıdı oluşturmuyordu. Herkesin bildiği gibi, Fransızlar, Kuzey Amerika kolonileri konusunda işleri birazcık rastlantılara bırakmamışlardı. Gemileri ve paraları genellikle zamanında ulaşmazdı Yeni Fransa'daki kolonilerine. Bu tür ihmallerden biri, sözünü ettiğimiz Massachusetts'lilerin saldırısı yılına rastladı ve Quebec yöneticileri de hak sahiplerine gümüş ve altın ödeme vaadini taşıyan kâğıtlar verdiler. Hemen bulunması mümkün ve sağlam olan kâğıt iskambil kâğıdıydı. Bu oyun kâğıtları, resmi devlet imzasını taşıyınca, kâğıt para oluvermişti. Gemiler ulaştığı zaman, oyun kâğıtlarına karşılık altın ya da gümüş para ödendi. Bu buluş Paris'i çığına çevirdi. Fakat daha uygun başka bir seçenek bulunmadığından, Versailles Sarayı yöneticileri bu yeniliği kabullendiler. 1711 tarihini taşıyan iskambil kâğıdı paralarında sinek ve maça kâğıtlarının değerinin, kupa ve karo kâğıtlarının değerinden üstün olduğu anlaşılmaktadır.

Her para için olduğu gibi, çok sayıda oyun kâğıdı da piyasaya sürülürse enflasyona yol açar. Yeni Fransa'nın son günlerinde işte böyle oldu. Gereksinim artıyor, gümüş ve altın ödeme olanağı azalıyordu. Sonunda çoğalan oyun kâğıtlarının satın alma gücü büyük çapta azaldı.

Abraham yaylalarında Wolfe kuvvetlerinin Montcalm kuvvet-

leriyle karşılaşması sonucu bu tür paranın geçerliliğini yitirmesine çoğu kimse üzölmüştür herhalde. Oyun kâğıdı para niteliğini korusaydı, mali çevreler epey zeki kişileri biraraya getirmiş olurdu. Las Vegas'da da erkekler olsun kadınlar olsun aynı parayla ve aynı para için oynarlardı. Hisse senetleri borsasında oynayıp kazanan biri, yığınla oyun kâğıdı sahibi olurdu. Wall Street borsasında oynamak deyimi de mecazi anlam taşımaktan kurtulurdu. Kendisine verilen paraya göz gezdiren masum insan da, bu konuda uyarılmış olurdu. Oyun kâğıtları para niteliğini korusaydı, Chase Manhattan Bankasının varlığıyla yükümlölükleri oyun kâğıtlarıyla ölçölürdü.

Kâğıt ve Devrim

Bir devrim girişiminde bulunmak isteyen birinin, hiç kuşkusuz, her şeyden önce, bir amacı ve bir de ordusu olmalıdır. Deneyimler şunu gösteriyor ki, bu kişi bir baskı makinesine de sahip bulunmalıdır. Devrimci hükümetler halka kolay kolay vergi koyamazlar. Hele başkaldırı kötü vergilendirmeden kaynaklanmışsa... Devrimci hükümetlerin kredi bulmaları da zordur. Geriye ne kalıyor? Para basan makine bulundurmaktan başka hiçbir çare.

Sovyet Devrimini bu yolla basılan para finanse etti. Amerika'da da Konfederatif Devletlerin başkaldırısını bu tür para destekledi; Amerikan buluşu olan kâğıt para Amerikan Devrimini finanse etmişti. Fransız Devriminde de böyle olmuş ve kilise topraklarıyla soyluların toprak güvenliğini belgeleyen senetler düzenlenmişti.

Paralardan bir bölümü Amerika'da eyaletler tarafından, adı 'Continental Banknot' (Kıta Banknotu) olanlarsa Kongre tarafından basılıyordu. Toplam yarım milyar dolar tedavüle sokulmuştu. Tahmin edilebileceğı gibi sonuç, Quebec'dekine benzeyen enflasyondur. Savaş bittiğı sıralarda, bir çift pabuç, Virginia'da yaklaşık 5.000 dolardı. Tepeden tırnağı bir giyim de bir milyon doları buluyordu. Fakat başka bir seçenek yoktu. Savaş için gerekli para ver-

gilerle karşılanamazdı. Eski kolonicilerimiz istemiş olsalardı bile, vergi toplayamazlardı. Çünkü zor olurdu bu. Yeni cumhuriyet için çok değil azbuçuk bir kredi rizikosunu bile göze alan olmamıştı. Kağıt para durumu kurtardı.

Bu gerçek, hiçbir zaman açığa vurulmadı. Savaş kazanıldığı zaman, ABD'nin tarihini yazanlar, sağlam para yanlısı kişilerdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin 'günahkâr' bir kâğıt parayla kurulmuş olduğunu itiraf edemediler. Sadece devrimin finanse ediliş biçiminin çok hatalı olduğunu belirtmekle yetindiler. Başka çıkar bir yol olup olmadığı noktasına eğilmediler bile. Onların bu görüşü, hâlâ yaygınlığını koruyor. Bizim kuşaklara alaycı bir biçimde aktarılan Continental Banknot deyimi, bir şeyin metelik etmediğini göstermeye yaramaktadır. Oysa, bu banknotların nasıl işe yaradığı düşünülse ve tarihi değeri tam verilseydi, bugün Özgürlük Anıtı kadar önemli bir yeri olurdu. Tarihçiler, Benjamin Franklin'in bu paraya ilişkin sözlerini bile kırpptılar. Nitekim onun kâğıt para konusundaki düşüncelerinden pek söz edilmez. Çocuklara, onun diplomaside, tutumlulukta ve elektriğin icadında önemli biri olduğu öğretilmekle yetinilir.

Bankalar ve Merkez Bankaları

Her ne kadar kâğıt para devrimi finanse ettiyse de, peşinden getirdiği enflasyon pişmanlık yarattı. Bu durum, tarih boyunca başını alıp giden fiyatların kaçınılmaz olarak yarattığı bir sonuçtur. Bunun üzerine, ABD Anayasası eyaletlerin para basmasını, İngiliz Parlamentosunun bu yoldaki kararını taklitten çekinmeyerek yasakladı. İşin ilginç yanı, anayasa eyaletlerin para basmasını yasakladıktan başka, federal hükümetin para basmasını da yasaklıyordu. Ancak kılı kırk yaran bir yorum sonucunda, İç Savaşta çok sayıda basılmış olan Yeşil Sırtlılar (dolara verilen ad) Amerika Birleşik Devletleri'nin yasal parası olarak kabul edildi.

Kolonilerdeki bankalar İngiltere tarafından yasaklanmıştı. Devrimin gerçekleşmesi üzerine yasaklanmış bankaların varlığı ya-

sallaştı. Bildiğimiz gibi, bu bankalar para üretirlerdi. Bir hükümetin para basabilmesi için yasa çıkarılması gerekir, oysa bankanın para üretmesi için buna gerek yoktur. Kısa bir ihbar süresiyle ve küçük küçük miktarlarda olmak üzere herhangi bir kimse bunu yapabiliirdi. Sonuçlar da başarılıydı. Baskı makinesi sahibi banknot basabilir, bu banknotlarla dostlarına, komşularına ya da kendine kredi açmış olurdu. Parayı basanın şansı yardım ederse, bu banknotlar at, kocabaş sürüleri, makine vb. eşya karşılığı için kabul edilir ya da bir bakkal veya hırdavatçı dükkânının sermayesini oluştururdu. Parayı ödünç alan kendini ticaret hayatına atılmış bulurdu böylece. Onun talihi de yaver giderse, borçlarını bu tür banknotlarla öderdi. Müthiş bir buluş! İşte size bir banka! Yeni kurulan cumhuriyetin yurttaşları, erginlik çağındaki birinin seksi keşfetmesi gibi parayı keşfetmişlerdi.

Bununla birlikte banknotların sunulduğu kişilerden itirazlar geliyordu. Borçların banknotlarla ödenmesine karşı çıkan doğu eyaletleri tacirlerinin yanı sıra, daha doğudaki bankerler de bunları mevduat olarak kabul etmek istemiyorlardı. Karşılığında altın ya da gümüş verileceği vaadi yazılı banknotlar tahsil için geri gönderildiğinde, banknotları ihraç eden bankalar talepleri kulak arkası ediyorlardı. Çoğu kez bu bankaların yerinde yeller esiyordu. Doğru illeri tacirleri ve bankerleri, İngiltere'den mal satın alabilecek ve değeri göz kırpıncaya dek değişmeyecek sağlamlıkta para istiyorlardı. Bunun tek çıkar yolu İngiltere Merkez Bankası gibi para hacmini düzenleyici bir merkez bankası kurulmasıydı. Malî konularda İngilizlerin dehasını inkâr etmek zordu.

Daha önce gördüğümüz üzere, İngiltere Merkez Bankası, kasalarına gelen banknotların karşılığı var mı yok mu diye memurlarını gümüş ya da altın toplamaaya yollayarak bir malî disiplin kurmuştu. Böylece bankalar açtıkları kredi ve mevduata oranla belirli miktarda gümüş ve altın bulundurmaya zorlanıyordu. Amerikan Merkez Bankasının başlıca işlevi de bu olmalıydı. Ülkenin dört bir yanındaki bankaların ihraç ettikleri banknotların karşılığında gümüş ya da altın rezervleri olup olmadığını denetleyebilirdi. An-

cak savaş cephesine yakın eyaletlerin bankaları böyle bir yöntemin gerekliliğine inanmıyorlar, kolay yoldan kazanç sağlama fırsatını kaçırmak istemiyorlardı. Bunların amaçları, karşılıksız basılan paraya iş gördürmek ve bununla ne vurabilirlerse kâr saymaktı.

Amerikan tarihinde kölelikten sonra en buruk ve sürekli siyasal çatışmanın tohumları işte bu alanda yatmaktadır. Sağlam para yanlısı olanların görüşleriyle karşılıksız para yanlısı olanların görüşleri çatışıyordu. Bu alandaki savaşım, Alexander Hamilton'un 'Continental' adı altında basılan banknotları toplatıp cömert sayılacak bir davranışla bir dolara karşılık bir sent vermesiyle başladı. Sağlam para yanlısı birinden tam beklenen davranıştı bu doğrusu. Hamilton'un önerileri doğrultusunda Birleşik Devletler Birinci Merkez Bankası kurulduğu zaman bu uygulama sürdürüldü. Fakat aşırı malî disiplin öylesine hoşnutsuzluk yarattı ki, banka yasasının 1810 yılında geçersiz kılınmasına yol açtı. Mücadele William Jennings'in 1896 yılındaki başkanlık seçimlerinde yenilişine dek sürdü; yankılarıysa Franklin D. Roosevelt yönetimi dönemlerine kadar sürdü. 1830'larda doruk noktasına ulaşan savaşın, ABD Başkanı Andrew Jackson ile Birleşik Devletler İkinci Merkez Bankası Başkanı Nicholas Biddle arasında oluyordu.

Jackson, Biddle'e Karşı

Birleşik Devletler Başkanı Andrew Jackson cepheye yakın olan Tennessee'dendi. Kaba görünüşü ve sert davranışları, onunla ilgili efsanenin bir bölümünü oluşturur. Bu tutumu, uzun süre batı eyaletlerinden çıkan politikacılar hakkındaki kötü izlenimlerin kaynağı olmuştur. Nicholas Biddle ise giyimi kuşamı yerinde, üstübaşı tertemiz, her zaman yıkanmış taranmış, üstünde mücevherat bile bulunduran ve Philadelphia eşrafından olan bir aileden geliyordu.

Zenginlerin ve başarılı işadamlarının geliştirdikleri ve doğal bir huymuş gibi benimsedikleri taktik uzmanlığından Nicholas Biddle'da eser yoktu. Resmi toplantılarda Birleşik Devletler İkin-

ci Merkez Bankasının başkanı olarak gücünü, ABD Başkanıyla kıyaslıyordu. Bir Senato Komisyonunun kendisine malî gücünü kötüye kullanıp kullanmadığı sorusunu yöneltmesi üzerine, Biddle yetenek ve becerisiyle övündüğü yanıtını verdi. Küçük bankalardan bazılarının, Biddle'ın disiplinli davranışı sayesinde «ayakta kaldığı» saptanmakla birlikte, hiçbir küçük bankanın «kılına dokunulmaması»na (3) da Biddle'ın özen gösterdiği belirtiliyordu. Bu saptamalar üzerine Jackson politikacılara şöyle bağırdı: «Bankanın sayın başkanı, devlet bankalarının çoğunun, onun anlayış göstermesi sayesinde ayakta durabildiğini buyuruyor.» (4)

Tarihsel diyebileceğimiz çatışma 1832'de oldu. O yılın başlarında Merkez Bankasının Kongredeki dostları – ki bunlar arasında cepheye yakın eyaletlerden gelmesine karşın, uygarlık güçlerinin sinsi etkisini üzerinde hissettirmeye başlayan Hennry Clay de vardı – bankanın hizmete devamını kararlaştırdılar. Jackson buna karşı vetosunu kullandı. O tarihteki başkanlık seçim kampanyasında bu banka sorunu üzerinde epey durulmuştu. Biddle'ın parası vardı; üstelik Kongre üyelerine, senatörlere ve basın mensuplarına kredi açma konusunda da oldukça cömert davranıyordu. (Biddle'ın kredi açtığı gazetecilerden biri olan James Gordon Bennett'in oğluna Newport ve Riviera gibi yerlerde rastlanır olmuştu.) Andrew Jackson'un da oyları vardı. Sonunda Jackson kazandı ve Birleşik Devletler İkinci Merkez Bankası başkanı yenik düştü. Banka kısa zamanda iflas etti. Öbür küçük bölgesel bankalar yüz yıl kadar daha ciddi bir denetim altına alınmadan faaliyetlerini sürdürdüler.

Biddle'ın bankacılık alanındaki nüfuzu yok edilince, bankalar mantar gibi bitiverdiler. 1830'larda bir banka sahibi olmak, kelimenin tam anlamıyla insan haklarından sayılıyordu. Bu küçük bankaların çoğunun yönetimi kötü değildi. Fakat kentten uzak, gözden ırak olmak, bu bankaların işlerine geliyordu. Çünkü kentten uzak gözde ırak olunca, banknotların karşılığındaki gümüş ya da altını tahsil etmek üzere görevlilerin gelecekleri adresi bulmaları zorlaşmış oluyordu. Bu konuda eyaletin düzenleyici yasaları vardı

ama işlemiyordu. Öteki bölgelere oranla yasaların işlerlik kazandığı Michigan’da, bankalar ihraç ettikleri banknotları karşılığında asgari gümüş ve altın rezervi bulundurmaya zorlanıyordu. Mali denetçilerin geçeceği ormanlık bölgelere, bankaların altın ve gümüş bulundurulması kasaları göstermelik olarak gönderdikleri anlatılır. O kadar göstermelik olmalı ki, bir defasında incecik bir altın madeni örtüsünün altından kırık camlar çıkmış... O yıllarda, Michigan’da iflas eden bir bankanın tedavüldeki 500.000 dolarına karşılık, kasalarında yalnızca 86 dolar 48 sent değerinde gümüş ve altın madeni bulunduğu saptandı. İç Savaş dönemine gelindiğinde Birleşik Devletlerde 7.000 adet birbirinden değişik banknot türü tedavüldeydi. Çeşitli sanatçılar bunlara 5.000 adet de sahte banknot türü eklemişlerdi. Sahte ya da gerçek, bunların satınalma gücü genellikle birbirine eşit, yani sıfırdı.

İşler oldukça karıştı. Ve 1865 yılında devlet tarafından banknot basmasına izin verilen küçük bankaların bu hakları iptal edildi. Fakat bu karar alınıncaya dek banka çekleri elden ele dolaşan paranın yerini almaya başlamıştı. Bankaları kredi açmaktan ve mevduat üretmekten hiçbir şey alıkoyamıyordu. Böylece para üretmeyi sürdürdüler. Bunu da banknotla kredi açtıkları zamanki gibi pervasızca yapıyorlardı.

Altın

Geçtiğimiz yüzyılda paranın geçerliliği konusunda ABD hangi köşeyi kapacağını bilemiyordu. Birleşik Devletler’de bankacılık duvarlardaki sarmaşık örneği yayılırken Avrupa’daki bankalar, bu işin gerektiği gibi düzenlenmesi konusunda İngiltere Merkez Bankasından ders almaya bakıyorlardı. Bu arada banknotların, mevduatın ve devlet tahvillerinin gümüşe mi, yoksa altına mı çevrilmesi gerektiği sorununa eğiliyorlardı. Gümüş ve altın yüzyıllar boyunca birbirine rakip madenler olmuşlardı. İki madeni birden kullanmak karışıklık yaratıyor, birbirine oranla, değerleri inip çıkıyordu. Değeri yükselen elden çıkarılmak istenmezken, değeri düşen dev-

redilmeye bakılıyordu. Gümüşle altın arasında kesin bir tercih yapılması istenmekteydi. 1867 yılında Avrupa'nın ileri gelen devletleri Paris'te toplandılar ve o tarihten itibaren işlemlerin altın esası üzerinden yapılması kararlaştırıldı.

Olayların Birleşik Devletler'de izlediği yol, Avrupa'dakinden değişti. Daha önce devrim savaşlarında olduğu gibi, İç Savaş daha az oranda da olsa, kâğıt para ile finanse edilmişti. Savaştan sonra fiyatlar düştüğünde 'sırtı yeşil'lerin (dolarların) iptal edilmemesi için çiftçilerden ısrarlı istekler geliyordu. Bu arada Birleşik Devletler'de, özellikle batı bölgesinde, geniş miktarda gümüş madeni rezervleri bulununca bu kez madenciler gümüşün tedavülde kalmasını talep ettiler. Bunun üzerine William Jennings Bryan yaptığı ünlü bir konuşmada, İsa Peygamberi anımsatarak altın madeninin çarmıha gerilmesini istedi.

Ne var ki, sonunda Birleşik Devletler de öteki ülkelere uymak zorunda kaldı. XX. yüzyıla adım atarken 'sırtı yeşil'ler tarihe karıştı. Bryan da gümüşten para basılması isteğinde yenilgiye uğradı. Bunun üzerine, Avrupa'da olduğu gibi, ABD'de de altın, sağlam herhangi bir paranın değiştirilebileceği tek maden niteliğini kazandı. 'Paranın altına çevrilebilirliği' anlamında 'paranın altına konvertibilitesi' denildi. Batılı ülkelerde böylece Altın Standardı Sistemi'ne geçilmiş oldu.

Bugünkü kanının tersine, Altın Standardı Sistemi aslında yalnızca birkaç yıl işlerliğini korudu. Birinci Dünya Savaşında silah ve cephane satın almak amacıyla Avrupa'daki altın dışarıya aktı. Böylece Altın Standardı Sistemi Avrupa'da fiilen ortadan kalkmış oldu. ABD'ye akan altın o denli arttı ki, bu çoğalma nedeniyle para işlevini koruyamadı. Altın Standardı hiçbir zaman etkin biçimde işlerlik kazanmadı. Güvenin kaybolduğu bir dönemin ilk kurbanlarından oldu.

Eskiye ve Yeniye Güvensizlik Dönemi

Parayı altın paraya çevirme olanağının bulunduğu bir dünya,

güven açısından çok çekici gelmiştir insanlara. Kusurları ne olursa olsun, bu paranın altın alma gücü hakkında büyük bir güven vardı. Geçtiğimiz yüzyıl boyunca fiyatlar düşmüş, altının ya da altına dayalı paranın satın alma gücü artmıştır.

Gözden kaçtığına tanık olduğumuz bu güven duygusu, parası olanların üzerinde çok durdukları bir noktadır. İngiltere Merkez Bankası, faiz haddini yükselttiğinde ya da mevduat sahiplerinin paralarını geri istemeleri olasılığına karşı bankaların yeterince altın bulundurmalarını sağlamak üzere başka sıkı önlemler aldığında, tüccara kredi muslukları kısılırdı. Bunun sonucu olarak fiyatlar düşer, işsizlik yaygınlaşırdı. Bu nedenle çiftçiler ve işçiler açısından Altın Standardı Sistemi güvensizlik kaynağıydı. Gerçi paranın satın alma gücü korunuyordu, ama çiftçilerle işçiler daha az para kazanabiliyorlardı ya da hiç kazanamıyorlardı. Zenginlerin tersine, bu yurttaşların parasızlık karşısında yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Yaratılan parasızlık durumundan sorumlu değillerdi. (Bu konuda Birleşik Devletler çiftçileri, diğer ülkelerin çiftçilerinden çok daha az masumdu.) Altın Standardı Sistemine ya da genellikle para düzenlenmesinde çok sıkı önlemler alınmasına hâlâ hayranlık duyanlar, geçtiğimiz yüzyıldaki başarının, haklarında parasal disiplin yöntemleri uygulananların bu yöntemlere karşı tepki göstermekten yoksun oluşlarına dayandığını anlayamamaktadırlar. İngiltere’de ve Avrupa’nın öteki ülkelerinde ekonomik hayat geliştikçe, iş bulma güvensizliği ve merkez bankası gözetimindeki para disiplininin neden olduğu gelir güvensizliğiyle karşı karşıya kalan işçi sayısı da artıyordu. Bu durumu kabullenmeye karşı tepki de artmaktaydı. Bunun sonuçlarına daha sonra değineceğiz.

Gördüğümüz gibi, Birleşik Devletler’de genel eğilim merkez bankaları aleyhine, yerel bankalar lehineydi. Yerel bankaların bölge çiftçileriyle işadamlarına iş olanakları sağlayacak banknot ihraç etme ve mevduat toplama haklarına sahip olmaları isteniyordu. Doğaldır ki, bu yöntemin de sakıncaları ve güvensiz yanları vardı; hatta çok vardı demek daha doğru olur. Böylece bankalar çoğaldı.

Yeni ve eski bankaların açtıkları krediler kanallar, demiryolları yapımı gibi işlerle emtea ya da fabrika hisse senetleri alım satımında doludizgin spekülasyona yol açtı. Bunun ardından iflasların gelmesi beklenebilirdi. Nitekim öyle de oldu ve bankalar ardarda çökmeye başladı. İnişli çıkışlı bu dönemler, ciddiyetini artırarak yüzyılımıza dek sürmüştür. İşlerin en kötü düzeye düştüğü dönemler arasındaki zaman dilimleri genellikle yirmişer yıldır. Yani bir önceki bunalımın unutulması için gereken zamana tam eşitti. Ekonomik ferahlık yeni bir çağın müjdecisi olarak sunuluyordu. Durumdan kuşkulananlar, zamanı değerlendirip yararlanarak zengin olanlar karşısında, fırsatları kaçıran kişiler olarak daima küçümse-nirler. Her ekonomik bunalımın ardından, politikacılar halka güven duygusu vermeye, işlerin aslında görüldüğü kadar kötü olmadığını telkin etmeye çalışırlardı. Mali konularda akıl verenler, halka sabır önerdikten başka duadan da yararlanıyorlardı. 1907 yılı paniğinde, J.P. Morgan daha da ileri gitti ve New York kentinin Protestan rahiplerini toplayarak pazar ayini için kiliseye gelenlerden bankadaki hesaplardan para çekmemelerini istemelerini söyledi. İnanca gereksinim duyulan dönemlerde, bu, banka kapısının sınırlarına kadar yayılmalıydı.

Huzur verme amacıyla bu tür öneriler yapılırsa da, piyasayı panik kapladığında fiyatlar düşüyor, işlerini kaybedenlerin sayısı kabarıyor, bankalar iflas ediyordu. Banka iflasları durumun ciddiyetini artırmaktaydı. Çünkü iflas eden bankaların kasalarındaki mevduat artık kullanılamaz paraya dönüşüyor ve bunun da iş çevreleri üzerinde faaliyeti daraltıcı etkisi oluyordu. Ayakta durabilen bankalarsa, korku yüzünden para üreten krediler açmaktan çekiniyorlardı.

Bunalım doruk noktasına 1929 yılında vardı. Bunu izleyen dört yıl içinde dokuz bin banka, yani ülkedeki bankaların üçte biri, topu attı. Her iflas sonucunda, kişiler veya şirketler harcamak ya da kullanmak için almış olabilecekleri kredilerden yoksun kalıyorlardı. Ayakta kalan bankalar da mevduat sahiplerinin kapılarına dayanacakları günü endişeyle beklemeye koyuldular. 6 Mart

1933 günü Birleşik Devletler'deki tüm bankalar kapatıldı. Elde kalan çok az miktardaki parayı da saymazsak, tüm para tedavülden çekilmişti. 1933'den on yıl kadar önce de Almanya, bugün bile hâlâ unutulmayan bir enflasyonun pençesindeki markların (Reich-mark) oluşturduğu çılgı altında ezilmişti. Ve sonunda bir trilyon eski para yalnızca bir birime eşit duruma gelerek istikrara dönülebildi. Şimdi de, Birleşik Devletler bir çıkış yolu bulmak için, paradan vazgeçmişti. Görüldüğü gibi, 2500 yıl sonra bile, para yönetimi konusunda öğrenilecek daha çok şeyler bulunduğundan kuşku duyulmaması gerekiyordu.

Federal Rezerv Sistemi

Bu, ne yazık ki, acı bir buluştu. 1914 yılında Altın Standardı değişmez bir sistem sanılmıştı. O yıl Amerikan bankacılık sisteminin, inişli çıkışlı bir gidişe ve ekonomik durgunluğa neden olan sonu gelmez evrelerin yarattığı güvensizliğe bir çare bulunduğu da sanılmıştı. Aynı yılın ağustos ayında topların gümbürdemeye başlamasıyla Andrew Jackson'un doğu eyaletlerindeki kök salmış mali kuruluşlara karşı sağladığı zaferin de sonu gelmişti. Birleşik Devletler bir merkez bankası kurmuştu. Daha doğrusu, öteden beri beslenen karşıt duyguları uzlaştırmak amacıyla, on iki tane merkez bankası kurularak merkezi Washington'da ama yetki sınırları kesinlikle saptanmamış bir Merkez Bankaları Koordinasyon Komitesi oluşturuldu. Bunun adı 'Federal Rezerv Sistemi' oldu.

Kısa adı FED olan bu kuruluşa Washington'un mu, yoksa Kansas City'deki, St. Louis'deki, San Francisco'daki bölgesel merkez bankalarının mı sözünün geçtiğini kimse kestiremiyordu. Yoksa öz mali kaynaklara sahip olma gibi avantajları bulunan New York Bankası mı daha etkiliydi?

Her şeyden önemlisi, İngiltere Merkez Bankasının ilk kuruluş günlerinde egemen olan ve işleri kötüye götürebilecek durumları sezen yetenekleri bir araya getirebilmektir. Birinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda tarım ürünleri ve ekilebilir arazi spekülasyonu al-

miş yürümüştü. Sözüünü ettiğimiz bu durum 1919-20 ekonomik gelişme dönemindeydi. Bu gelişmeyi pompalayan kredileri bankalar sağlarken, Federal Rezerv Bankaları (Birleşik Devletler Merkez Bankaları) bu kredi bolluğuna ses çıkarmıyorlardı. Ardından 1920-21 çöküntüsü geldi. Bunun üzerine, Federal Rezerv Bankası banka kredilerinin musluğunu kısarak ekonomik bunalımın etkisini daha da kötüleştirme gibi bir hizmette bulundu. 1927 yılında hisse senedi borsasındaki coşkulu alışveriş sürerken de kredi musluklarını açtı. Bu önlemin sonuçlarını ilerki bölümde ele alacağız. Bu önlem, hisse senedi alışverişi için gereken mali olanakları artırdığından, 1929 bunalımının çok daha derinleşmesine ortam hazırladı. Büyük Bunalımı izleyen 1929-32 yılları sıkı bir enflasyon tehlikesini sürekli gözönünde tutmaktan kendini alamıyordu. O yıllarda bankalar cephede vurulup düşen askerler gibi pat pat dökülüyordu. Merkez Bankası, bu bankaların akibetine karşı ilgi göstermediği gibi, kendi bölgesel bankaların ne olacaklarıyla bile ilgilenmiyordu. Merkez Bankasının, son çözümlemede kredi açan bir kuruluş olduğuna ilişkin görüş Avrupa'dan henüz Atlantik'i aşmış ulaşmamıştı Birleşik Devletler'e.

Her şeye karşın, Federal Rezerv Bankasının saygınlığı sürdü. Bu sırada New York Federal Rezerv Bankasının (New York Eyaleti Merkez Bankası) müdürü Benjamin Strong adında biriydi. Strong'un ünü mali konularda pot kırma becerisinden ileri geliyordu. Bu denli çok yanlışlık yapma yetkisine sahip kişi acaba nasıl biri olabilir diye merak uyanıyordu. Onunkisi öyle bir görevdi ki, bu tür işlerde başarı standartları pek aranmayabiliyordu. Diplomatlardaki gibi bankerlerde de jestli konuşmak, şık giyinmek, zenginlerle çabucak ahabpılık kurmak yetileri büyük önem taşımaktaydı. Bunların yanında mesleki başarı ikinci planda kalıyordu.

Büyük Bunalım döneminde faiz hadleri tedricen düşürüldü. 1931 yılında New York Merkez Bankası faiz haddini, yani bankaların Merkez Bankasından ödünç aldıkları paraya karşılık ödenen faiz oranını, yüzde 1,5'a düşürmüştü. Buysa, tefecilik sayılabilecek yüksek bir faiz haddi olmasa gerek. Federal Merkez Bankası ge-

niş çapta devlet tahvili de satın almaya başladı ve piyasada oluşan kâğıt para bankalara kaydı. Yeniden serbest piyasa işlemleri karşısında bulunuyorduk. Kısa zamanda ticari bankalar kredi olanaklarıyla dolup taşıtı. Müşterilerin katlanacakları zahmet, bankaya kadar gidip ödünç para almak, mevduatı artırmak ve böylece para arzını çoğaltmaktan ibaretti. Ekonomik toparlanma bunun ardından hemen gelir, diye düşünülüyordu. Fakat korkunç bir durumla karşı karşıya kalındı. Müşteri çıkıp gelmedi bankalara. Faiz haddinin düşük olmasına karşın, kazanç olanağı bulamayacakları düşüncesine kapıldılar. O ortamda para kazanacaklarına inanacak kadar saf olanlara, bankaların kredi açmak için güvenmeyecekleri düşünülmüştü. Büyük Bunalım döneminde ortam işte böyleydi. Bankalarda büyük miktarda para birikti. Kredi olarak verilebilecek milyarlarca dolar vardı elde, fakat bunları verecek müşteri bulunamıyordu. Bankacılık sistemi ekonomik gelişme dönemini de, ekonomik bunalım dönemini de berbat etmişti. Federal Merkez Bankası tam davranmaya hazır olduğu zaman da işe yaramadı bu. Paranın yönetimi konusunda öğrenilecek daha çok şey vardı.

Irving Fisher

Sistemdeki bu tür bir aksaklığın yakın zamanlara dek sürmesinin sorumluluğu, Amerikan ekonomi tarihinin en ünlü iki kişisinden birine yüklenemezdi. Daha önce tanıdığımız Thorstein Veblen ve Irving Fisher'dir bu iki ünlü kişi. Her ikisi de geçtiğimiz yüzyılda, hemen aynı dönemlerde Yale Üniversitesinde öğrenciydiler.

Temiz giyimli, çevik yapılı, yakışıklı, soylu davranışlara meraklı ve keçi sakallı olan Irving Fisher birçok yeteneğe sahipti. Bir matematik bilgini, başarılı bir mucit, başarısız bir spekülâtör ve insansoyunu geliştirmeye kendini adanmış biriydi. Basit bir kart endeks sistemi icat etmişti. Yapımını da kendi üstlendi ve iyi bir para karşılığında Remington Rand firmasına verdi. İnsansoyunu geliştirme projesiye daha iyi beslenme ve daha iyi çiftleşmelere dayanı-

yordu: At, sığır cinsleri, buğday türleri geliştirilebildiğine göre, insansoyu neden benzer yollardan geliştirilemesindi? İnsan ırkını ya da davranışlarını geliştirmek için yasaklar konulması savunulabilir-di, ama bu noktada, işin içine ekonomik kurallar giriyordu. Nitekim Irving Fisher haklı olarak şu kanıyı taşıyordu: İnsanlar ciddi ve iyi niyetli bir ortamda daha verimli oluyorlardı. 1920 yılının sonlarına doğru hisse senedi borsasında oynamaya kalkışan Fisher sekiz on milyon dolar kaybetti. Tüketici fiyatları endeksinin ve ekonomi matematiğinin geliştirilmesinde öncülük yaptı. Her ne kadar ekonomi matematiği bize ekonomi hakkında her şeyi öğretemezse de iktisatçıları meşgul etmenin önemli bir yolu olduğu görülmüştür.

Paranın anlaşılmasında Fisher'in katkıları büyüktür. Paranın değerini saptayan öğelerin neler olduğunu basit bir formülle anlatmıştır. Yüzyıllar boyunca fiyatlarla piyasadaki para miktarı arasında bir ilişki bulunduğu kabul edilmekteydi. 'Continental' dolarlarla 'sırtı yeşil' dolarların miktarı artınca, fiyatların yükselişi bundandı. Fisher'in formülü bu ilişkiyi özet olarak belirginleştirdi. Piyasadaki para miktarı artarsa, fiyatlar da yükseliyordu. Fakat para deyince yalnızca eldeki ya da cepteki para anlaşılmalıydı. Bankadaki mevduat da paraydı. Bankalardaki mevduat çek yazarak kullanılabılırdi. Eğer para hızla harcanırsa, bunun etkisi cepte ya da elde tutulmasından daha büyük olacaktır kuşkusuz. Böylece piyasadaki para miktarı, tedavül hızına göre artacaktır. Başka bir deyişle tedavül hızının artış oranında piyasaya daha çok para sunuluyor olacaktır. Bir de şu nokta var: Para miktarı piyasada yaygın bir biçimde dolaşacağı yerde belli bazı işlemlerde yoğunlaşırsa, bunun fiyatlara etkisi daha büyük olacaktır. Özetlemek gerekirse, tedavüldeki ve bankalardaki paranın harcama hızı toplanıp iş hacmine bölündüğü takdirde fiyatlar saptanır.

Paranın değerini neyin saptadığını açıklayan Fisher'in formülü halen geçerlidir ve öyle olacağı da benzemektedir.

Irving Fisher kuru kuruya bir formül bulmakla yetinmiş olamazdı. İşlerin nasıl yürüdüğünü saptamakla kalmadı; bu formülün

uygulanmasıyla, yani piyasaya sunulan para miktarının azlığı ya da çokluğuna göre, fiyatları düşürüp ya da artırmanın anahtarını da veriyordu. Fiyatları düşürmek ya da yükseltmek yoluyla doludizgin giden girişim heyecanı denetlenebilir ya da durgunluk giderilebilir; böylece uzun süre ekonomik hayatın öcülere olan spekülasyon ve bunalım döngülerinin etkileri yumuşatılabilirdi. Fisher bu olguyu düşünen ilk kişi değildi mutlaka. Ne var ki, formülüyle çare bulma yolunda doğru bir adım atmış oldu: Piyasadaki para arzının düzenlenmesi yoluyla fiyatlarda istikrar sağlanması ilişkisini geliştirmiştir.

1930'lerde fiyatlar korkunç derecede düşük olduğundan, alınması gereken doğal önlem piyasadaki para miktarını arttırmaktı. Böylece fiyatlar yükselir, iş çevrelerinin çalışma alanları artar, işsizlik giderilirdi. 1933 yılında Fisher'in bu konudaki düşüncesini Roosevelt hemen hemen aynen benimsedi. Doların karşılığı olan altın düşürüldü. Bunun anlamı, aynı miktar altına daha fazla dolar verildiğidir. Fakat Beyaz Saray'daki hesap çarşıya uymadı. Çünkü hükümet mevcut dolarların önemli bir bölümünü kendi kasalarında alıyordu. Fisher'in formülü, Roosevelt hükümetinin çabasının neden boşa çıktığını anlatıyordu. Şöyle ki: Para üretilmesine karşın Bunalım Dönemi'nin ürküntüsünü hâlâ hisseden yurttaşlar, parayı ellerinden çıkarmaktan çekindiler. Paranın tedavül hızı artmayınca, miktarı artırılmış da olsa, para tembel tembel dolaştı. Kaldı ki, tembelce bile olsa elden ele dolaşan para banka mevduatının artması demek değildir. Mevduat artışı ödünç almak isteyenlerin ve bankaların kredi açmasıyla gerçekleşebilir. Büyük Bunalım döneminde, gördük ki, ne ödünç alacak olanlar, ne de bankalar bu konuda istekliydiler. Bu yüzden de piyasadaki para miktarı arttırılmadı.

Irving Fisher birçok kişinin, hatta birçok iktisatçının inanmaya yanaşmadığı bir gerçeği ortaya koymuştu. Tüm ekonomik sorunları ya da bazılarını yalnız para 'gel - git'i aracılığıyla çözme olanağı veren kolay buluşlar yoktur. Öyle olsaydı, şimdiye dek o buluşlardan yararlanır, hepimiz bunalımlardan ya da enflasyon-

dan kurtulur ve varlık içinde mutlu bile olurduk.

Irving Fisher'in bu alandaki çabaları kuşkusuz boşa gitmeyecekti. Bu çabaları, ekonomik politikada daha yeni buluşlara yol hazırladı. Bu da, hükümetin yalnızca para üretmekle elini kolunu bağlayıp oturmaması, ama bu paraya bir harcama alanı bularak tedavül hızı kazandırması gereğidir. İşte Keynes'in önerdiği de buydu. 'Keynes Devrimi' diye anılan şey, Irving Fisher'le başlamıştır. Keynes'in 1944 yılında Fisher'e yazdığı mektuplar, onu bu sorunlarda ilk öğretmeni olarak kabul ettiğini vurgulamaktadır.

— oOo —

Altıncı Bölüm

LENİN VE BÜYÜK ÇÖZÜLME

İkinci Dünya Savaşı kuşakları, yani benim kuşağımdan olanlar, bu savaşa, tarihin akışını değiştiren büyük bir olay gözüyle bakarlardı. Onlarca bu büyük çağdaş değişim, iki nehrin ırmağını ayıran bir settir âdeta.

Hitler yenilgiye uğratılmış, faşizm yıkılmıştı. Büyük sömürge imparatorluklarının ya sonu gelmişti ya da sorunlarının başlangıcı. Nükleer çağ başlamış bulunuyordu. İki süper güç belirmişti: Sovyet nüfuzu ve gücü Doğu Avrupa'da yayılırken, Amerikan nüfuzu ve gücü Batı Avrupa'yı etkisi altına alıyordu. Çin Devrimi gerçekleştirilmişti. Bunlardan daha büyük değişiklik olabilir miydi?

Tüm bunların gerçekleştiği tarihsel bir zaman diliminde bulunmaktan duyduğumuz övünç ve kendini beğenmişlik hoş görülmedir. Ne var ki, İkinci Dünya Savaşıyla gelen ve sosyal açıdan çok daha kesin olan bir değişikliğin bilincinde olmamız da gerekmektedir. İşte bu dönemdir ki, kurulması yüzyıllar almış olan siyasal ve sosyal sistemler çözülerek parçalanmış, hatta bazen bu çöküş birkaç hafta içinde olmuştur. Yine İkinci Dünya Savaşında yılanmış kesinlik ve belirlilik durumu kaybolmuştur. O günlere dek soylular ve kapitalistler durumlarının tam bir güvence içinde olduğunu düşünüyorlardı; sosyalistler bile inançlarının zafere ulaşacağından emindiler. Bir daha asla böyle olmayacaktır. Çünkü *Kuşku Çağı* başlamıştır artık. İkinci Dünya Savaşı bunun böyle olduğunu kanıtlamış ve değişimin boyutlarını genişletmiştir. Denilebilir ki, İkinci Dünya Savaşı sosyal açıdan Birinci Dünya Savaşının son dövuşüdür.

Birinci Dünya Savaşında sınıf yapısında ve buna bağlı olarak iktidar güçlerinde bir çözülme olmadı. Her yerde bu gücün kullanılışı bir koalisyon gerektiriyordu. Bu koalisyonun ortaklarından biri soylu sınıftı; gücü de toprak sahipliğinden ve onu işleyenlerin ittifakından kaynaklanıyordu. Üstünlükleri ve saygınlıklarıysa artık kısmen toprak sahipliğine, kısmen eğitim ve sosyal durumlarına, kısmen kamu ve askeri görevlerin onlara verilisinin bir hak olarak görülmesine ve belki de hepsinden önemlisi geleneğe bağlıydı. Koalisyonun öteki ortağıysa, 1848 yılından beri gerek sosyal mevkiler, gerekse kamuoyu üzerindeki nüfuz konularında hak iddia eden ve giderek sayıları artan etkili işadamları oluşturunuyordu.

Bu koalisyon ortaklarının gücü yerine göre değişti: Doğu Avrupa'da başlıca güç, toprak sahibi soyluların, seçkin ailelerin, subayların ve onların atadıkları bürokratların elindeydi. Monarşiler hâlâ egemendi; kapitalizm ve kapitalistler henüz ikinci derecede bir güç oluşturunuyordu. Batı Avrupa ile ABD'de, her ne kadar inkâr edilirse edilsin, geleneksel bir yönetici sınıf da vardı. Bu ülkelerde kapitalistler, hükümet görevlerini, Oxford ve Cambridge, Princeton, Yale ve Harvard üniversitelerinden mezun olmuş köklü ailelere bırakmakla birlikte, nüfuzun başlıca sahibiydiler.

Batı Avrupa ile ABD'de geniş bir sanayi proletaryası vardı. İngiltere, Fransa ve Almanya'da işçi sendikaları yaygınlaşmıştı; Alman ve Fransız parlamentolarında büyük işçi sınıfı partilerince temsil ediliyorlardı. İşçi sendikaları ve partileri, yönetimi elinde tutan koalisyon güçlerini kızdırıyor, derin bir hoşnutsuzluk duymalarına neden oluyordu. Gerçi sendikaların iktidar koalisyonunu tehdit ettiği yoktu. Sanayi güçleri açısından artık en büyük ülke haline gelen ABD'de işçi partisi diye bir şey bulunmuyordu ve işçi sendikaları yönünde de adımlar atılmamıştı.

1914'de İngiltere dışındaki tüm sanayi ülkelerinde tarım işçileriyle köylülerin sayısı, sanayi işçilerinininki kadar ya da fazlaydı. Askeri gücün belkemiğini oluşturan onlardı, sanayi işçileri değil. Özellikle Doğu Avrupa'da nasıl, barış zamanlarında toprak sahip-

lerinin egemenliği altında bulunuyorlarsa, savaşta da onlarca yne-tilen köylüler, kararlaştırıcı güce sahip bir sınıf olduklarını kanıtla-ma durumundaydılar. Bunun için isyan çıkarmaları gerekmiyordu; sadece boyun eğmekten vazgeçmeleri yeterliydi.

Bizim için Doğu Avrupa sahnesi özellikle önem taşımaktadır. Eski düzendeki ilk çatlaklar Batı Avrupa'da değil burada görülmüştür. Çözülme burada olmuş, bu, düzenin altüst olması, sonra da devrim biçiminde gerçekleşmiştir. Kapitalistleri daha güçlü olduklarından, Batı'daki koalisyonun, devrime karşı daha zayıf ol-ması gerekirdi. Marx'ın öğretilerine kısaca bir göz atmakla çıkan sonuç budur. Oysa buradaki koalisyon tersine daha dayanıklı ık-tı.

Krakov'dan Görünüş

Sözünü ettiğimiz değişimi izlemek için insan bir kent seçecek olsa, bu yer, bugün Polonya'da bulunan Krakov'dan daha iyisi ola-maz. Krakov, herkesten çok önayak olan ve bu süreci abuklaştı-ran kişi tarafından bu amaç için seçilmişti. Sözünü ettiğimiz bu ki-çi, yakınları dışında Lenin diye bilinen Vladimir Ilyich Ulyanov'dur. Lenin Krakov kentine 1912'de geldi.

Doğu Avrupa'nın iki büyük imparatorluğunun sınırı üzerinde bulunduğu için bu kenti seçmişti. O tarihlerde Krakov, Avustur-ya-Macaristan İmparatorluğunun bir parçasıydı. Birkaç kilometre ötede de Rus İmparatorluğunun toprakları uzanıyordu.

nceki bölümde belirttiğimiz sömürgecilik ve imparatorluk fikri, beyaz insanın Asya, Afrika'da ve Latin Amerika'da hkmedi-şine dayanıyordu. Buna göre, İngilizler Hindistan'ı, Amerikalılar Filipinler'i, Portekizliler Mozambik ve Angola'yı yönetiyorlardı. Bir tür sömürgecilik ve imparatorluk daha vardı. Bunu en iyi Doğu Avrupa'da görmek olaşıydı. Burada Avrupalılar diğer Avrupalı-ları yönetiyorlardı.

Avusturyalılar, Slovakları, Hırvatları, Slovenleri, İtalyanları ve üstü daha kapalı biçimde olmak üzere Macarları yönetimleri al-

tına almışlardı. Yine bu bölgede Ruslar Litvanyalıları, Estonyalıları, Finlileri benzer biçimde yönetimleri altında bulunduruyorlardı. Özellikle Polonya'da hemen herkesi - Avusturyalılar, Almanlar, Ruslar - Polonyalıları yönetimleri altına almışlardı. Krakov Viyana'dan yönetiliyordu. Kuzeydeki Varşova da St. Petersburg'dan. Bu tür emperyalizm örnekleri Batı Avrupa'da da vardır: İngilizlerin İrlanda'yı yönetmeleri ve Almanların da Alsas - Loren'i yönetimlerine alışları gibi... Bunların yol açtıkları kin ve nefret herkesce biliniyordu. Doğu Avrupa'daysa bu kin ve nefret daha yoğun-
du.

Buradaki gerginlikler Batı Avrupa emperyalizminde olduğundan daha büyüktü, çünkü bu tür sömürgecilikte yönetilen insanlar, yöneticilerden aşağı kişiler olduğuna inandırılmıyorlardı. Yönetilenlerin çoğunluğu eğitim, kültür ve ekonomik refah açısından sömürgeci efendileriyle eşit düzeydeydi; hepsi de beyazdı. Bazıları kendilerini daha üstün bile sayıyorlardı; özellikle Ruslar tarafından yönetilenlerin hemen tümü bu kanıdaydı. Bir insanın kendinden daha düşük düzeyde olan ya da öyle gördüğü biri tarafından yönetilmesi özellikle çok acıdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi İkinci Dünya Savaşını izleyen döneme sömürge imparatorluklarının sona erdiği yıllar gözüyle bakıyoruz. Bu da günümüzün ayrı bir bölünme konusu... Emperyalizmin gerilemeye başlaması Doğu Avrupa'da Birinci Dünya Savaşından sonra olmuştur. Bununla birlikte, 1914'de, yönetilen toplumları egemenlik altında tutabilmek güvenceli görünüyordu; bağımsızlık bir tehdit değildi. Yöneticiler en çok yönetilen toplumlarla daha sıkı etnik bağlar öne sürülebilecek diğer yönetici toplumların rekabetinden korkuyorlardı. Bir başka korkunun kaynağı da öteki yönetici toplumların toprak sahibi olma hırslarıydı. İşte bu tür korkular sonucu ittifaklar doğdu. Avusturya sanayi alanında destek sağlamak amacıyla kollarını Almanya'ya açmıştı. Almanya'nın disiplinli, güvenilir askeri gücünden de yarar umuyordu. Öte yandan Avusturya, Almanya'ya, kökenleri çok değişik de olsa asker verebilirdi. Rusya ise demiryolu ve sanayiini kurmakta yar-

dımcı olacak mühendislik hizmetleri ve mali yardım için elini uzatmıştı. Fransa ile İngiltere, Rusya'yı bitip tükenmez bir asker kaynağı olarak görüyordu. Birinci Dünya Savaşının ilk günlerinde «Rus silindiri»nden söz edilmesine yol açan da bu silahlı insan gücüdür. Almanya üzerinden geçmesi istenirken, silindir geri geri giderek Rusya'nın üzerinden geçti.

Toprağın Vazgeçilmezliği

Tarihte hiçbir konu, hatta Roma'nın çöküşü bile Birinci Dünya Savaşının nedenleri kadar tartışılmamıştır. Büyük olayların basit açıklamaları yapılabilir. Örneğin, Lloyd George devletlerin hep savaş çukuruna düştüklerini söylemiştir. Marksistler ve daha diğer birçokları savaşı, bir yanda İngiltere ve Fransa, öte yanda Almanya olmak üzere, aralarındaki kapitalist ve emperyalist rekabetin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmüşlerdir; hâlâ öyle görmektedirler. Alman kapitalizmi, kapitalist ülkelerin ayakta durabilmesi için gerekli pazarlar uğruna İngiliz ve Fransa kapitalizmine meydan okumaktaydı. Marx'ın yaptığı açıklamaysa, Marksist olmayanların bile gözünde gerçeğe doğrudan bir yaklaşımdı. Ancak bu açıklama bizi bir sorunla karşı karşıya bırakıyordu: Savaş Doğu Avrupa'da başlamıştı; ayrıca son otuz yılda bu kapitalist ülkeler sömürgelerini terk etmeyi ve kendi aralarında oldukça iyi bir uyum sağlamayı başaramışlardı.

Savaş olgusunun daha iyi bir açıklamasını tarım toplumlarının toprak konusundaki geleneksel davranışlarında arayabiliriz. Bu ülkelerin hükümetleri, hiç olmazsa o dönem için, kapitalist dünya ülkelerinkinden daha tehlikeli birer savaş yanlısıydılar; Marx tersini söylemiş olsa bile...

Tarihte toprak ve insan, gerek zenginlik gerekse askeri gücün temelini oluşturmuşlardır. İkisi hep bir arada düşünülmüştür. Bir hükümdarın zenginliği her zaman denetimindeki toprağın niceliği ve niteliğiyle orantılı olmuştur. Bu, arazinin büyüklüğü ve verimliliği, toprakların sürülüp işlenmesinden sorumlu köylü sayısı ile be-

lirleniyordu. Toprağı işleyen köylüler, askerlerin sayısını ve niteliğini, dolayısıyla da askeri gücü ortaya koyuyorlardı. Bundan da toprağın vazgeçilmezliğinin gerekliliği anlaşılmış oluyor. Bu gereklilik, 'yeni topraklar edinme ya da varolanı savunma yolunda hiçbir engel olmamalıdır' biçiminde özetlenebilir. 'Toprağın vazgeçilmezliği' dediğimiz bu arazi ve insana gereksinim inancı 1914'te eski yönetici hanedanların en büyük tutkusuydu. Fransa ile Almanya kazansaydı, Alsas - Loren'e Fransa'dan biraz daha toprak eklemek gerekecekti. Bu durum Balkanlar'da Habsburg'larla Romanovlar arasında daha ölümcül bir nitelik taşıyordu. Bu nedendenir ki, her hanedan, zenginlik ve gücün belirlenmesinde vazgeçilmez bir öge sayılan topraklarına komşusunun göz dikmesinden kuşulanmaktaydı.

1914'de Avrupa kıtasındaki tüm devletler son derece titiz seferberlik planları hazırlamışlardı. Seferberlikse savaşma niyeti demekti. Ve toprağın da ne derece önemli olduğu bilindiğine göre, her devlet savaşı başka birinin toprağı üzerinde yürütmek istiyordu. Amaç, ilk darbeyi indirmek ve savaşı kendi sınırlarının dışına çıkarmaktı. 1914'deki seferberlik, bazen öne sürüldüğü gibi, savaşı kaçınılmaz duruma getirmiş değildir; sağduyuyla karar vermeyi daha az olası kılan korku ve bunalım havasını yaratmıştır.

Budalalık Sorunu

Genellikle belirtilmeye değer görülmeyen son bir nokta daha vardır. Almanya ile Doğu Avrupa ülkeleri yöneticileri ve tüm ülkelerdeki generaller, belirli ailelere mensup olmalarının ya da geleceğin sağladığı hak sonucu o görevlere getiriliyorlardı. Eğer insan bir göreve bu yoldan getirilirse zekâ zorunlu bir nitelik olmaktan çıkar, yokluğu yetersizlik sayılmaz. Hatta zekâyı sahip olmayanlar için zeki olanlar bir tehdit oluşturduğundan bunların saf dışı bırakılmaları bile sözkonusudur. 1914'de eğilim de bu yöndeydi. Bunun sonucu olarak da, Birinci Dünya Savaşındaki yöneticilerin ve generallerin çoğu tek kelimeyle beyinsiz kişilerdi.

Savaşın kendi sınıfları için ne demek olacağını düşünmekten acizdiler; böylesine kendilerinden yana olan sosyal düzene savaşın neler getireceğini düşünememişlerdi. Tarih boyunca savaşlar hep olagelmiş, yöneticiler de hep yok olup gitmişlerdir. Yönetici sınıflarsa her zaman ayakta kalmasını bilmişlerdir.

1914 Ağustosunda toprak konusunun yarattığı korkular, seferberliğin getirdiği tehdit ve yöneticilerle generallerin budalalığı, savaş kontrolünden çıkarmak üzere biraraya geldi. Böylece ittifaklar çatışmayı genelleştirdi. Tarihçiler bu olaydan hep bir 'zincirleme reaksiyon' olarak söz ederler. Zincirleme reaksiyon önceden görülebilen ve sonucu bilinen bir şeydir. Oysa kanımca buna, gidişi önceden görülemeyen, sonucu konusunda da hiçbir kehanette bulunulamayan bir tür kumar demek daha yerinde bir benzetme olur.

İşçiler

Savaşın sosyal sonuçlarını yöneticilerin düşünmemiş ve düşünemeyecek durumda olmalarına karşın işçiler bu konuya büyük dikkat göstermişlerdi. İşçi liderleri çok daha fazla düşünme yetisi-ne sahiptiler. Savaş alanlarında kimin acı çektiğini kimin öldüğünü de biliyorlardı. 1914'den önce, bir kuşağın yaşamı boyunca, işçi sendikalarının toplantılarında, siyasal toplantılarda ve İkinci Enternasyonal'in konferanslarında, savaş durumunda izlenecek tutum enine boyuna tartışılmıştı. İşçilerin, ortaklaşa korunma amacıyla ulusal sınırlar ötesindeki işçilerle birleşmeleri gerektiği kararlaştırılmıştı. Böyle bir birlik oluşturunca, kendi ülkelerindeki parlamenter güçlerini; savaş için kredi açılmasına, ödenek ayrılmasına karşı çıkma yolunda kullanabilirlerdi. Grevlerin de seferberliği olanaksız hale getirilebileceği düşünülmüştü.

Gerekirse en son silaha, genel greve başvurulabilirdi: Kesin sonuca ulaştırıran gerçekten korkunç, sosyal bir silah olabilirdi bu. İnsanlar ve araçlar yerlerinde mihlanıp kalacaklar, tüm üretim duracak, ekonomik hayat toptan felce uğrayacaktı. O takdirde de savaş yapılamaz olur ve savaş kundakçıları kendi işçilerinin toplu gü-

cü karşısında yenik düşerlerdi. Bunun ardından da işçi sınıfının gücünden kimse kuşku duymazdı artık.

Oysa hiç de öyle olmadı. 1914 yılında askere çağrıldıklarında, işçi sınıfı partilerinden en iyi örgütlenmiş ve sayıca en kalabalık olanı, Alman Sosyal Demokratları, Reichstag'da (Parlamentoda) savaş için ödenek ayrılması konusunda lehte oy kullandılar. Partinin parlamento lideri Hugo Haase parti grubunda lehte oy kullanmaya karşı çıktı, ama Reichstag'da hayran olunacak bir parti sorumluluğu göstererek şöyle konuştu: «Tehlike anında vatanımızdan vazgeçmeyeceğiz.» ⁽¹⁾ Bu oylama zaten sembolikti, bazı tarihçilerin sandığı gibi verilecek kararda kesin bir rolü yoktu. Parla-mentonun savaş ödeneğinin aleyhinde oy kullanması Alman hükümetini durduramayacaktı. Eylül ayına kadar Sosyal Demokrat Parti üyelerinin üçte biri orduya katılmıştı.

Fransa'da da durum aynıydı. Her Fransız vatandaşının görebildiği kadarıyla, Almanlar Belçika üzerinden gelmekteydiler. Fransızlar için de vatan söz konusuydu. 1914'den önce, işçi sınıfının savaşa karşı çıkması durumunda geniş kapsamlı bir plan yapılmıştı. Buna göre, grev liderleri tutuklanacak, grevcilerin orduya katılması sağlanacak, gösteriler bastırılacaktı. Planı hazırlayanların, hiç kuşkusuz duydukları hayret ve üzüntü arasında bu plan rafa kaldırıldı. Çünkü buna ihtiyaç kalmamıştı.

İngiltere'de askere alınma gibi bir durum yoktu. Genel seferberlik planları da yoktu. Ada devleti olan İngiltere sınırdan yana endişe duymuyordu. Gerçi 1914'ten önceki yıllarda Alman deniz gücü artmaya başlayınca, belli bir korku da duyulmamış değildi... Hatta bir şairin şu dizeleri bu kaygıyı dile getirmiş ya da onunla alay etmiştir:

Almanlar çıkarma yaptıkları gün
Ben golf oynuyordum.
Tüm askerlerimiz tabanları yağlamış,
Bütün gemilerimiz denizin dibini boylamıştı.
Öylesine şaşırdım ve utandım ki,
Neredeyse oyunumu erteleyecektim.⁽²⁾

Savaş patladığı anda İngiliz işçileri gönüllü olarak askere yazılmaya koştular ve işçi liderleri hükümeti desteklediklerini belirttiler.

St. Petersburg'da Sosyal Demokratlar Meclise katılmadılar. Fakat sayıları azdı ve aralarındaki militanlar – Bolşevik'ler – meclisten atılıp tutuklandılar. Almanya'nın tersine işçilerin Rusya'da önemli bir kitle oluşturmayaşının önemini kavrayan yoktu. Oysa Rusya'da önemli olan köylülerdi ve bunlar arasından askere çağrılanlar da ses çıkarmadan gitmişlerdi.

Lenin Polonya'da

Bütün bu olaylar Krakov'da bulunan Lenin tarafından çok büyük bir dikkatle izleniyordu. Hapse girip Sibirya'da üç yıl hükümlü bulunmasından sonra, 1905'te ve sonraki yıllarda kısa süreler dışında, Lenin yüzyılımızın başından beri hep Rusya dışında bulunmuştu. Polonya polisi anlayış gösteriyor, hatta dostça davranıyordu. Lenin'in karısı Krupskaya, Polonya polisinden takdirle söz ederdi. Rusya'ya giriş çıkış kolaydı. Devrimci bir lider olduğuna çoğu kimsenin artık kanaat getirdiği Lenin'i sınırın ötesinden ziyarete gelip giden devrimcilerin sayısı artmıştı.

Marx gibi Lenin de devrimci eylemle gazeteciliği birarada yürütüyordu. O günlerde yayınlanan bir gazete olan *Pravda*'ya gizlice yazılar göndermek için Krakov uygun bir yerdi. Lenin'in yazıları Rusya'yı konu olarak alırdı genellikle, ama okuyucuları arasında Amerikalı zenciler de vardı. Lenin büyük bir üzüntüyle Amerikalı zencilerdeki okuryazarlık oranının Rus köylüsünden iki kat fazla olduğuna değinirdi. Tanıştığı Bostonlu bir tüccar ve insansever bir kişi olan Edward A. Filene, Lenin'in ilgisini çekmişti. Filene Amerikalı işverenlerin işçilerini daha iyi anlamaya ve işçilerin de işverenlerinin sorunlarını görmeye başladıklarını ileri sürüyordu. İşçinin de işverenin de çıkarlarının ortak olduğunu zamanla anlayacaklardı. «Pek saygıdeğer Filene!» diye başladığı bir mektupta Lenin şöyle yazar: «Dünyadaki işçilerin sandığınız kadar bu

dala olabileceklerinden o denli emin misiniz?» (3)

Devrimciler Krakov'da Lenin'i aradıklarında Jama Michaliko-wa'da bulabilirlerdi çoğu zaman. Siyasal tartışmaların merkezi olan bu kahve hâlâ yerindedir. Polonya yine Polonya olduğuna göre, siyasal tartışmalar sürüyor olmalı. Fakat 1914 Ağustosunda Lenin orada değildi. Uzun bir süreden beri kapitalist rekabetin, savaş kaçınılmaz kıldığına inanıyordu. Fakat o yaz aylarında savaşın bu denli yakın olduğunu aklından bile geçirmemişti. Bu nedenle de her iyi burjuva gibi o da sayfiye yerine gitmişti. Polonya'nın modern kayak merkezi olan Zakopane sayfiye evlerinden birindeydi savaş patlak verdiğiinde. Küçük Poronin köyündeki bu ev halen sosyalist hacıların ziyaret ettiği o pek önemli olmayan yerlerden biridir.

Gerçek Devrimci

1914 yılında Lenin kırk dört yaşındaydı. Öteki devrimciler gibi Lenin de orta sınıftan geliyordu. Babası öğretmen ve okul müfettişiydi. Devrimcilikse aileden geliyordu. Lenin'in büyük kardeşi, III. Aleksandr'a karşı amatörce bir suikast girişiminden ötürü genç bir öğrenciyken idam edilmişti. Annesi Petersburg'a gidip oğlunun bağışlanmasını istemişti. Ancak oğlu reddetmişti annesinin bu isteğini. Pişman olmadığını söylüyordu. Çara af için başvuruda bulunuldu. Gencin cesur kişiliğinden hayranlıkla söz eden Çar, böyle bir dersin gerekliliğini iyice düşündükten sonra gencin asılmasına karar verdi.

Marx'ın devrimci olduğundan kimsenin kuşkusu olamazdı. Alabildiğine uzun bıraktığı sakalları, insanı delip geçen bakışları, özellikle dökülen üstü başıyla tam bir uyum içindeydi. Bir devrimcinin nasıl olması gerektiği imgesini zihninizde yaratan belki Marx'tır. Ne var ki Lenin'in devrimci yanı daha güçlüydü. Marx yazıp kuramını koydu, Lenin uygulayıp yönetti. Lenin tüm bir çağın üzerine çıkmış bir devrim anıtı, Kremlin Duvarının önünde hâlâ uzun kuyruklar oluşturan halk yığınlarının başvuru kaynağı ola-

rak durmaktadır. Geniş alnı, alnını daha da belirgin kılan dazlak kafası, bakımlı bıyıkları, koyu ve sade elbisesi, Van Dyck'ın tablolarındaki kişilerinkini andıran sakalıyla daha çok bir muhasebe şefine benzerdi. Leon Troçki vahşi, pırıltılı bakışları ve pek düzene sokulmamış sakalıyla kişiliğine çok daha uyan bir görünüşe sahipti.

Birkaç yıl önce Harvard Üniversitesini bir Sovyet tarihçi ziyaret etmişti. Devrimde süvari olarak görev almış ve artık yaşlanmış biriydi. Lenin'i yakından tanımıştı. Onun bir zamanlar kendisine iltifatta bulunduğunu gülümseyerek anlatmıştı. Lenin ona, ilk kez süvari sınıfında beyni olan birine rastladığını söylemiş. Böylesine bakımlı, düzenli ve bir kâtibi andıran Lenin'in liderlik özelliğinin ne olduğunu sormuştu ona. Şu yanıtı verdi: «Lenin konuşunca biz yürüyüşe geçerdik.»

Lenin ve Marx

Lenin, Marx'ın öğrencisiydi fakat onun öğretileriyle sınırlı kalmamış, birçok konuda öğretmenini aşmıştı. Bu konulardan ikisi çok önemlidir. Başarılı bir devrim hareketi için, birbirine sımsıkı bağlı, entelektüel açıdan disiplinli ve kendilerini davaya tam anlamıyla adanmış bir grup insanın en önde gelen zorunluluk olduğuna inanıyordu. Marx bu noktaya değinmemişti. Lenin'e göre, böyle bir grup, daha az güvenilir, daha az iddialı bir kalabalıktan yeğdi. «Proleteryanın yönetici sınıfa karşı acımasız, devrimci savaşımı için gerekli olan titizce seçilmiş kişilerden oluşan birliktir. Rasgele bir birlik değil...»

Lenin'in bu kanısı, sonradan, Almanya'nın ve Fransa'nın işçi sınıfı partileri savaş lehine oy kullanınca kanıtlanmış oldu. Bunlar güçlü ve birleştirici bir amaçtan yoksun olan geniş bir kitleydi. Onların bu tutumu Lenin'i ısrarla üzerinde durduğu yeni bir terminoloji bulmaya da zorladı. O tarihe dek Sosyal Demokrat denilince devrimci-işçi partileri anlaşılırdı. O tarihten sonraysa gerçekten disiplinli kadrolara, kendilerini tümüyle devrime adanmışlara komü-

nist dendi.

Bu arada anılmasından hoşlanılmasa da, Lenin, köylülerin devrimdeki rolü konusunda Marx'ın fikirlerinden ayrılmıştı. Aslında, pratik bir sorundu bu. Lenin Rustu. Rusya'da sanayi proletaryası geniş bir kitle oluşturunuyordu. Rusya'da bir burjuva devrimi olmasını, sonra Rus kapitalizminin gelişmesi ve bununla birlikte sanayi alanında geniş bir işçi sınıfı kitlesi oluşmasını beklemek çok zaman alacaktı. Köylüler çok daha kalabalık bir kitle oluşturduğuna göre neden onlar bu amaca hizmet etmesinlerdi? Hem sonra, köylüler yoksuldu, aşağılanıyorlar, küçük düşürülüyorlardı, onlara aldırın yoktu ve çoğunlukla da topraksızdılar. Toprak sahibi olanlarsa, eskiden kalma bir hakkın ürünü olarak efendileri için çalışmalarının karşılığında bunun kendilerine verildiğine inanmışlardı. Askeri gücün kendilerini koruması karşılığındaysa bu topraklar üzerindeki sahiplik haklarını devretmişlerdi; zaten artık böyle bir korunmaya da gereksinim yoktu. Marx kapitalizmi, köylülerin çoğunu sanayi alanına çeken ve «tarımsal yaşamın cahilliği»nden kurtaran bir yol olarak görüyordu. Lenin ise köylülerini kendi yanına çekmek için daha pratik bir yola inanıyordu; onlara toprak vaat ederek bu amacına ulaştı. Köylüler toprağa kavuşunca gerçi tutucu mülk sahipleri olacaktı ama gerçek sosyalist toplum için toprakları geri almak üzere bir başka (ya da devam edegelen) bir devrim gerekecekti. Bu sorun da zamanı gelince ele alınırdı. Stalin'in yaptığı gibi.

Sonunda işler Lenin'in tasarladığı gibi yürüdü. Barış, ekmek ve toprak sloganını Çar ordusundaki köylüler çok tuttular. Devrim başladığında, köylüler sosyalist değillerdi ama devrime karşı da değillerdi. Onların oluşturduğu ordu artık bir tehlike sayılmazdı. Zaten askere yazılmaya giden de pek yoktu. Köylüler savaşa karşı olduklarını ve toprak istediklerini yürüyüşlerinin yönüyle, yani toprakları efendilerinden devralmaya giderek belli etmişlerdi. Sonradan kullanılan bir deyişle, «Köylüler oylarını ayaklarıyla kullanmışlardı.»

Ağustosta Patlayan Toplar ve Polis

Bu anlattıklarımız daha sonraki tarihlerde yer alan olaylardı. 1914 Ağustosunda savaş toplarının sesi kulaklarda uğuldamaya başladığında, Lenin'in karşısına polisle uğraşmak gibi sorunlar çıktı. Avusturya polisi tarafından yakalandı ve casuslukla suçlanarak tutuklandı. Polisin el koyduğu defterlerdeki istatistikle ilgili notların şifre olduğu sanıldı. Avusturya - Macaristan zorbalığı rasgeleydi. Kısa bir tutukluluktan sonra Lenin ve ailesi İsviçre'ye gönderildi. Lenin'in buradaki yaşamı oldukça rahattı.

Bu arada savaşa katılan devletlerin orduları birbirlerini yok etmekle meşgullerdi. Saldırıp ölüm saçıyorlar, sonra bir süre ara verip, birbirlerini boğazlamak üzere yeniden çıkana dek siperlerine çekiliyorlardı.

İnsanlar arasındaki ilişkiler ve olaylarda budalalık gerçek bir güç olarak kendini gösteriyordu. Daha önce değindiğimiz gibi, eski sosyal yapıda budalalık yöneticiler ve askeri liderler arasında önceden tahmin edilebilen ve bir dereceye kadar da doğuştan gelen bir durumdu. Bu, Birinci Dünya Savaşında olup biten şeylerin çoğunu açıklayabiliyordu. Açıklamanın bir bölümünü de askeri araçlar alanındaki yeni bir teknik buluşla yapabiliriz.

Sözünü ettiğimiz buluş makineli tüfektir. Bir makineli tüfeğin başında bulunan iki kişi, tüfekli yüz kişinin işini, hatta bazen bin kişinin işini görebilmekteydi.

Az akılla çok insan öldürme kuralı uygulanıyordu. O zamanki askeri liderler taktik uygulamaktan yoksundular. Generallik mesleğinin ve üst düzeydeki askeri görevlerin babadan oğula geçtiği o dönemlerde, liderlerin akıl edebileceği şey, öldürücü silahların önüne insan yığmaktı. Dalga dalga gönderilen askerler taranıyorlardı, ardından bir dalga daha sevkediliyordu. Ve böylece sürüp gidiyordu. Siyasal liderler de işlerin gidişini generallere bırakmaktan başka bir şey akıl edemiyorlardı. Birinci Dünya Savaşında cepheye gidenlerin geri gelmeleri diye bir şey olanaksızdı. Churchill'in dediği gibi, gidenler birinci ya da ikinci kasırgada kaybol-

mazlarsa, üçüncü ya da dördüncü de mutlaka yok olurlardı.

İsviçre

· Lenin'in yaşadığı günlerde İsviçre, dünyadaki devrimcilerin başkenti gibiydi. Yıkıcı faaliyetlere katılıp dünyanın dört bir yerinden gelmiş kişiler bu ülkede barınıyorlardı. Rus devrimcilerin apayrı bir yeri vardı. Cenevre'de yaşayan sosyete hanımları iki değer ölçüsüne sahiptiler: Yataklarına aldıkları basit erkeklere verdikleri değer ayrı, bütün gece tartışmak için karşılıklarına aldıkları Ruslara verdikleri değer başkaydı.

İsviçre'de Lenin önce Bern'de yaşadı. Beraberinde eşi ve kayınvalidesi de vardı. Parası azdı, ama savaş zamanı olmasına karşın, para şaşılacak biçimde bir yolunu bulup geliyor, akmasa da damlıyordu. Çalışma yeri kitaplıklardı. Dinlenmek için dağa çıktığında bile kitaplık memurlarının istediği kitapları tâ oralara kadar göndermelerinden son derece memnunluk duyuyordu. Daha önce Londra'da British Museum kitaplığına gittiğinde bu kitaplığın kamu hizmetinde olmasına ve kitaplık memurlarının kendilerini okuyucunun hizmetkârı saymalarına şaşmıştı. (Yıllar sonra bu memurlardan birine Lenin'i tanıyıp tanımadığı sorulduğunda, öyle birini hatırladığını söylemiş ve ardından da merakla sormuştu: «Kim bilir nerelerdedir o adamcağız şimdi?») Lenin'in eşi Krupskaya sonradan kocasının İsviçre kültürüne hayranlığını belirttiğinden söz etmiştir. (4)

Kitaplık devrimci silahlardan ilkinin kaynağıydı: Broşürler. Her devrimci görevin bunlardan birine ihtiyacı vardı. Lenin kitaplıktan çıktığı zamanlar da devrimin ikinci aracıyla meşgul oluyordu. Bu da konferanslardı.

Konferanslar

Konferanslar devrimciler için çok ciddi bir iştir. Konferanssız hiçbir şey yapılamazdı. Konferanstan sonraysa her şey olası hale

gelirdi. Herhangi yeni bir gelişimin buna gereksinimi vardı. Lenin ve devrimci dostları kendilerini bu işe iyice kaptırmışlardı.

Ciddi konferanslardan çok azında bilgi alışverişi ve bir karara varmak söz konusudur. Çoğundaysa paylaşılan amaçlar ilan edilir, katılanlara yalnız olmadıkları açıklanır, böylece güven duygusu tazelenip güçlendirilir. Ya da eylemin olanaksız olduğu durumda harekete geçici rol oynanır ki, bu da hiçbir şey yapılmadığı ya da yapılamadığı zaman katılanlara bir şeyler yapıyormuş duygusunu verir.

Bu konferansların en iddialısı 1915 Eylülünde Zimmerwald'da düzenlendi. Burası Bern'den birkaç kilometre uzaktadır. Sol ya da militan Sosyal Demokratları katılanlar. Konferansın amacı, savaşa karşı bir strateji saptamaktır; ayrıca hem eylem hazırlığı yapmak, hem de katılanlara umutsuz anlarda bile umut beslenebileceğini göstermektir. On bir ülkeden otuz sekiz heyet gelmişti.

Lenin'in görüşü yine aynıydı: Değişik ülkelerin işçileri birbirlerinin düşmanı değildiler. Hepsinin ortak düşmanı vardı: Çar, öteki yöneticiler, kapitalistler. İşçiler topların ağızını bunlara çevirmeliydiler, birbirlerine değil. Lenin bu fikirleri güzel sözlerle dile getiren bir bildiri hazırlanmasını istedi. Fakat fazla başarı sağlayamadı. Lenin'i destekleyenler topu topu bir avuç insandı. Militanlar arasında bile milliyetçilik duyguları güçlüydü. 1914 yılında olduğu gibi Lenin yine yalnız kalmıştı; yolunda tek başına ilerlemeyi sürdürecekti. Konferans moralini fazla yükseltmemişti. Bern'e ve kitaplığına, karısının ifadesine göre, biraz kızgın dönmüştü.

Emperyalizm ve Kapitalizm

Lenin devrimci silahlardan ilkinde dönüş yaptı. Eğer konferans başarısızlığa uğramışsa, şimdi üzerinde çalışmaya başladığı konu ona iktidar aracını sağlayacaktı. Lenin emperyalizme ilişkin kuramını, *Emperyalizm: Kapitalizm'in En Yüksek Aşaması* adlı yapıtıyla ortaya koydu. Bu kitap 1917 yılında Rusya'ya döndükten biraz

sonra yayınlandı.

Kendini bu işe adanmış bir yandaşının bile kolay beğenemeyeceği bir kitaptır bu. İddiacı, saldırgan, kısa olmasına karşın sıkıcıdır. Özgün de değildir. Lenin'in açıkça kabul ettiği gibi, İngiliz sosyalistlerinden ve sosyal reformcularından en özgünü olan J.A. Hobson'un fikirlerinden esinlenmişti. Bununla birlikte *Emperyalizm* devrimci düşünce ve siyaset alanındaki büyük bir boşluğu doldurdu. Yarım yüzyıldan daha uzun bir süre önce Marx, kendi deyişiyle tekrarlamak gerekirse, işçilerin giderek yoksullaşacaklarını söylemişti. İşçilerin umutsuz düşmeleri ve sistemin iç çelişkilerinden ötürü zayıflaması sonucu kapitalizm yıkılacaktı. Üstelik Marx bunun yakın gelecekte gerçekleşeceğini öngörmüştü. Oysa izleyen elli yıl içinde kapitalizm güçlendi. İşçiler, Lenin'in gerçekçi bir kişi olması nedeniyle yadsıyamadığı gibi, elli yıl öncesine oranla daha az devrimciydiler. Bu durumu Lenin şimdi şöyle açıklamaktaydı: Kapitalizm yeni bir aşamaya gelmişti. Bu aşamada, bazı Marksistlerin savunduğu gibi, sömürgelerin önemi pazar oluşturmalarından ötürü değildi, yatırım alanı ve bundan doğan kalkınma olanaklarından ileri geliyordu. Sömürgelerdeki bu yatırım ve kalkınma, Avrupa ve Amerika kapitalizmine yeniden güç kazandırmış, yaşamını uzatmıştı. Kapitalist ülkelerdeki işçiler de bundan paylarına düşeni almışlardı ve Lenin'in sözleriyle «işçi liderleriyle işçi aristokrasisinin üst tabakasına kapitalistlerin rüşvet dağıtması» olanağı doğmuştu. ⁽⁵⁾ Böylece rüşvet yiyen işçiler, artık militan değillerdi. Nitekim Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki yoldaşlarının sırtından geçiniyorlardı.

Ancak böyle süregidemezdi. Bu yatırım kapitalizme ancak bir soluk alma olanağı tanımıştı. Dünyada sömürge olacak topraklar tükenmek üzereydi. Yapılan savaş, her kapitalist ülkenin biraz daha toprak parçası için olan gereksinimini yansıtıyordu. Böylece Marx haklı çıkacaktı. Bu arada Lenin'in 'oportünist'(fırsatçı) diye nitelendirdiği işçi sınıfı liderlerinin savaş dönemindeki tutumları da açıklanmış oluyordu. Ortaya çıkan bir başka ve çok daha önemli olan bir sonuç vardı.

Marx devriminin yalnızca Batı'nın ileri sanayi ülkeleri için sözü konusu olacağı kanısındaydı. Ötekiler önce sanayileşip proletaryalarını güçlendirmelilerdi. İşte o zaman, ve ancak o zaman, devrim fikri geçerlilik kazanırdı. Emperyalizm ve buna bağlı olarak sanayi alanındaki gelişme, sömürgelerde devrim gününün yaklaşmasına yardım edecekti. Bundan ötürüdür ki, Marx'a göre, İngilizler Hindistan'da bulunmalarından ötürü ilerici bir güç sayılırlardı.

Lenin ise devrimin, sanayi alanında geri kalmış ülkeler için olduğu kadar ileri sanayi ülkeleri için de ivedilik taşıdığını belirtiyordu. Başka bir deyişle, Çinliler, Hintliler, Afrikalılar ve bugün Üçüncü Dünya adını alan ülkeler için devrim ne denli gerekliyse, Avrupa ülkeleriyle ABD için de o ölçüde gerekliydi. Gelişmemiş ülkelerin yoksul olmasından zenginler sorumluydular. Yoksul ülkeler, kapitalistleri ve gelişmiş ülkelerin işçilerini sırtlarından yalnızca devrim yoluyla atabilirlerdi. Lenin devrimi Rusya'ya götürdü. Ancak bu arada Çin'e de gönderdi.

En Büyük Sınav

Tarihin saatini biraz fazlaca ileri kurmuşum. Şimdi geriye gelelim. 1916 ilkbaharında, sosyalistler konferanslarından birini daha İsviçre'deki Kienthal'de düzenlediler. Bu konferansın sonucunda çıkan bildiride, «kapitalist toplum temeli üzerine sürekli barış kurulamayacağı... kesintisiz bir barış yaşamı için girişilecek savaşımın, sosyalizmin gerçekleştirilmesi yolundaki mücadeleden başka bir şey olamayacağı» belirtiliyordu. (6) Bu konferanslara gereken ilginin gösterildiği, bu sözlerin bulunduğu bildirileri siperlerde dağıtan üç Alman subayıyla otuz iki erin idam edilmesinden belliydi.

Bu, korkunç bir olaydı ama gerekli görülmüştü. Çünkü savaş Batı'da halk yığınlarını yönetme gücünü elinde tutan kapitalistlerle eski yönetici sınıflar arasındaki koalisyonda bir zayıflamaya yol açmamıştı. Savaş, bu koalisyonun inanılmaz biçimde birbirine bağlı bulunduğunu ve milyonlarca insanı ağızlarını bile açmadan ölüme gönderebilecek güçte olduğunu göstermekteydi.

1944 yılında, müttefik kuvvetler savaşın kaderini değiştiren Fransa çıkarmasını yaptıkları gün, 2491 Amerikan, İngiliz ve Kanada askeri ölmüştü. 1 Temmuz 1916 günü Somme'deki çarpışmaların yalnızca ilk gününde 19.240 İngiliz askeri ölmüş ya da aldığı yaralar sonucu hayatlarını kaybetmişlerdi. Somme'deki çarpışmaya Verdün bölgesi üzerindeki düşman baskısını azaltmak için girilmişti. 1916 yılı boyunca Verdün'de 270.000 Fransız ve Alman askeri ölmüştü. Buna karşılık 1944 yılında Fransa'nın kurtarılması için müttefik orduların toplam insan kaybı 40.000'di.

Sistem işte bu yolla sınavdan geçirilmekteydi. Hiç olmazsa başlangıçta bile, savaşın nedenlerini gizlemek için herhangi bir çaba harcanmıyordu. Bu, kral ve vatan, daha doğrusu yöneticiler ve sistem içindi.

İnsanlara neden savaştıkları söylenmiyordu; yaşamak ya da özgürlük için mi savaşıyorlardı? Kayzer'in kötü kişiliğine ve çılgınca emellerine kendilerince tepki gösteriyorlardı sanki. Savaşa ABD katıldıktan sonradır ki, savaşı ahlak açısından haklı çıkarma yeteneğimiz kendini gösterdi. Ve o andan itibaren de savaşın dünyayı demokrasi için daha güvenceli bir yer haline getirmek amacıyla yapıldığı anlaşıldı.

İnsanlara neler için savaştıklarını anımsatmak üzere, geleneksel yöneticiler ya da onların vârisleri savaşın sakin olduğu günlerde zaman zaman siperlere giderlerdi. Çok iyi de ağırlandırlardı. Bir keresinde Alman cephesini ziyarete gelenlerin çizimleri kana bulanmasın diye yere kalaslar döşenmişti.

İşin garibi, sistemin bu sınava en iyi dayandığı yer, kapitalist iktidarın en güçlü olduğu ülkelerdi. İngiliz sömürgeleri yerel güçler karşısında bulunan burjuvaziye iyi bir örnek oluşturunuyordu. Bu ülkelerin görelisi olarak daha iyi eğitim görmüş okuryazar askerleri ölümü daha kolay göze alıyorlardı. İyi savaşan askerler olarak Avustralyalı, Yeni Zelandalı, Kanadalı askerler ün yapmışlardı. Daha eski kapitalist ülkelerin askerleri de iyi savaşıyorlardı. Lenin için belki acı bir gerçektir, ama Almanya ve İngiltere'nin sanayi proletaryası da savaşta güvenilir askerlerdi.

Bu duruma karşılık, köylüler daha sorumsuz ve dikbaşlıydılar. 1917 yılında Nivelles saldırısından sonra, çocuğunu köylülerin oluşturduğu Fransız askerleri arasında, kitle halinde kurban edilişlerine karşı çıkma belirtileri görüldü. Başkaldırma bastırılınca dek kıpırdanmalar ufak ufak sürdü. Avusturya Macaristan İmparatorluğunun daha da az gelişmiş köylüleri, ölüme gitmeye hiç de öyle hevesli değillerdi. Ve tüm orduların içinde en az gelişmiş, okuyamaz askerinin en az bulunduğu, kapitalizmin en geri olduğu ülkenin ordusuysa, savaş alanından çekip gitmişti. Bu, Çar'ın ordusuydu.

Devrim

22 Ocak 1917 günü Lenin Zürih'deki halkevinde genç devrimciler grubuna hitaben bir konuşma yaparak geleceğe ilişkin tahminler yürüttü. Proletaryanın er ya da geç zafere ulaşacağından kuşkusu yoktu. Fakat on yıldan uzun bir süredir sürgündeydi. Yıllar beklemekle geçiyordu. Boşa harcanmış yıllar. Karısının söylediğine göre, konuşmasını üzgün bir tavırla bitirdi: «Daha yaşlı kuşaktan olan bizlerin ömrü belki de, yaklaşan bu devrimin kaderini belirleyecek savaşları görmeye yetmeyecektir.» (7)

Oysa yanılıyordu. Birkaç hafta sonra bir gün, Zürih'de Spiegelgasse 14 no.lu evinde öğle yemeklerini yerlerken salona giren bir yoldaş, Lenin'e ve Krupskaya'ya, Rusya'da devrime benzer bir şeyler olduğunu haber verdi.

Beklediği an gelmişti. Kendisi ve en güvenilir yardımcılarıyla devrimcilerin en iyileri İsviçre'deydi. Devrimi oradan nasıl yönetebilirdi? Rusya'ya nasıl ulaşabilirdi? Haberi almasını izleyen günlerde Lenin umutsuzluk içindeydi. Lenin Fransa'da hemen tutuklanırdı; Almanya üzerinden gitmesiye başka açıdan tehlikeliydi. Rusya'ya varınca, Alman casusu olduğundan kuşkulanırdı. Yine de tek şansı buydu. Lenin'in Rusya'da olması Almanların işine gelirdi; çünkü Fransızların tersine Almanlar Rusya'nın savaş çabalarını Lenin'in destekleyebileceğini düşünüyorlardı.

İsviçreli bir sosyalist olan Fritz Platten bu işi üzerine aldı. Le-

nin'in bindiği trende yaklaşık yirmi Bolşevik dostu da vardı. Lenin Rusya'da nasıl karşılanacağını merak ediyordu. Çünkü Rusya'yla savaş halinde olan bir ülkeden geliyordu. 3 Nisan 1917 tarihinde Petrograd'a geldi. Ekimde de iktidarı ele geçirdi.

Yine Çürük Kapı Örneği

İşler pek kolay olmamıştı. Petrograd'a geldikten birkaç hafta sonra Lenin Finlandiya'ya kaçtı. Ne var ki, iyi disiplin görmüş siyasal yandaşları, Petrograd'daki bir avuç proletarya, askerler arasındaki dostları, anarşistler ve solcu sosyal devrimciler onun dönmesini kolaylaştıran yolu hazırlamışlardı. Ortalıkta çok hareket, çok demeç ama az kan görülüyordu. Devrim burada da çürümüş bir kapıya omuz vurmaktan ibaretti.

Çar rejiminin yeteneksizlikten yana üstüne yoktu. Rejim, beceriksizlik ve yetersizlikler çığı altında çöküp kalmıştı. O dönemin ünlü tarihçilerinden biri, Harvard Üniversitesinden dostum olan Adam Ulam'dır. Sovyet üniversite öğretim üyeleri, Adam Ulam'ın Lenin üzerine yazdıklarını takdir ettiklerini söylerler. Tarihçi Ulam, «Lenin iktidarı almak için bir şey yapmamıştır, çünkü iktidar kendini alacak birini bekliyordu,» der. İşçilerle askerler Temmuz ayında Petrograd'da kurulan Sovyet Komitesine hükümet olma görevini üstlenmesi için baskı yapıyorlardı. Anlatıldığına göre, ağzı iyi laf yapan bir işçi, bir lidere şöyle bağırmış: «İktidar verildi mi onu almalısınız!»⁽⁸⁾ Lenin'in büyük başarısı, iktidarı köklü hale getirmesi ve anarşiyle iç savaşı beş yılda karşı konulamaz bir otoriteye dönüştürmesidir.

Torino'dan Görünüş

Lenin'in yetersizliğiye, bir sosyalist ekonomi kurduktan sonraki hedefi görememesi, sosyalist planlama ve yönetimin ne denli karmaşık olacağı noktasını gözden kaçırmasıdır. Lenin, «Komünist toplumun ilk aşamasının düzgün gitmesi, yumuşak işlemesi

için gerekli olan başlıca şey muhasebe ve denetimdir,» diye yazmıştı. (9) Zaten kapitalizmi sona erdirdiniz miydi, geriye kalan, kâtiplik işleridir. Sosyalistler arasında bugüne dek süregelen görüş, kapitalizme son verince inanç sayesinde her işin halledileceğidir.

Lenin bu yanılığını anlamaya zaman bulacak kadar yaşayabilmiştir. «Belki de kurduğumuz aygıt iyi çalışmıyor... yapılan ilk buharlı lokomotif de iyi çalışmıyordu,» demiştir. (10) Sosyalist yönetimin bu kadar çabuk bürokratikleştiğine şaşıtı ve güveni sarsıldı. Bu sorun «... enerjisinin giderek daha çok bir bölümünü alıyor ve üzüntüsünü artırıyordu.» (11) 1922 yılında felç geçirinceye kadar da onu üzmeyle devam etti. Bir yıl sonra öldü.

Devriminin bir parçasını oluşturan köylüler Lenin'in başlıca dert kaynağı olmuşlardı. 1929'dan sonra, çok önceden yazılan talimata uygun olarak çiftlikler kollektifleştirildi, toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı kaldırıldı. Bu söylediklerim, yarım yüzyıl önce olmuştur. Tarım işlerinde sorumluluk taşıyan bir mevkide bulunmak, Sovyet yönetiminde hâlâ en korkulu düşüştür. Kruşçev'i yerinden eden de bu alandaki başarısızlığıdır. Son yıllara kadar Sovyet tarımındaki başarısızlıklar, kapitalist dünyadaki hayat pahalılığını etkileyen öğelerden biri olmuştur. Ruslar tahıl satın almaya gelince, kapitalist dünyada fiyatlar fırlıyor.

Ola ki, emeklerinin ödülünü toplayan, tembelliklerinin cezasını ödeyen, yüksek fiyatların teşvik ettiği ve düşük fiyatların şevklemini kırdığı insanlar toprağı daha iyi sürüp işliyorlardı. Polonya, Yugoslavya, Macaristan gibi öteki sosyalist ülkeler bu noktada ödünler vermişlerdir. Daha küçük çapta olmak üzere Sovyetler Birliği de ödün verdi. Ve Sovyet pazarında satışa sunulan tarım ürünlerinin şaşılacak kadar önemli bir bölümü özel toprak sahiplerinden gelmektedir. Tarıma ve başka küçük çaplı girişimlere ilişkin işlerde Doğu ve Batı arasında fazla fark görülüyor ve pazar kuralları işlerlik kazanıyor.

Fiat'ın kocaman fabrikalarının bulunduğu yer olan Torino'dan dünyaya bakınca, yine Doğu ile Batı arasında benzer bir görünümle karşılaşırız. Kitlesele üretim için sosyalizmde olduğu ka-

dar kapitalizmde de çok geniş işletmelere gerek duyulmakta ve bu işletmeler için de akıllı, dikkatli ve disiplinli yönetim koşulu aranmaktadır. Büyük Sovyet iktisatçısı Peter Kapitza, Harvard Üniversitesini ziyaret ettiğinde, otomobilin Rus halkının «içgüdüsüne hitap eden» bir şey olmadığını söylemişti. Durum ne olursa olsun, Sovyet makamları birkaç yıl önce otomobil sanayilerini geliştirmek üzere Fiat'ın yardımını istediler. Bunun sonucu olarak da şimdi Torino'da ve Togliattigrad'da benzer otomobiller üretmek için benzer malzeme ve montaj yöntemleri kullanılmaktadır. Bu iki kentteki fabrikalar dünyanın en büyük beş fabrikası arasındadır. Örgütlenişleri benzer olduğu gibi performans testleri de benzer biçimde yapılmaktadır. Maliyet fiyatıyla araba başına konan kâr da aynıdır. Bu olgu bize, çağdaş işletme firmalarının birbirlerine ne denli benzediklerini bir kez daha göstermiş olmuyor mu? Tarım açısından pazara yönelmede benzerlik bulunduğu gibi, çağdaş kapitalizmle çağdaş komünizmde kitlesel üretim için şirket işletmesi açısından da benzerlik, birbirine yakınlaşma vardır.

Çağdaş işletmenin büyümesi, bu benzetmenin ana nedenini oluşturmaktadır. Geniş kapsamlı bir teknik, bilimsel ve yönetsel mekanizmaya gereksinim duyuluyor. Bu büyük işletmeye bağlı olan küçük kollar vardır; bunlar yan kuruluşlar olarak büyük kuruluşa malzeme, yedek parça, hukuk danışmanlığı, reklam, satış ve onarım hizmetleri sağlarlar. Geniş bir devlet bürokrasisi tarafından düzenlenir ve yardım görürler. Başarıları büyük kuruluştaki personelin eğitim düzeyine bağlıdır. Bu büyük işletmede çalışanların sayısı yüksektir. Yalnız sayıca çok olmakla kalmamakta, aynı zamanda proletaryaya yetkilerini teslim etmek istememektedirler. Ve proletarya da geniş teknik, idari personel arasına karışmış olarak bu gerçeği yadsınamamaktadır. Bu gerçeği ilk kabul edenler de İtalyan Komünistleri olmuşlardır.

Böyle bir şeyi doğal olarak Lenin görememişti. Lenin İtalya'daki bugünkü durumu görebilseydi, buna karşı tavır alırdı; 1914 yılında Alman işçilerinin burjuva partileriyle birlikte bütçeden savaş harcamalarına ödenek ayırması için oy kullanmalarına da şaşardı.

Ancak gördük ki, Lenin pratik zekâyâ sahip bir politikacıydı da. Kendi döneminden bu yana iktidar güçlerinin yeni merkezlere nasıl dağılmış olduğunu ve bu gücün bir tek merkezin tekeline girmesinin olanaksızlığını fark ederdi. Yeni bir broşür hazırlardı. Bu broşürde proletarya diktatörlüğünün, daha başka şeylerde olduğu gibi, koşulların zorbalığı karşısında boyun eğdiği yazılı olurdu. •

Batılı Karşıt

Batı'da savaş sona ermişti. Almanya yenik düşmüş ama henüz çözülme olmamıştı. Bir Sosyal Demokrat olan Friedrich Ebert Almanya'nın cumhurbaşkanıydı. Rosa Luxembourg ve Karl Liebknecht, devrime ilişkin görüşleri Lenin'inki gibi olan küçük bir militan gruba önderlik ediyorlardı. Fakat Almanya'daki ılımlı muhalefet (yani Rusya'daki Menşeviklerin benzerleri) çok daha büyük bir güç oluşturunuyordu. Bir Sosyal Demokrat olan Gustav Nosve savunma bakanı görevine getirilince, ayaklanmayı bastırdı. Luxembourg ve Liebknecht komünist aleyhtarları tarafından öldürüldüler. Fakat Batılı ülkelerde de (ABD'yi kısmen bunun dışında tutmak gerek) devrim adını almaya layık sakin bir devrim oldu diyebiliriz.

Tüm Avrupa ülkelerinde, kapitalistlerle geleneksel yöneticilerin oluşturduğu eski koalisyon son buldu. Ancak yönetimi elinde tutan bir koalisyon vardı yine de. Bu, iş çevresi çıkarları (büyük ya da küçük iş çevreleri), işçi sendikaları ve partilerinden oluşan bir koalisyondu. Bunlar bazen iktidarda birleşiyorlardı. Çoğu zaman da iktidar pazarlığı ve alışverişi yapıyorlardı. Bunu yaparken başka gruplarla da iktidarı paylaşmaktaydılar. İngiltere, Fransa ve İngiltere'nin eski sömürgelerinde durum böyleydi. Zamanla ABD'de de böyle olacaktı. Marx böyle bir tahminde bulunmamıştı.

Yönetimi elinde tutan kapitalistlerle işçilerin (ve başka grupların) koalisyonu, eski koalisyonun iktidarı doğal hakkı olarak kabul etmesi gibi kesin bir güven duygusuna sahip değildi. Ortaklar

birbirlerine hoşnutsuzlukla, bazen de kuşkuyla bakmaktaydılar. Gerçi Marx'ın dediklerini yapmadılar ama birbirlerine karşı düşman olacakları yolundaki Marx'ın sözlerini zihinlerinden çıkarmadılar. Sonuçta, İtalya ve Almanya, Marx'ın uyarısını doğruladılar. Karagömlekliler, sanayicilerin açık ya da gizli desteğiyle iktidara el koydular. Bunun ardından işçilerin, işçi sendikalarının ve siyasi partilerinin başına neler geldiğini gördük. Ne var ki, İngiltere, ABD ve İngiliz sömürgelerinde kapitalistlerle işçiler faşizmi alaşağı etmek için görülmemiş bir uyum içinde müthiş bir güç oluşturdular. Ve Sovyetler Birliği'yle omuz omuza vererek savaşıma atıldılar. Marx ve Lenin için işte bir sorun daha. Tam bir çözülme olmamış ve birçok parçalar birbirini hâlâ tutar durumda kalmıştı.

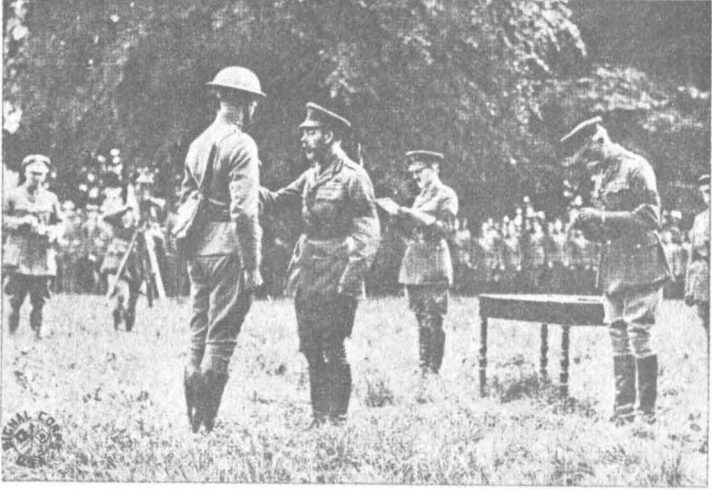
— oOo —

Savaşın nedenleri açıklanmazdı. Savaş, kral ve vatan için yapıldı. Asılan bildiriler böyle diyordu.

Bir başka deyişle de savaş, geleneksel yönetici sınıf ve sistem uğruna yapılmaktadır. Ve Marx'ın, «Dünya proleterleri birleşiniz!» çağrısına karşın, vatan hizmet isteyince, tüm ulusların işçileri ayrı ayrı cephelerde toplanmak üzere askere yazılma bürolarına koşarlar.

Askerlere kimin ve neyin uğruna öldüklerini anımsatmak amacıyla geleneksel yöneticiler savaşın sakın olduğu günlerde ara sıra cepheyi ziyaret ederler. V. George da böyle yapıyor.

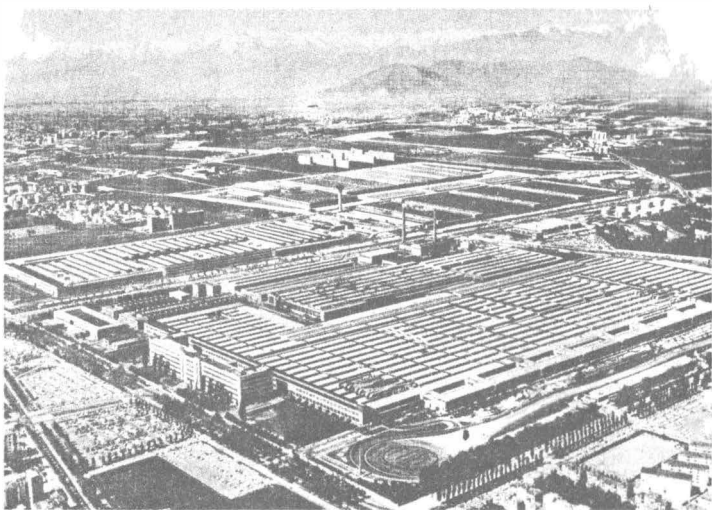
1919'da Lloyd George, Clemenceau ve Wilson barış anlaşmasını imzalamaya gidiyorlar.

Lenin, Krupskaya ve Parti üyeleri Stokholm'den ülkeye dönerken...

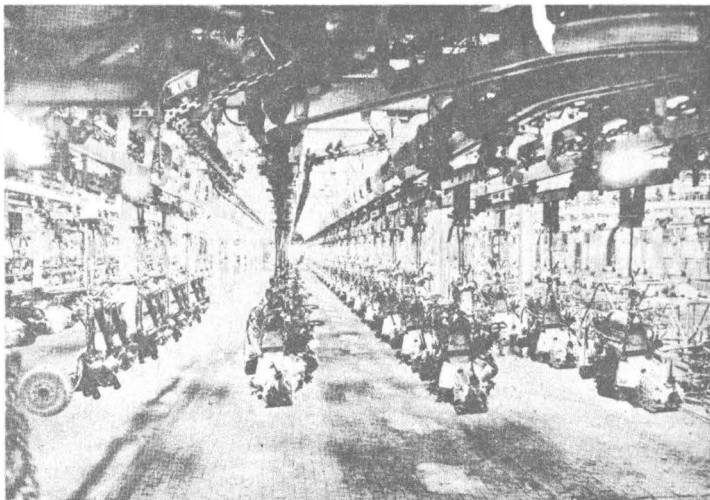

1919 Mayıs'ında Moskova. Lenin'in en büyük başarısı, Devrimi gerçekleştirmek değil, onun sonucunda ortaya çıkan anarşiyi yenmek olmuştur.

Torino'daki Fiat tesisleri.

Togliattigrad'daki Fiat tesisleri.

1920'da İngiliz maden ocakları sahipleri artan maliyetlerden yakınlarak kendi hikâyelerini anlatıyorlardı.

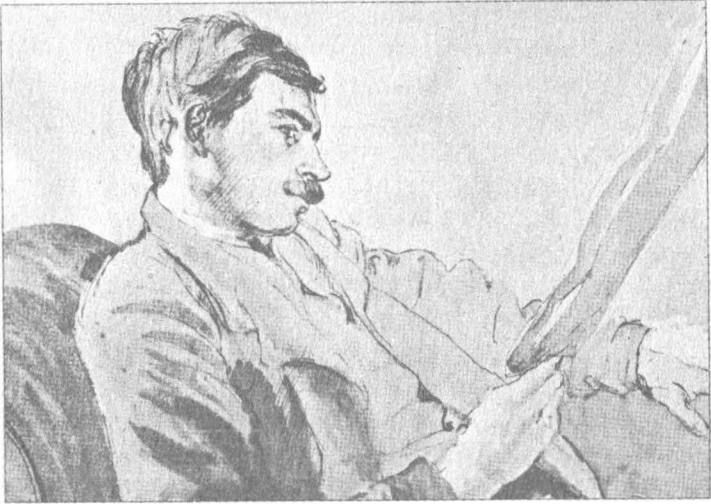

Grevdeki işçilerse günlük nafakaları peşindeydi. Churchill'in, şerlinin kurunu yüksek tutma kararı ücretleri düşürmüştü. Keynes soruyordu : «Neden böyle bir budalalık yaptı Churchill?»

Büyük Bunalım'da, Wall Street'teki borsa binasının çatısına onarım amacıyla çıkan bir işçinin aşağı atlamasını halk sabırsızlıkla bekliyordu.

Yüzyılımıza «Keynes Çağı» damgasını vuran John Maynard Keynes'in, Gwen Raverat tarafından çizilmiş resmi.

J. M. Keynes'le ünlü balerin Lydia Lopokova'nın evliliği için, «güzellik ve aklın eşsiz birleşimi» deniyordu.

Politikacıların halkın nabzını yokladıkları ya da onlara güven verdikleri en iyi yerlerden biri de süpermarketlerdir. Çünkü kişi sürekli olarak «acaba param yetecek mi» diye büyük bir korkunun pençesindedir. (Resimde Carter yönetiminin Dışişleri Bakanı Edmund Muskie görülüyor.)

Yedinci Bölüm

AYDINLAR DEVRİMİ

Devrimleri hazırlayan düşünceler kitlelerden doğmamıştır. Başka deyişle, normal olarak başkaldırmak için en çok nedene sahip bulunan insanlardan çıkmamıştır devrim fikirleri. Bunlar aydınlardan gelmiştir. Lenin bu gerçeği biliyordu ve aydınların ele avuca sığmaz, ters ve uzlaşmaz oldukları düşüncesindeydi. Ama aynı zamanda, şuna da inanıyordu: Aydınlar olmadan proleter ordular amaçsız yığınlara dönüşüp ufulanırlardı.

Dünyanın olduğu gibi kalmasını isteyenler, başka bir deyişle tutucular, aydınlardan haklı olarak sürekli kuşku duymuşlardır; onları, işleri oluruna bırakmak istemeyen, karışıklık çıkaran kişiler olarak, boşu boşuna kazan kaldırttıkları yoksullardan daha çok hırpalamayı uygun bulmuşlardır. Aydınlar genellikle beyin güçlerinin kıskanılmasından ötürü hoş gitmedikleri inancını beslemişlerdir. Oysa hoş gitmemelerinin asıl nedeni çoğu zaman karışıklık çıkarmalarıdır.

Ne var ki, aydınlar, tutucuların işine yaradıkları kadar, köklü değişiklik yandaşları (radikaller) için de hizmet sunabilirler. İkinci Dünya Savaşından önce ve sonra, aydınların fikirleri, kapitalizmin saygınlığını bir süre de olsa korumak için işe yaramıştır. Sosyalizme ilişkin düşüncelerin yığınlardan kaynaklanmayışı gibi, kapitalizmi kurtaran fikirler de işadamlarından, bankacılarından ya da borsacılarından doğmamıştır. Bu konudaki fikirlerin başlıca kaynağı John Maynard Keynes olmuştur. Keynes, kurtardığı sınıf tarafından parlak olmayan bir geleceğe mahkûm edilmek istenmişti.

Cambridge, İngiltere

Keynes 1883'te doğdu. Karl Marx'ın öldüğü yıldır. Annesi akıllı bir kadın, yaşadığı çevrede saygınlık kazanmış bir liderdi. Yaşamının sonuna doğru Cambridge'in belediye başkanı olmuştu. Babası John Neville Keynes de iktisatçı ve mantık öğretmeni idi. Maynard Eton'da matematik okudu. Sonra da ekonomi dersleriyle ün yapmış King's College'e gitti.

Churchill'in, paylaşmadığını itiraf etmem gereken bir görüşü vardır. Buna göre büyük adamların çocuklukları genellikle mutsuz geçmiştir. Keynes, Eton ve Cambridge'de kendi ve çağdaşlarının ölçüsüyle mutlu bir yaşam sürmüştür ve bu nokta önemli olabilir, çünkü Keynes kişisel bir hoşnutsuzluğu yüzünden dünyayı değiştirmeye kalkışmamıştır. Marx çektiği yoksulluğun ve çıbanların kaşıntısının bedelini burjuvaziye ödeteceğine and içmiştir. Keynes ise ne yoksullur çekmiştir, ne de çıbanlar yüzünden acı ve sıkıntı. Keynes için dünya epey mutlu bir yerdi.

King's College'de okurken Keynes, aralarında Lytton Strachey'in, Virginia Woolf'un kocası Leonard Woolf'un ve Clive Bell'in bulunduğu ateşli genç aydınlar grubundandı. Bu gençler düşünür G.E. Moore'un etkisindeydiler. Keynes yaşamının ileri yıllarında Moore'dan şunu duyduğunu aktarmıştır: «Coşkuyla sarılma-ya değer konular, sevilen bir insan, güzellik ve gerçektir. İnsanın hayatta önde gelen amaçları sevmek, estetik güzellikler yaratmak ve bunların zevkine varmak, bir de bilgi peşinde koşmaktır. Bunlar arasında ilk sırayı alan sevgidir.» (1) Bu sıralamanın etkisi altında olsa gerek, Keynes ilgisinin matematikten ekonomiye kaydığını gördü.

Keynes'deki değişikliğin asıl önemli etkeni Alfred Marshall olmuştu. Peygamber gibi sayılan, aziz görünüşlü Marshall, 1885'den 1924'e dek kırk yıl süreyle İngiliz ve Amerikalı iktisatçıların tartışmasız önderi olmuştur. Ben ilk kez 1931'de ekonomi bilimiyle uğraşmaya başladığımda, öğrencilere Marshall'ın *Principles - İlkeler* adlı kitabını okumaları salık verilirdi. Dev bir yapıttır. Yeteneği,

hele birinci sınıf bir yeteneği olmayanları okumaktan vazgeçirmeye yarayan müthiş bir kitaptır aynı zamanda.

1905 yılında, Cambridge'i bitirdiğinde, memuriyet sınavına girip ekonomi dalında başarı sağlayamayınca, Keynes şöyle demiştir: «Sınav düzenleyenler herhalde benden az ekonomi biliyorlardı.» (2) Buna karşılık denizaşırı ülkeler memuriyet sınavını kazanan Keynes Hindistan'a gitti. Orada yazdığı kitapların, dünyayı ya da dünyaya egemen olan ekonomik düşünceyi değiştirebilmekte bir yararı olmadı. Kısa bir zaman sonra Alfred Marshall'ın kişisel çabası sonucu sağlanan bir bursla Keynes Cambridge'e öğrenimini derinleştirmeye gitti.

Savaş ve Barış

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Keynes'i cephe çekmedi. Hazine Bakanlığında çalışmayı yeğ tutarak denizaşırı savaş malzemesi alımında başarılı sonuçlar elde etti. Bu başarısında basit bir ekonomik kurala özen göstermesinin rolü vardı. O da, iktisatta, hiçbir şey vermeden, karşılığında herhangi bir şey alınmayacağı kuralıydı. Savaş sona erdiğinde, Barış Konferansına gidecek İngiliz heyetine Keynes çağrıldı.

1919 yılı Paris'inin siyasal arenasına, intikamcı, dar görüşlü ve ekonomik gerçeklere kulak tıkayan bir tutum egemendi. Keynes bu durumu nefretle karşıladı. Heyetten istifa etti. İngiltere'ye dönerek iki ay içinde çağımızın en büyük polemliğini kaleme aldı. Barış antlaşmasının savaş tazminatı bölümüne karşı çıkıyor, bunun intikamcı bir görüşle hazırlandığını öne sürüyordu.

Keynes şu görüşü savunmaktaydı: Almanlardan ödeyebileceklerinden fazlasını savaş tazminatı olarak almakla ya da almaya çalışmakla, Avrupa kendi kendini cezalandırmaktan başka bir şey yapmıyordu. Galiplerin ölçülü davranmaları iyilikseverlik değil sağduyu olurdu.

Keynes'in bu görüşlerini içeren tezi sayılarla kanıtlanıyordu. Yazar bu yapıtını coşkuyla kaleme almıştı. Kitabın unutulması zor

bazı sayfalarında Keynes, barış antlaşmasını kaleme alan kişiler hakkındaki izlenimlerini dile getiriyordu. Woodrow Wilson için, «Bu kör ve sağır Don Kişot» diyordu. (3) Clemenceau'yu şöyle anlatıyordu: «Tek hayali Fransa'ydı. Tek düş kırıklığıysa insanoğluydu.» (4) Lloyd George hakkındaki yargıları oldukça sertti: «Antik Kelt çağından kopup günümüze konuk gelmiş bu yarı insan, yarı cadı, keçi bacaklı, insan kılıklı kişiyi okurlarıma nasıl anlatacağımı bilemiyorum.» (5)

Ne yazık ki, cesaret dediğimiz de yarı yolda tükeniyor. Keynes, Lloyd George hakkında kitabına yazdığı bu satırları sonradan çıkarıp atmıştır.

Keynes'in *The Economic Consequences of the Peace - Barışın Ekonomik Sonuçları* adlı kitabı 1919 yılı sona ermeden yayınlandı. İngiltere'nin resmi ya da gayriresmi olarak yönetimini elinde tutan kişilerin yargısına *The Times* gazetesi şöyle tercüman oluyordu: «Bay Keynes 'zeki' bir iktisatçı olabilir. Hatta Hazine Bakanlığı için yararlı bir memur bile olabilir. Fakat bu kitabı yazmakla Müttefiklere ettiği kötülükten, bu devletlerin düşmanları hiç kuşkusuz memnun kalacaklardır.» (6) Almanların ödeyebilecekleri tazminata ilişkin fikirleriyle Keynes'in işi biraz abarttığını vurgulayan ölçülü ve sorumlu bir görüş zamanla su yüzüne çıkmıştır. Keynes o sözleriyle helki de, Hitler'in çok iyi sömürdüğü Almanlardaki adaletsizliğe mahkûm edilmişlik duygusunun yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta, *Times*'in saldırı tekniğidir, yani Keynes'in eleştirisinin, düşmanların işine yaradığı noktası. Bu, oldukça saygınlık kazanmış kişilerin sık sık başvurdukları bir saldırı aracıdır. Şöyle ki: «Haklı bile olsanız, bu yalnızca komünistlerin işine yarar,» denilmektedir.

Ve işin garibi, büyük adamlar saflarındaki başkaldırmadan en çok haksız oldukları zaman rahatsız olmaktadırlar. Keynes yaşamının bundan sonraki yirmi yılını bir sigorta şirketi müdürlüğü yaparak ve hisse senetleri, emtea, döviz alım satımıyla uğraşarak geçirmiştir. Bazen borsada kaybetmiş, bazen kazanmıştır. Çoğunlukla kazanmıştır. Bu arada iktisat dersleri vermiş, sanatla ilgilenmiş ve

kitaplar yazmıştır. Ne var ki, kurulu düzenin kurallarını bozduğu için kamu görevlerinden uzak tutuluyordu. Bilindiği üzere, akıllı insanlar birer tehdit kabul edildiklerinden pek istenmezler.

Aslında bu tutum Keynes'in yararına oldu. Kamu görevlerinden çalışan insanın talihsizliği, önce dilini yutması, sonra da düşüncelerini mevkiine göre ayarlamasıdır. Kamu görevleri dışında kalan kişilerse hiç olmazsa gerçeği söyleme silahları bilenmiş olur. Bir de şu var: Keynes kamu görevi çevresi dışında bir aydın olması sayesinde o sıralarda Diaghilev bale trupuyla gelen yıldız bale-rin Lydia Lopokova ile evlenebilmiştir. Bir devlet memuru, Cambridge profesörü bile olsa, böyle bir evlilik yapamazdı. Söylentilere göre, Cambridge'deki eski aile dostları şöyle sorarlarmış: «Ne o? Maynard bir sahne sanatçısıyla mı evlenmiş yoksa?»

O yıllar boyunca Maynard Keynes sürekli yazıyordu. Ekonomi alanında iyi şeyler yazmak kuşku uyandırır. Haklı olarak uyarır, çünkü insanları ikna edebilir. İyi yazmak berrak düşünceyi gerektirir. Hiç kimse anlamadığı bir şeyi açık seçik yazamaz. Bu nedenledir ki, orta dereceli zekâlarını güzel sözler arkasında gizlemeyi yeğleyen öğretim üyelerine açık seçik yazmak bir tehdit, zararlı bir şey gibi görünür. Keynes istediği zaman olağanüstü iyi yazardı. Hakkında beslenen kuşkuların artmasında yazarlığının da etkisi oluyordu.

Fakat Keynes sözünü ettiğimiz çevrenin dışında tutulmasına karşın, bir Marksistin tersine, söylediklerini dinleyecek birilerini bulabiliyordu. Çünkü büyük bir sigorta kurumu olan National Mutual Insurance Firmasının başkanıydı. Başka şirketlerin de genel müdürlüğünü yapıyordu. Bu nedenle meramını anlatacak bir çevresi vardı. Onu kamu hizmetine alıp gözönünde bulundurmak belki daha iyi bir strateji olurdu.

Churchill ve Altın

Keynes'in serbestçe konuşup yazmasından en çok zarar gören Winston Churchill olmuştur. 1925 yılında Churchill, çağdaş ekono-

mi tarihinde anımsandığı kadarıyla, en hatalı kararı alan bir hükümetin üyesi olma talihsizliğine uğramıştır. Dünya bu talihsizliğin duyurulmasını Keynes'e borçludur.

Hükümet, İngiliz Sterlininin altın ve dolar karşısındaki savaş öncesi değerini korumakla Altın Standardı Sistemine dönüş yapmıştı. Buna göre, bir İngiliz Sterlini, 4,86 dolara ya da 0,065 gramlık 123,27 zerre altına eşdeğerde sayılıyordu. Churchill o zamanlar Maliye Bakanıydı.

Geriye doğru bakıldığında, bu karardaki yanlışlığın hiç de küçük olmadığı görülür. İngiltere'deki fiyatlarla ücretler, savaş yıllarında öteki ülkelerde olduğu gibi artmıştı. Fakat ABD'de bu artış düşük bir düzeydeydi; savaş sonrası yıllarının ekonomik durğunluğunda daha da düşmüştü. Fransa ile öteki Avrupa ülkelerindeyse fiyatlar İngiltere'dekinden daha çok artış göstermekle birlikte, paraların kurları fiyat artışlarına oranla düşük düzeyde tutulmuştu.

Eğer İngiltere de bir sterlinin karşılığı 4.40 Amerikan Dolarına eşittir diye ilan edilseydi, o zaman sorun çıkmazdı. O kurdan satın alınan sterlinle ithal edilecek İngiliz mal ya da hizmetleri – diyelim kömür, dokuma ürünleri, makine, taşımacılık vb. – öteki ülkelerin mal ve hizmetleriyle az çok eşit bir para karşılığında sağlanmış olurdu. Fakat 4.86 dolara karşılık alınabilen sterlinle ithal edilecek İngiliz malları, öteki ülkelerinkine oranla yüzde on pahalıydı. Yüzde on, yüzde ondur. Alıcıları İngiltere yerine Fransa'ya, Almanya'ya, Hollanda'ya, Belçika'ya, ABD'ye yöneltmeye yeterdi.

İngiliz hükümeti neden bu yanılgıya düşmüştü? Sterlinin altın ya da dolar karşılığını eskiden olduğu düzeyde tutmakla, İngiltere'nin mali durumunun XIX. yüzyıldaki kadar sağlam ve güvenilir olduğunu kanıtlamak istiyordu. Savaşın İngiltere için hiçbir şeyi değiştirmedikliğinin açıkça gösterilmesi amaçlanmaktaydı. Bu fikir, Britanya İmparatorluğunun geçmişinin bekçiliğini, tarih duygusu ve profesyonel bir görüşle yapan Winston Churchill'e ait olmalı. Bu tür kararlar yalnızca birkaç kişi tarafından alındığından, ortaya atılan fikre uyma içgüdüğü egemen olur toplantılarda. Kamuo-

yunda en çok saygınlık kazanmış kişi düşüncesini ortaya koyar, diğerleri onun aklını övme yarışına girerler. Karşı fikir öne sürenler – Keynes gibi, örneğin – toplantıya çağrılmazlar. Bu gibiler ciddi, sorumlu, etkili kişiler değildir. Bunun sonucu öyle olur ki, tıpkı dış politika kararlarında olduğu gibi, mali kararlar da yanlışlığı örtbas etmek üzere ayarlanır.

Churchill'in Avam Kamarasında yaptığı açıklamayı kamuoyu olumlu karşılamıştı. *New York Times* gazetesi attığı kocaman başlıkla Churchill'in «PARLAMENTOYU VE HALKI HEYECA-NA BOĞDUĞUNU» yazmıştı. Keynes ise yazdığı bir yazıda, Churchill'in neden «böyle budalaca bir girişimde bulunduğunu» sormuştu. Bu yazıda, «Yanılığa düşmesini önleyecek içgüdüsel yargı yeteneğinden yoksun» (7) olduğu için böyle yaptığı belirtiliyordu. Ve «bu içgüdüsel yargıdan yoksun olduğundan, klasik maliye kurallarını coşkunculukla sıralayan sesler arasında boğulup kaldığı» (8) vurgulanıyordu. Uzmanları da Churchill'i yanıltmıştı. Churchill'in, günahlarını sergileyen bu yazıyı okuduğunda pek hoşnut kaldığı söylenemez.

İngiltere'nin dış satımı sürdürülebilmesi için İngiliz mallarının fiyatları ucuzlatılmalıydı. Fiyatlar da ancak ücretler düşürülürse inerdi. Ücretler de iki yoldan düşürülebilirdi: Ya işçi sendikalarının dediklerine aldırmadan genel bir ücret indirimine gidilir ya da işsizlik yaratılabilirdi. Öyle bir işsizlik ortamı yaratılırdı ki, sendikalar isteklerini kısırlar ve çalışan işçiler kapıdışı edilmeleri tehdidi altında ücretlerinin düşmesine razı olurlardı. Keynes bu çarelere başvurulacağını önceden görebilmişti.

Sonunda hem işsizlik yaratıldı, hem de ücretler düşürüldü. Ruhr havzası kömür üretimine 1924'de yeniden başlayınca, dünyadaki kömür fiyatları düştü. Kuru yüksek olan İngiliz Sterlininin bu durumla baş edebilmesi için, İngiliz kömür madeni sahipleri üç çıkar yol gösteriyorlardı: Maden ocaklarında iş saatlerinin uzatılması, asgari ücret uygulamasının kaldırılması ve herkese düşük ücret verilmesi. (Bırakınız Ronald Reagan ve Milton Friedman bu üç önemli program karşısında memnunluklarını ifade etsinler. Bu

tür önlemlerin önerilebileceği zamanlar olmuştur. Kimbilir, bu gibilerin yıldızı yine parlayabilir...) Kurulan bir Kraliyet Komisyonu düşük ücret görüşünü benimsedi. Maden işçileri bunu reddettiler. Maden sahipleri de lokavt ilan ederek karşılık verdiler. 4 Mayıs 1926 günü ulaşım, basımevleri, demir ve çelik, elektrik, gaz ve inşaat işçilerinin çoğu maden işçilerini destekledi. Bu eyleme, biraz abartmalı da olsa Genel Grev adı verildi. İşsiz durumda olan epey işçi vardı. Bu nedenle işsizlik reçetesi zaten uygulanıyordu. O yıllarda, İngiltere'nin işgücünün yüzde 10-12'si işsiz durumdaydı:

Genel Grev yalnızca dokuz gün sürdü. Altın Sistemine dönüşü en çok alkışlayanlar, grevi anayasal hükümete karşı bir tehdit, anarşik bir gösteri olarak görenlerin başında geliyorlardı. Churchill bağlandığı ilkelerden caymadı. 1926 yılının büyük bir bölümünü, maden işçileri grevde geçirdiler fakat sonunda yenik düştüler. Keynes'in görüşleri yankılanacak ortam buldu ama kendisi bağışlanmadı. Her zaman olanlar yine olmuştur: Büyük saygınlık gören kişiler yanılığa düştüklerinde adam harcayarak izledikleri politikaların haklılığını göstermeyi yeğlemişlerdi.

ABD'nin Etkisi

1925'den sonra İngiliz mallarının fiyatları inmek bilmiyordu. İngiltere'nin ihraç edebileceği mallar karşılığında kazanabileceği para başka ülkelere kayıyordu. Önemlice miktarda para ABD'ye akmıştı. Daha sonra Fransa'ya da akmaya başladı. Sterlinin sağlamlığını ve güvenilirliğini göstermek için başvurulmuş yöntem sterlinin zayıflığını ve ABD Dolarının sağlamlığını ortaya çıkarmıştı.

1927 yılına gelindiğinde ABD'ye kaptırılan altının haddi hesabı yoktu. Bu durum karşısında, hemen o yıl, İngiltere Merkez Bankası Başkanı Montagu Norman, Alman Reichsbank'dan mali konularda cambaz olduğu öne sürülen Schacht'ı da yanına alarak altınları geri getirmek üzere New York'a gitti. Orada, Fransa Merkez Bankası yöneticilerinden Charles Rist'le ABD Merkez Bankasına başvurup Amerika'daki faiz oranının düşürülmesini, kredi

musluklarının açılmasını ve böylece mali politikanın yumuşatılmasını istediler. Düşük faiz haddi uygulanınca ABD'ye akan parada yavaşlama olurdu. Mali politikanın yumuşatılması demek, daha çok kredi, piyasada daha bol para, Amerikan mallarının fiyatlarının yükselmesi, ABD mallarının İngiliz mallarıyla daha az rekabet edebilmesi ve Avrupa mallarının ABD'ye daha kolayca satılması anlamına gelecekti. Amerikalılar, Avrupa'dan gelen bu istekleri geri çevirmediler. 1927-29 yıllarının hisse senetleri borsasındaki alışveriş trafiğini olağanüstü hızlandıran bu önlem olmuştu. Kolay sağlanabilen para, başka işe değil, hisse senetleri borsasında alışverişe kaymıştı.

Herkesin Zengin Olması Gerek

1920'ler, İngiltere için kötü yıllar olmasına karşın, ABD'deki varlıklı kişiler için çok verimli bir dönem olmuştu. Ücretler artmamıştı, ama işsizlik oranı düşüktü; sanayi kesiminde üretim artıyor, kârlar yükselirdi; hisse senetleri borsası da canlanmıştı. O yıllarda her iş dalının hisse senetleri yükseliyordu, ama gelişen teknolojinin harikalarını yansıtan buluşlara ait alanların hisse senetleri en hızlı yükselenlerdi. Radio Corporation of America, elektronik sanayiinin harikası olarak (o dönemde 'elektronik' sözcüğü henüz piyasaya intikal etmemişti) en çok spekülasyona konu olan alanlardan biriydi.

Yatırım için en büyük istek uyandıran alan, holdingler ve yatırım şirketleriydi. Her iki tür şirket de başka şirketlere yatırım yapmak üzere kuruluyorlardı. Bu şirketlerin başka şirketlere, onların da ötekilere yatırım yaparak, böylece beş ya da on kola ayrıldıkları olurdu. Koldan kola yayılırken tahviller ve tercihli kategoride hisse senetleri çıkarılıyordu piyasaya. Bunun sonucu olarak ödenen faiz ve tercihli kategorideki hissedar kârları en son kurulan şirketin kazancının bir bölümünü alıp götürüyordu. Geriye kalan kazanç, ilk yatırıma katılan ikinci kategori hisse senedi sahiplerine doğru saçıla saçıla suyu azalan çavlan gibi dökülüyordu. Son ku-

ruhan yatırım şirketinin hissedar kârları iyi olduğı sürece sorun yoktu. Fakat tersi olunca, tahvil faizleriyle birinci kategori hisse senetleri, gelirlerin tümünü hatta daha da fazlasını emiyordu. Böylece bazen bir hafta içinde, yatırım şirketleriyle holdinglerin durumu çok iyiden çok kötüye dönüşebiliyordu. Hiç kimsenin tahmin edemediğı bir durumdu bu.

Tüm bu yatırım çavlanlarının akışını ve kuruyuşunu özetleyen kişi Goldman Sachs'tır. Daha önce sözünü ettiğimiz hayali yatırımlardan olan South Sea Bubble'dan bu yana, Goldman Sachs gibisi görülmemiştir.

Goldman Sachs'ın 'Altın Çağı' 4 Aralık 1928 tarihinden başlayarak on bir ay sürmüştü. O gün, Goldman, Sachs Ticaret Şirketi kurulmuştu. Bu şirket yalnızca başka şirketlere yatırım yapmak üzere kurulmuş bir firmaydı. 100 milyon dolarlık hisse senedi piyasaya çıkarıldı. Bunun yüzde 90'ını halk aldı. Şubat ayında başka bir yatırım şirketiyle birleşerek malvarlığı 235 milyon dolara yükseltildi. Bunlar temmuz ayında Shenandoah Corporation'u kurdular. 102 milyon dolarlık tercihli ve olağan hisse senedi çıkarıldı. Bu parayla da başka bir şirkete yatırım yapılacaktı. Shenandoah için hisse senedi talebi düşünülen yedi kat daha fazla olduğundan, daha sonra hisse senetleri yeniden düzenlendi.

17,5 dolara olan ve 36 dolara çıkan Shenandoah'ın hisse senetleri sonunda 50 sente düştü. Borsada hisse senedi simsarına, soyulduğunu fark eden bir müşteri şöyle bağıırıyordu: «Beni soyup soğana çevirdiniz!» Bu büyük soygunda Shenandoah'ın yöneticileri arasında John Foster Dulles vardı. İşin içine derinlemesine bakmasını bilen biri olsaydı, olup bitenler karşısında hayrete kapılırdı. Dulles ise kapitalist sisteme olan güveni sarsılmadan bu defteri dürdü. Bu kitabın daha sonraki bölümlerinde kendisinden yine söz edeceğiz.

Kara Perşembe

Goldman Sachs ve genellikle hisse senetleri dünyasının insan-

ları için hesaplaşma günü olan 24 Ekim 1929 Perşembe gelip çat-
tı. Birkaç gün öncesinden hisse senedi alışverişinde bir durgunluk
vardı. O sabah, hisse senetlerini satmak için nedeni bilinmeyen
fakat ölçsüz bir istek egemendi çevrede. Bu istek borsayı bir sel
gibi basıp kapladı. Panik havası, daha doğrusu panik kasırgası kar-
şısında hisse senetleri borsası dengesini koruyamadı. Ülkenin
dört bir yanında halk neler olup bittiğini açıklayamıyordu. «Ben
bunu bilirim, bunu söylerim,» der gibi herkes mahvolduğunu ya
da olacağını tekrarlamaktan başka bir şey yapmıyordu. Böylece
de mahvolmak üzere hisse senetlerini habire satışa çıkarıyorlardı.
Bir hisse senedi seli akıyordu. Borsa binasının içindeki gürültü ve
uğultu sağır edici boyutlardaydı. Wall Stret boyunca halk birikmiş-
ti. Acaba kapitalizm çöküyor mu diye ilginç bir görünüm izlemeye
gelmişlerdi. Polis çağrıldı. Belki de simsarlarla bankerlerin kon-
trollerini kaybetmelerinden korkuluyordu. Binanın üzerinde ona-
rım yapmak için bir işçi belirdi. Bir intihar hazırlığıdır diye düşü-
nen halk, adamın kendisini atmasını sabırsızlıkla bekliyordu.

Öğleye doğru borsanın ziyaretçi salonu kapatıldı. Durumu iz-
leyenlerden biri de Winston Churchill'di. Geleneksel fakat gerek-
siz bir basit görüş sonucu 1925 yılında Altın Sistemine dönüş kara-
rı almış; ardından da İngiltere'nin kurtarılması için ABD'den faiz
haddini düşürmesini istemiş ve New York'ta paranın çok kolay bu-
lunur bir meta haline gelmesine yol açarak tüm bu olup bitenlerin
nedeni olmuştu. Churchill'in o gün borsaya, bilerek ya da suçluluk
duygusunun dürtüsüyle geldiğini düşünmek istiyor insan. Fakat tü-
müyle bir rastlantı sonucu orada bulunduğu sonradan anlaşılmış-
tır.

Konuk salonu kapatılınca dek işler birazcık düzelmeye baş-
lamıştı. O gün öğleye doğru bir toplantı düzenleyen New York'un
bankerleri bir kurtarma harekâtı üzerinde kafa yormuşlardı. Ban-
ker Morgan'ın simsarı olarak herkesce bilinen ve aynı zamanda
borsanın başkan yardımcısı olan Richard Whitney'e, devreye gire-
rek hisse senetleri alımını desteklemesi için talimat verilmişti. Ric-
hard Whitney devreye girdi ve çevreyi ustalıkla canlandırarak his-

se senedi alımına girdi. Girişim başarılı oldu ve borsanın kaderi değişti. Gerçi akşama doğru alım satım yine durgunlaştı ama çare olarak kullanılan ilaç iyi gelmişti. Whitney günün kahramanı oldu ve borsa başkanlığına getirildi. Ne var ki, kısa bir süre sonra da rüşvet suçundan Sing Sing Hapishanesini boyladı. Ertesi haftaki salı günü, gerçek çöküntü başladı. Bu kez bankerler müdahale için devreye girmediler. Bir söylentiye göre, bir hafta önceki perşembe günü aldıkları hisse senetlerini çöp bidonlarına dökmekle meşgul olduklarından müdahale edememişler. Zaman zaman toparlanma görülmüş olsa da, borsadaki durum üç yıl süreyle kötüye doğru gitti.

Borsanın çökmesi tüketici harcamalarını, yatırımları, bankaların ve şirketlerin para likiditesini kısıtı. Büyük Çöküntü'yü Büyük Bunalım izledi. Önce zenginlerin intiharı, sonra da yoksulların ölümlü geldi. 1933 yılında Amerika'da tüm işçilerin dörtte biri işsizdi. Üretim – Gayrisafi Ulusal Üretim – üçte bir oranında azalmıştı. Dokuz bin banka iflas etti. Hükümet olağanüstü bir tepki göstermedi. 1930 Haziranında işler kötüydü ve daha da betere gidiyordu. Cumhurbaşkanı Hoover'a başvuran bir heyet, iş alanları açılması için bayındırlık hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını istedi. Başkan, «Baylar, altmış gün geç kaldınız başvurunuzda. Bunalım atlatılmıştır,» (9) yanıtını verdi.

Avrupa eski güven duygularını sarsan Birinci Dünya Savaşına sahne olmuştu. Cephede yaşananlar, halkın belleğinde dehşet tabloları olarak canlanıp durmaktaydı. ABD'deyse onun yerini Büyük Bunalım almıştı. O günlerde yaşananlar da, Amerikan halkının belleğinde kırk yıl, hatta daha uzun süre kalmıştır. İşler biraz kötü gitti mi, «Ne o? Yeni bir ekonomik bunalım mı geliyor?» hemen karşımıza çıkan sorudur.

Çözüm Yolları

Büyük Bunalım'ın etkileri dalga dalga yayılarak dünyanın dört yanına ulaştı. Sözkonusu ülke zengin olduğu, sanayi gelişmiş

bulunduğu oranda ekonomik durgunluk ve gerileme daha derin oluyordu. Bunalım yalnızca Rusya'ya dökünmedi. Dokunmayışı özel bir durumdan ötürüydü. Rusya'da devrimin yeni bir aşaması için Lenin'in gerekli gördüğü girişime geçilerek tarım kollektifleştirildi. Bu aşama, ilkinden öylesine daha kanlı oldu ki Batı'da acı olarak nitelenen durumlar, Rusya'da ekonomik refahın mucizesi olarak kabul edilebilirdi. Stalin sonradan Churchill'e, yaşamın en acı yıllarının bu döneme ait olduğunu söylemiştir. Stalin başkalarının üzüntüsünden ötürü acı duymuşsa, bu gerçek üzüntü olmalıydı.

Devlet adamlarının aklına ilk gelen çare, kemerlerin sıkılması, zorlukların kabullenilmesi, sabır gösterilmesi önerileridir. Bu, doğal bir tepkidir. Genellikle acı çekmenin, özellikle de başkaları tarafından çekilen acının boşuna olmadığına inanılır. İnsanlara hoşuna gitmeyen bir şeyin kabul ettirilmesi sonucunda bunun mutlaka yararlı ekonomik etkileri olacağı düşüncesi dünyada yaygındır.

Herbert Hoover ABD'de ve Heinrich Brüning de Almanya'da olmak üzere, sözünü ettiğim görüşün en sadık yandaşlarıydı. Brüning'in 1931 yılındaki toplumsal ilacıysa unutulamaz. Ücretleri düşürdü. Fiyatları düşürdü. Maaşları düşürdü. Ve vergileri artırdı. Üstelik bütün bu önlemler, tüm Alman sanayi işçilerinin dörtte biri işsiz olduğu bir dönemde alındı. Milyonlarca Alman işçisinin kendi kendilerine sordukları şu soruyu, birçok Alman sormaktan kaçınmıştır. Eğer demokrasi denen şey buysa, Hitler bundan kötü olabilir mi? Hoover'ın Maliye Bakanı Andrew Mellon'un da benzer bir önerisi vardı: «Çalışmayı durdurun, hisse senetlerini yok edin, çiftçilerin olanaklarını ellerinden alın...»

Birçok iktisatçı bunalımın, hastalığı giderici bir ilaç yerine geçtiği kanısındaydı. Ekonomik sistemde birikmiş zehirleri, bunalımın alıp götüreceği görüşünü savunuyorlardı. Bazılarıysa sabır tavsiye ediyordu. Normal ve düzenli bir geliri olanların kolaylıkla yapabilecekleri bir öneriydi bu. Birçok kimse de hükümet tarafından alınacak bu tür önlemlerin enflasyona yol açacağı uyarısında bulunuyordu. Onlarca, durum ne olursa olsun izlenecek en geçerli

yol, hiçbir önlem alınmamasıydı. İktisatçılar için güzel bir dönem değildi bu. İngiltere Altın Standardı Sisteminden ve serbest ticaretten vazgeçmişti. Bunun dışında, İngiliz hükümetinin ve parlamentosunun yaptığı, John Maynard Keynes'in sunduğu önerileri görmezlikten gelmekti.

Keynes'in alınması gereken önlem konusundaki düşüncesi açık ve seçikti: Hükümet ödünç paraya başvurmalı ve borçlanmayla elde edeceğini yeniden harcamalıydı. Bu Irving Fisher'in formülünde gösterilen yoldu. İç istikraz, piyasaya para sunma olanaklarını ve bankadaki kredi imkânlarını arttırdı. Parayı harcayacak olan hükümetti. Ardından da para, işçiler ya da kredi alacak olanlar tarafından yeniden kullanılarak piyasaya çıkacaktı. Hükümet harcamalarıyla piyasaya çıkacak para ve yurttaşların harcamalarıyla elden çıkacak para, piyasadaki paranın tedavül hızının kesilmesini önleyecekti. Yalnızca para üretmekle kalmayan hükümet, böylece harcamayı da dürtüklemiş olurdu.

Keynes'in o yıllarda ünlü bir dostu vardı. Bu dost, «Keçi bacaklı büyücü» David Lloyd George'du. Keynes'in bu konudaki açıklaması şöyledir: «Lloyd George haklı olduğu zaman onu destekledim, yanıldığı zaman karşısına dikildim.» Ne var ki, bütün bunlar olup biterken, Lloyd George artık Birinci Dünya Savaşının öteki büyükleriyle birlikte siyasal yaşamdan çekilmişti. Keynes de yavaş yavaş kendi ülkesinde bir peygamber gözüyle bakılan ün sahibi biri olmuştu. Görüşlerinin en büyük başarıyla uygulandığı yer, hiç de tanımadığı kendi ülkesi olmuştu sonuçta.

Deneme Çıkışları

Naziler kitaplara fazla değer veren kişiler değillerdi. Karşılarına çıkan durumlara göre anında çareler ararlardı. Bu tutumları da, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iktisatçıların sağlam görüşlerinden daha çok yarar sağlıyordu onlara. 1933 yılından itibaren Hitler devlet borçlanmaları yolunu tuttu ve bu parayı harcayacak çalışma alanları açtı. Yani Keynes'in önermiş olabile-

ceği yolu seçmişti. İşsizlik oranı gözönünde tutulursa, bundan başka çare de yoktu. Önceleri bu harcamalar demiryolu yapımı, kanalların açılması, bayındırlık ve karayolları işlerinde kullanılıyordu. O dönemde döviz kontrolü nedeniyle Almanlar paralarını dışarıya göndermekten korkuyorlardı. Geliri artanlar paralarını ithal malına harcamaya pek istekli değillerdi.

Keynes'çi bir iktisatçının özlediği koşullardı bunlar. 1935 yılı sonlarında, Almanya'da işsizlik diye bir sorun kalmamıştı. 1936'da gelirlerdeki artış, fiyatları yükseltiyor ya da yükseltme olanağı sağlıyordu. Buna koşut olarak ücretler de artmaya başlıyordu. Bu nedenle, ücretlerle fiyatlara bir tavan saptandı ve bu yöntem de işlerlik kazandı. Almanya'da, 1930'ların sonuna doğru tam istihdam ve fiyat istikrarı sağlanmıştı. Sanayileşmiş dünya ülkelerinde ilk kez gerçekleşen bir durumdu bu.

Alman örneği öğreticiydi fakat ikna edici değildi. İngiliz ve Amerikan tutucu çevreleri, Nazilerin mali konulardaki bu 'klasik-dışı' uygulamalarına (borçlanma ve harcamalarına) sapmalar gözüyle bakıyorlar ve hepsi birden ekonomik bir çöküşün haberciliğini yapıyordu. İşlerin Schacht sayesinde yürüyebildiği kanısındaydılar. (Bilmiyorlardı ki, Schacht olup bitenlere karşıydı.) Amerikalı liberaller ve İngiliz sosyalistleri, Alman hükümetinin baskısını, işçi sendikalarının darmadağın edilmesini, Karagömlükleri, toplama kamplarını, meydan nutuklarını gözlemekte ama işin ekonomik yanını ihmal etmekteydiler. Hitler tam istihdam sağlasa bile, ondan hayırlı bir iş çıkmaz, diye düşünüyorlardı. Sonunda da, Amerikan görüşü üstün geldi.

1933 yılı sonuna doğru, Keynes, Franklin D. Roosevelt'e bir mektup gönderdi. Alçakgönüllü olma gereğini duymadığından, mektubunu *New York Times* gazetesinde de yayınladı. Mektuptaki tek bir cümle, görüşlerinin temelini özetlemektedir. «Hükümet harcamalarının yarattığı ulusal satın alma gücünün artırılması sürecine çok önem veriyorum. Bu süreçte, hükümet harcamalarının kaynağını istikraz, yani borçlanma oluşturmalıdır.»⁽¹⁰⁾ Ertesi yıl Keynes, Roosevelt'i ziyaret etti. Fakat ikisi arasındaki mektuplaş-

manın, yüz yüze gelmekten daha iyi bir anlaşma aracı olduğu ortaya çıktı. Başkan Roosevelt, Keynes'e «Siyasal iktisatçıdan çok bir matematikçi» (11) gözüyle bakmıştı. Keynes düş kırıklığına uğradı. Başkan Roosevelt'i, «Daha bilgili, hiç olmazsa ekonomi alanında daha bilgili» (12) sanmıştı.

1930'larda olduğu gibi, şirketler büyük ve güçlü olursa, fiyatları düşürebilirler. Ve yine o tarihlerde ABD'de olduğu gibi sendikalar yok denecek kadar güçsüzse, işçiler ücretlerinin düşürülmesine zorlanabilirler. Bir şirketin bu yöndeki girişimi, başka bir şirket tarafından yinelenirdi. Çağdaş enflasyonist tırmanış da tersine işlerdi. İşçilerin azalan satın alma gücüyle bu süreci hızlandırırdu. Washington, National Recovery Administration (Ulusal Kalkınma Dairesi) aracılığıyla bu süreci durdurmaya çalıştı. O günkü koşullar düşünülürse, NRA kurumunun bu girişimi akıllıca bir girişim sayılırdı. Keynes ve birçok iktisatçı bu gerçeği göremediğinden NRA'yı gereksiz buldular. Bu yüzden de bu kuruluş basında geniş yankı yapmadı. Roosevelt'in yanılğılarından biri sayılmıştı. Keynes çok daha geniş çapta borçlanmaya ve harcamaya gidilmesini istiyordu. ABD hükümetini fazlaca tedbirli buluyordu. Ama Washington bu konudaki tutumunda ısrarlıydı.

Keynes, Washington'a ve dünyaya fikirlerini kabul ettirmek için bir kitap yayınladı.

Genel Kuram

Keynes'in kitabının adı *The General Theory of Employment, Interest and Money - İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı*'ydi. Keynes kitabının yapacağı etkiden kuşku duymuyordu. Kendi hesabına bundan emindi. Nitekim 1936 yılında kitabın yayınlanmasından bir süre önce Bernard Shaw'a, «Dünyanın ekonomik sorunlar karşısındaki tutumunda geniş çapta devrim yapacak...» (13) diye söz etmiştir bu kitaptan. Ve öyle de oldu.

İncil ve *Das Kapital*'de olduğu gibi, *Genel Kuram*'da da çelişkiler vardır ve anlaşılması zor bir yapıttır. İşte bu yüzden de inançla-

rını değiştirmek isteyenleri kendine çekmiştir. Çift anlamlı bir yarıda bulunduğum sanılmasın. Okunan bir yazı metni, çok çaba harcadıktan sonra anlaşılırsa, okurlar edindikleri inanca sıkıca bağlı kalırlar. Anlamak için çok çaba harcayınca, çektiklerine karşılık bir inanç edinmiş olmak isterler. Ve eğer *İncil*'le Marx'ın kitabında olduğu gibi çelişkiler bulunuyorsa, okur inanmak istediği bir fikir uğruna kendine mutlaka pay çıkarabilir. Bu yolla da mürit edilebilir.

Keynes'in temel görüşü açık bir biçimde şöyle özetlenebilir. Daha önceleri, ekonomik sistemin, yani bir kapitalist sistemin dengesini tam istihdam sayesinde bulduğu görüşü egemendi. Kendi haline bırakılınca, dengesini bulduğu kabul ediliyordu. İşsiz insanlarla bacasından duman tütmeyen fabrikalar bir seraptı, tam anlamıyla gelip geçici bir çarpıklıktı. Keynes ise, çağdaş ekonominin sürekli ve ciddi bir işsizlikle de dengesine kavuşabileceğini göstermiştir. Bu, iktisatçıların 'eksik istihdam dengesi' adını verdikleri bir durumdu.

Eksik istihdam dengesi, kişilerle firmaların gelirlerinden tasarruf etme hedefini işadamlarının kâr amacıyla yatırım yapma hedeflerinin önüne getiren bir görüştür. Gelirden tasarruf edilen para, sonuçta harcanmalıdır. Yoksa satın alma gücünde bir azalma olur. Daha önceleri, 150 yılı kapsayan bir süre boyunca yerleşmiş ekonomik kurallar içinde böyle bir durum öngörülmemişti. Gelir, üretilen malların satılmasıyla eşit bir düzeyde tutulurdu. Tasarruflar hemen yatırıma yöneltilirdi. Tasarruf fazlası belirince de faiz hadleri düşürölerek paranın kullanımı kolaylaştırılmış olurdu.

Keynes tüm tasarrufların yatırıma yöneltilmesine karşı değildi. Ancak bunun, üretim miktarında ve dolayısıyla istihdamda azalmayla gerçekleştirilebileceğini ortaya koydu. Böyle bir ekonomik durgunluk, gelirleri kısar, iş çevrelerinin kazançlarını zarara dönüştürür ve yatırımı azaltırdı. Yatırım azalıırken tasarruflar da azalacağından, ikisi eşit düzeye gelirdi. Ekonomik açıdan iyiliksever bir kavram olan 'düzenleme'nin soğuk bir etki yapabileceğini de bilmek gerek...

Tedavi, sözünü ettiğimiz reçeteyle sağlandı. Hükümet borçlanmaya gitmeli ve yatırım yapmalıydı. Yeterince borçlanır ve yatırım yaparsa, tüm yatırımlar, düşük değil yüksek bir üretim ve istihdam düzeyine çıkarak dengelenirdi. *Genel Kuram* kitabı, Keynes'in daha önce önerdiği ekonomik tedaviyi kabul ettirmiş bulunuyordu. Kabul ettirememiş olsaydı yazık olurdu.

Üniversite Yolu

Washington, daha önce de belirtildiği gibi, Keynes'in fikirlerine karşı soğuk davranmaktaydı. Bu nedenle, Keynes *Genel Kuram* adlı silahıyla ABD'ye üniversiteler yoluyla girdi. Başlıca giriş kapısı Harvard oldu. Ben, bu girişi ve giriş kapısını ilk görenlerden olma mutluluğuna eriştim. O zamanlar üniversite öğrencilerinin kaldığı Winthrop House'da yaşıyordum. Burada kalanlar arasında Kennedy kardeşler de vardı. Bu kardeşlerle birlikte bulunmamın, yaşamımın daha sonraki bölümüne etkisi olmuştur.

Oldukça rahat bir yaşantımız vardı üniversitede. Dışarıdaysa koşulları çok değişik bir dünya vardı. O bunalım yıllarında bir Noel tatilini Los Angeles'te geçirmiştik. Sokaklar birkaç kuruş için avuç açan insanlarla doluydu. Bu işi nefretle yaptıkları belliydi. Fakat başka çareleri kalmamıştı. Onları görmezlikten gelmeye çalışsanız da, o gözlerdeki umutsuzluk ve korkuyu fark etmemeniz olanaksızdı. Bizim yaşadığımız dünyayla taban tabana zıttı bu.

Keynes devrimsiz bir çözüm yolu getirmişti. Sevimli dünyamız elimizden alınmayacak, işsizlik ve acılar giderilecekti. Mucize gibi bir şeydi bu. 1936 yılında, *Genel Kuram*'ın yayınlanışından sonra, bu olağanüstü görüşü incelemek üzere haftada birkaç kez toplantılar düzenledik. Winthrop House'daki bir toplantı, anılarından hiç silinmez. Toplantıya başkanlık eden Profesör Schumpeter, Keynes'den hoşlanmaz ama tartışmayı severdi. Bir de Robert Bryce vardı. Keynes'in konferanslarından henüz yeni dönmüştü. Keynes'in açıklık getirilmesini istediğimiz düşüncelerini ona sorduk. Bu Kanadalı iktisatçı, Kanada'nın ekonomik politikasında

önemli rol oynamış biriydi. Kanada'nın, ABD'den ya da İngiltere'den önce Keynes'in görüşlerini benimsemesinde büyük etkisi olmuştu.

Keynes'in düşüncelerini anlayanlar genç iktisatçılardı. Ekonomistler genellikle üniversitelerde edindikleri bilgileri yaşamları boyunca koruyacak kadar tutumlu kişilerdir. Bu nedenle, ekonomik düşüncelerde değişiklik, ancak yeni kuşakların gelmesiyle gerçekleşir. O günün büyük iktisatçıları Keynes'i okurlar, ederler ve hep birden yanıldığını söylerlerdi.

Fakat Keynes, Harvard'lı genç iktisatçılar arasında etkisini öylesine baskın bir biçimde sürdürüyordu ki, buna karşı koymak üzere öğretim üyeleri özel bir dernek kurdular. Keynes'in fikirleri reddedilmedikçe, üniversiteye yardımların kesileceği tehdidinde bile bulundular. Tutucuların inançları genellikle yeteneklerinin sınırlarına dek uzanır. Bana, «Keynes'çiliğin Velihtı» diye saldırılarını yoğunlaştırmışlardı. Ben bundan çok hoşlanmıştım. Arkadaşlarımla da iyice kızıp kıskanmalarını istemiştim.

Aslında Keynes'i gerçekten destekliyordum. Tutucu ve barışçı bir değişimden yana oluştunuzdan ötürü ona tutunmuş sayılıyordunuz, ama onun fikirlerini benimsediğiniz için de köklü bir değişim yandaşı (radikal) oluveriyordunuz.

Washington

Keynes'in fikirleri Harvard'dan Washington'a taşındı. Hem de trenle. Şöyle ki: Roosevelt'in 'Yeni Atılım' yıllarında Boston'dan Washington'a giden ekspres treni perşembe ve cuma geceleri genç ya da yaşlı Harvard'lı öğretim üyeleriyle dolup taşırdı. Bunların hepsi de yönetime akıl vermeye giderlerdi. *Genel Kuram* kitabı yayınlandıktan sonra, genç iktisatçıların vermek istedikleri bilgiler Keynes'ten kaynaklanıyordu.

Washington'daki yönetimin Keynes'in fikirlerine fazla rağbet etmediğine değinmiştik. İş alanları yaratmak için kamu parası harcamak gerekli bir yöntem olabilirdi. Ne var ki, Keynes'çi reçete-

nin aslı olan bir bütçe açığı, akıllıca bir öneri gibi gözüküyordu. Sağlam düşünceli kişiler bir yana itilmekteydi. Sorumlu mevkilerdekiler yakın arkadaşlarınız bile olsa, bu tür bir düşünce sapması karşısında tedirgin oluyorlardı. İnsan bu tür bir tereddüt havasını mantıkla ya da güzel söylevlerle dağıtamaz. Neyse ki, bu gibi durumlarda muhalefetin yardımınıza koşması hemen hemen şaşmaz bir kuraldı. O yıllarda muhalefet bu işe dört elle sarıldı.

1937'de Büyük Bunalım'dan çıkış yolu yavaş yavaş görünmüştü. Gerçi işsizlik oranı hâlâ şaşırtıcı bir düzeydeydi ama, üretim ve fiyatlar artıyordu. Sağlam görüş sahibi olduklarına inanılan kişiler, yine kendilerini göstererek harcamaları kıstak, vergileri artırmak ve federal bütçeyi dengede tutmak üzere harekete geçmişlerdi. Keynes'çilerden bazıları, seslerini yükseltmeye çalışıyorlardı. Fakat bağnaz görüş sahiplerinin tuttukları alkışın gürültüsünde bizim sesler boğuluyordu. Bütçe denk olmaya yüz tutunca ekonomik ferahlama durdu. Şimdi de yeni ve hiç de iyiye işaret sayılmayacak bir ekonomik gerileme başlamıştı. Bunalımın içinde bir de ekonomik gerileme sözkonusuydu. Yani tam Keynes'in dedikleri olmuştu. O sağlam görüş sahipleri bizim olacak dediğimiz durumu gerçekleştirmeyi becermişlerdi.

ABD'li Keynes'çiler

Peki, Washington'da bizim görüşümüzü paylaşan dostlarımız yok muydu? Varsa, neredelerdi? En çok ABD Federal Merkez Bankasında yandaşlarımız vardı. Genellikle Merkez Bankasını, uzağı göremeyen tutucuların yerleştirildiği bir kale olarak kabul ederiz. Aslında bu, abartmalı bir görüş değildir ama, o tarihlerde ABD Federal Merkez Bankasının başında oldukça değişik görüşlü Utah'lı bir banker, Marriner Eccles bulunuyordu. Eccles, paralarını çekmek için mevduat sahiplerinin kendi bankasının önünde kuyruklar oluşturmalarına tanıklık etmiş bir bankerdı. Umutsuzca iş arayan insanlarla göz göze gelmiş biriydi. Kent dışında inleyen çiftçileri görmüştü. İşsizlere iş bulmak, parasız çiftçileri paraya ka-

vuşturmak için hükümet neden para sağlamasındı? Geçirdiği deneyimler zihninde, Keynes'inkine çok benzer düşünceler doğmasına yol açmıştı. Ve Roosevelt, bu bankere Washington'da görev vermişti.

Eccles'in baş ekonomik yardımcısı Lauchlin Currie'ydi. Daha önce, Harvard Fakültesi öğretim üyeliği yaptığı dönem de paranın piyasaya arzı ve denetimi konusunda bir kitap yayınlamıştı. Bu kitabında Keynes'in önemli bazı önerilerinin öncülüğünü yapmıştı. Hatta bu yüzden büyük iktisatçılar onu kuşkuyla gözlemişler ve Currie terfi ettirilmemişti. Böylece Eccles ve Currie, Keynes'in Washington'daki başlıca yandaşları olmuşlardı.

Üniversite öğretim üyeleri şimdi Keynes Devrimi'nden söz etmektedirler artık. Bir devrimin bir ülkeye banka yoluyla girdiği daha önce görülmuş şey değildir. Bunun sık tekrarlanacağı da sanılmasın.

Currie 1930'ların sonunda ABD Federal Merkez Bankasından Roosevelt'in danışmanı olarak Beyaz Saraya gitti. Oldukça stratejik bir mevkiydi bu. Hükümet yeni bir uzman aradığında, Currie bu görevin güvenilir bir Keynes'çiye verilmesine özen gösterirdi. Bana birkaç kez başvurdu. Tutucular, Keynes'çi görüşlerin yayılması için bir komplonun varlığından hep endişelenirler, ama böyle bir endişenin varlığını her zaman kesinlikle reddederlerdi. Dolayısıyla bunun doğruluğu tam kestirilemez. Daha sonraki yıllarda Currie komünist olmakla suçlandı. Oysa değildi. Fakat birçok kişinin gözünde Keynes'çilikle komünizm arasındaki fark pek büyük değildi.

Yine 1930'ların sonunda Keynes, en etkin Amerikalı yandaşını Alvin Harvey Hansen'de buldu. Hansen önce Minnesota, sonra da Harvard üniversitelerinde profesörlük yapmış büyük isimlerdendir. Bu nedenle tanınmış ekonomik çevrenin kolaylıkla reddedemeyeceği biri olarak Keynes'in fikirlerinin yayılmasında büyük rol oynamıştır. Seymour Harris ve kitabı, ilk anda büyük eleştirilere hedef olmasına karşın, milyonlarca kişiyi aydınlatan Paul M. Samuelson'la Keynes'i ABD ekonomik düşüncesinin ayrılmaz bir

parçasına dönüştürmüştür.

1937 yılındaki ekonomik durgunluk Keynes'in fikirlerine saygınlık kazandırdıysa da, işsiz sayısını azaltma girişiminde Washington hükümeti fazla gönüllü görünmüyordu. 1939 yılında Avrupa'da savaş patlak verdiğinde dokuz buçuk milyon Amerikalı işsizdi. Bu sayı, toplam işgücünün yüzde 17'sini oluşturmaktaydı. Ertesi yıl da işsizlik oranı yüzde 14,6 oldu.

Savaş, Keynes'çi tedavi yönteminin alelacele uygulanmasına yol açtı. Giderler bir misli, iki misli artırıldı. Bütçe açığı da aynı oranda büyüdü. 1942 yılı sona ermeden işsizlik oranı çok düşmüş, asgari düzeye inmişti. Birçok işkolunda işçi bulmak bile zorlaşmıştı.

Bu olaya başka bir açıdan da bakılabilir: Hitler, Almanya'da işsizliğe son verdikten başka, düşmanlarındaki işsizliğin son bulmasına da yardım etmiştir. Hitler, Keynes'çi fikirleri gerçekten yayan kişi sayılabilir.

Savaştan Alınan Dersler

Savaş, Keynes'çi Devrim'in kalıcı özelliklerinden ikisini ortaya çıkarmış oldu. Bu özelliklerden biri, sosyal refah için harcamaya girişmenin ayrı, savaş için harcamaya girişmenin ayrı şeyler olduğuydu. Bunalım yıllarında işsizler için devlet harcamasına girişmenin, sosyal açıdan zayıf düşürücü ve ekonomik bakımdan yanlış olduğu görüşü savunulurken, şimdi silah yapımı ve silahlı kuvvetler için girişilen harcamalar akılcıca kabul ediliyordu. Bu, halen varlığını sürdüren bir farktır.

Bu arada işsizliğin tümüyle kaybolmamakla birlikte azalmaya yüz tuttuğu bir sırada, enflasyon tehdidi ortaya çıktı. Keynes ve Keynes'çiler bu duruma karşı da bir çareleri olduğu kanısındaydılar. Mekanizmayı bu kez tersine işletmeyi öneriyorlardı. Önerileri, savaş dönemi harcamaları karşısında vergileri artırmak, böylece bütçe açığını mümkün olduğunca asgari düzeye indirebilmektir. Gerekirse yiyecek ve diğer temel besin maddeleri için sübvansi-

yon sağlayarak hayat pahalılığını artırmayıp sabit bir düzeyde tutmayı da öneriyorlardı. Ücret artışından vazgeçmek olanağı da böylece doğmuş olurdu. Fiyat denetlemesi ve az bulunan bazı maddeler için karne yöntemi de uygulanabilirdi. Keynes bu konudaki düşüncelerini *The Times* gazetesindeki okur mektupları sütununda ünlü bir dizi mektup olarak yayınladı. Önerileri Washington'da ve sonunda Londra'da geniş ilgi uyandırdı. «Keynes böyle diyorsa, mutlaka geçerli önerilerdir bunlar,» deniyordu artık.

Benzer önerileri kapsayan bir yazıyı, Lauchlin Currie'nin isteği üzerine Washington'daki yetkili çevrelerde dolaştırdım. 1941'de savaş yıllarının en yetkili ekonomik mevkilerinden biri olan Fiyat Kontrol Dairesinin başına getirildim. Buna ne denli sevindiğimi anlamak için, bu kitapta şimdiye dek söylediklerimi anlamış olmak yeterlidir.

Başına getirildiğim kuruluştaki çalışan personel sayısının artışı, öküzü altında buzağı aramak alışkanlığında olanlar, Keynes'in Galbraith tarafından uygulanan fikirlerinin iyi işlemediğine bir kanıt biçiminde yorumladılar. İşsizlerin tümünün bir iş sahibi olabilmesine vakit kalmadan şirketler fiyatları artırdılar. Bu durum, ücret artışı isteklerine neden oldu. Ve ardından bir fiyat - ücret tırmanışı başladı. Vergilerse, savaş harcamalarını karşılayacak kadar hızla artırılmadı. Satın alma gücü fazlası, Keynes'in önerdiği biçimde emilip sindirilemedi.

Fiyatları sabit tutmak için çaba harcamak geri kalan tek umudumuzdu. 1942 ilkbaharında bu yolu denedik, ardından da karne yöntemine geçtik. Bu yöntemden sonuç almayı başardık ve fiyatlar savaş süresince hemen hemen sabit tutuldu.

Daha önceleri, fiyatlara genel bir tavan saptanması görüşüne, büyük bir inançla karşı çıkmıştım. Bu kez, bunun lehine görüşü de büyük bir inanca savundum. Bendeki bu değişikliği hemen hiç kimse farketmedi. Hiç kimse eleştirmede beni bu yüzden. Bizim ekonomi alanımızda fikirlere bağlı kalmaktansa, haklı çıkmak çok ama çok daha akıllıca bir iştir.

Serbest pazar ekonomisi yandaşlarının çok beğendikleri bir

revizyonist görüş, fiyat artışlarının o tarihlerde, savaş biter bitmez fırlamak üzere şişe içine tıkılmış olduğu iddiasındadır. 1946 yılında fiyat denetlemesiyle öbür kontroller kaldırılınca, gerçekten bir fiyat patlaması oldu. Fakat bu yolla artan fiyatların düzeyi, bir barış dönemi yılı olan 1974'deki fiyat artışı düzeyinden daha düşüktü. Savaşın sona ermesinden önce denetim uygulanmasaydı, fiyatlar her yıl bir misli, sonra da onun bir misli daha fırlardı.

Bir iki istisna dışında, ABD'de tüm fiyatlar sonunda denetim altına alındı. Daha yüksek idari kurullara ve mahkemelere başvurma olanağı vardı ama, bu yol fazla zorlanmadı, çünkü üst düzeydeki makamlar bizim görüşlerimizden yanaydılar. Dairemize başvuran biri yüzünde gülücükle ayrıldığında görevimizi tam olarak yerine getirmediğimizi anlardık. Fiyat kontrolünün etkili olması için acı vermesi kaçınılmazdı. Bu acıyı özellikle kaldırabilecek güçte olanlara tattırmakla suçlanmak, bir genç için psikolojik açıdan üzücü bir deneyimdi. Bu acıyı tattırmaktan zevk almakla suçlandığımız olurdu. Belki alıyordum da.

Fiyat artışı için başvuranlar arasında gerekçeleri en zayıf olanlar, en çok yalvaran kişilerdi. Başvurularında hilenin ağır bastığını bildiklerinden, yapacakları konuşmanın provalarını en çok onlar yaparak gelirlerdi. Kazançlarına ilişkin bilgiler ve sayılar elimizdeydi. Başvuru sahiplerini dinleyen arkadaşlarımdan çoğu zaman ellerinin birini masaya uzatıp işaret ve orta parmaklarını oynattıklarını görürdük. Bunun anlamı bir karınca öyküsüne dayanıyordu. Öykü şöyleydi: Karıncalar diyarında açlık hüküm sürerken, bir tezek parçası görmüşler. İyi bir meta bulduk diye yuvalarına taşımaya karar vermişler. Fakat tezek parçası bir yarda olduğundan kırmıldatınca yuvarlanarak kayıp karınca yuvasından uzağa düşme olasılığı varmış. Bu nedenle karıncalar ordusunun kralı, ordusu mensuplarına, «Dayanın!» diye komut vermek üzere bir aşağı bir yukarı inip çıkarmış. Karıncalar ordusunun kralı tarafından gösterilen bu telaş nedeniyle bir aşağı bir yukarı çıkışı simgeleyen işaret parmağımızla orta parmağımızı bir aşağı bir yukarı oynatışımız, yüksek fiyat elde etmek için hileli konuşan başvuru sahibine

«Bok yeme» anlamına gelirdi sessizce.

Keynes'le ilk kez karşılaşmam Fiyat D netim Dairesinde  alıştığım sıralarda oldu. Onun yönettiği İngiltere'nin  nl  Cambridge Kürsüsüne 1937'de okumaya gitmiştim, ama ilk kalp krizini o yıl geçirdiğinden onu kürsüde görme fırsatına erişememiştim. Bir gün, Washington'daki b roma habersiz olarak bir yazı getirmiş Keynes. Bu yazıyı bana ulaştıran sekreterim yazı sahibinin beni görmek istediğini söyledi. Adını sorduğumda, «Kines,» yanıtını verdi. Yazının altındaki imzaya baktım. Evet, oydu: J.M. Keynes. Yazı, mısır ve domuz fiyatlarını saptayışımızın açık seçik bir su lamasıydı. Bir manastıra gökten bir aziz inmiş gibi oldu o anda.

Karne yönetimini daha sıkı tutup fiyat kontrol n yse biraz gevşek bırakmak, İngilizlerin savaş döneminde uyguladığı ekonomi politikaya benziyordu. Orada da işler iyi yürütülmüştü. İngiltere'deki savaş dönemi planlaması sayesinde az şeyle çok şey  retilabili mişti. Savaş biteceği sıralarda, Almanya'yla Japonya'nın savaş dönemi ekonomilerinin yönetim biçimini inceleyen bir grup iktisatçının başına getirilmiştim. Arkadaşlarımdan hiçbiri İngiltere'nin uyguladığı yöntemin en sıkı yöntem oluşundan kuşku duymamaktaydı.

Zafer

1941'den sonra iktisatçılar Washington'a trenle gitmiyorlardı artık. Çünkü hepsi de Washington'daydı zaten. Tümü birden ekonomik bunalım ve işsizliğe karşı Keynes' i tedavi yöntemini yakından görmeye gelmişlerdi. Kaçınılmaz sonuca ulaşmış bulunuluyordu. Savaş sırasında işleyen bir yöntem, barışta da işlerliğini sürdürebilirdi. Keynes' i görüş zafer sağlamıştı. Sistemin enflasyonla baş etmedeki yetersizliği üstünde duran olmamıştı. Enflasyon mutlaka savaşa özgü bir durum diye kabul ediliyordu.

Liberal işadamları o yıllarda bu fikirlere ilgi göstererek bunları yaygınlaştırmak amacıyla Ekonomik Gelişme Komitesi kurmuşlardı. Bununla birlikte, Keynes'in adını ağızlarına almamaya  zen

gösteriyorlardı. Bütçe açıklarından söz etmeden, yalnızca yüksek istihdam düzeyinde dengelenmiş bütçelerden söz ediyorlardı.

Savaş sona ereceği sıralarda bir grup genç iktisatçı, istihdam ilkesini koruyucu hükümet planlaması fikrinin Kongre tarafından onaylanması için harekete geçtiler. Başarılı da oldular ve 1946 yılında İstihdam Yasası, Kongreden geçti. Bu başarı karşısında şaşkınlık duyanlardan biri de bendim. Bu konudaki atılımı zamansız bulduğumdan çabalara katılmamıştım. Fakat takvim 1946'ları gösterdiği sırada, tutucu Cumhuriyetçiler için bile (ya da Demokrat Partinin Kongre üyeleri için) tam istihdama karşı gelmek zorlaşmıştı; çoğu bu fikre sonradan itiraz etmeye kalkışmış olsa bile...

Bretton Woods

Bu arada Keynes de giriştiği kişisel savaşımını tamamlamak üzereydi. Paris Barış Konferansındaki «Düşman sonuna dek yok edilmelidir» zihniyetine karşı savaşmıştı. 1925'de Churchill'e ve altın konusundaki tutumuna karşı mücadele vermişti. 1944 yılında kırk dört ülke temsilcisi New Hampshire'deki Bretton Woods'da toplanarak Keynes'in karşı çıktığı Altın Sistemi ve Savaş Tazminatı konularında yeniden yanlışlara düşülmemesini sağlayıcı önlemleri görüşmeye başlamışlardı. Bretton Woods Konferansı devletler arasında bir konferans değildi; devletlerin Keynes'le yaptıkları bir konferanstı. Bretton Woods Konferansı sonucunda, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası kuruldu. Bu sonuncusu, savaşın galiplerini, yenik düşenleri cezalandırmak değil, o ülkeleri inıtar etmek fikri etrafında toplayacaktı. Uluslararası Para Fonu ise Altın Standardı Sistemine birazcık esneklik kazandıracaktı. Darda olan bir ülkeye Fon'dan kredi alması için zaman kazandırmış olacaktı.

Savaş bittiğinde, İngiltere'nin savaş sonrası dönemini atlatabilmesini ve dışsatım tutarının içalımını karşılayacak duruma gelmesini sağlamak üzere gerekli kredi işini de Keynes bir sonuca bağlamıştı. Bu amaçla 3 milyar 750 milyon dolar kredi istedi. Bu kredi,

sterlinin 'konvertibl' olması, yani dolar ve altınla serbestçe değışt-rilebilir bir duruma getirilmesi koşuluyla verildi. Böylece savaş yıl-larında konvertibl olmayan sterlin biriktirmiş olanlar – spekülâtör-ler, döviz karaborsacıları, bankalar – büyük bir iştahla paralarını dolara çevirdiler. Alınan 3,75 milyar dolarlık krediyi birkaç gün içinde silip süpürdüler. 1925 yılında sterlin gereksiz yere yüksek bir kur düzeyinde konvertibl olmuş ve çok kötü duruma düşmüş-tü. Yirmi iki yıl sonra aynı yanlış müthiş bir benzerlikle yineleni-yordu. Bu kez, Keynes bu kötü durumun çaresiz yandaşı olmuştu.

Keynes, mali deha sahibi kişilerin aldıkları kararlarda çok tutarlı, özellikle yanlışlarında tutarlı olduklarına inanan bir kişiydi. Bu görüşünün yeni bir kanıtını göremeden 21 Nisan 1946 günü ikinci kalp krizi sonucu öldü.

Keynes Çağı

İngiltere'nin kredi fiyaskosunun ardından Marshall Planı gel-di. Bu plan, savaş sonrasında dünyanın durumunu çok daha iyi kavrayan bir tasarımdı. Marshall Planı, Keynes'in Bretton Woods Konferansında öngördüğü topluca yardım görüşünün paraca ger-çekleştirilmesiydi.

Almanya, Marshall Planından yardım gören ülkeler arasınday-dı. Keynes'in ekonomik politika alanındaki vasiyetinde de bu var-dı. 1945 yılında herkes sert koşullu barış anlaşması imzalatılması gereğinden söz ediyordu. Keynes'in Vërsay Antlaşmasına karşı di-renişı, bu kez akıllıca bir yol kabul edilmişti. Yenik bir düşman bu kez yardım görüyordu, cezalandırılmıyordu.

Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllar, kapitalizmin gerçekten işlerliğini gösterdiği bir dönem olarak uzunca bir süre anımsanacaktır. Sanayileşmiş ül-kelerin tümünde üretim arttı. İşsizlik her ülkede düşük düzeydeydi. Fiyatlar neredeyse sabit kalmıştı. Üretim düşüp işsizlik arttı mıydı, Keynes'in önerdiği üzere, hükümetler müdahale edip boşlu-ğu dolduruyorlardı. Bu nedenle sözünü ettiğimiz yıllar güzel ve gü-

ven dolu yıllardı. İktisatçı olmanın zevk verdiği yıllardı da. İlde edilen sonuçtan iktisatçılar kendilerine pay çıkarırlar ya da paye alırlardı. Yalnızca arada sırada ortaya çıkan çok hafif ekonomik durgunluk dönemleri vardı ki, bunlar da doğanın ya da Tanrı'nın işi sayılırdı.

Bu yıllar, Keynes'çi mucizelerdeki kusurları da ortaya çıkarmıştır. Marshall Planının ardından, benzer bir 'para-sermaye enjeksiyonu' yapılarak yoksul ülkelerin de kurtarılabilceği umudu beslendi. Zengin ülkeler yoksul ülkelere fazla iyilikseverlik göstermeseler bile sorunlarına çare bulmada bir hayli çaba harcıyorlardı.

Savaşı hemen izleyen yıllarda, Avrupa ülkelerinde 'helva' yapmak için eksik olan öge sermayeydi. Bunu sağlamak zor değildi. Marshall Planı bunu sağlamıştır. Buna karşılık, yoksul ülkelere, sanayi deneyimi, sanayi işçisi, sanayi örgütlenmesi, etkin kamu yönetimi, ulaşım ve daha birçok öge eksikti. Bunlar sermaye gibi dışarıdan sağlanacak şeyler değildir. Geri kalmış ülkelerdeki tarımsal alanlarda yaşayan nüfustan gelen baskı için de dışarıdan bir şey yapılamazdı. Keynes, sonradan hiç olmazsa bazı kimselerce farkedildiği gibi, zengin ülkelere uygun bir iktisatçıydı. Yoksul ülkelere değil.

Ve savaş yıllarının verdiği büyük ders yeniden karşımıza çıkmış bulunuyor. Keynes'in reçetesinde önerdiği tedavi, simetrik değil simetrik olmayan bir tedavidir. Şöyle ki: İşsizlik ve bunalıma karşı bu tedaviden sonuç alınıyor ama enflasyona karşı alınamıyor. Bu ters sonuç, çok yavaş olarak ve istemeye istemeye sineye çekilebilmiştir. Keynes'in bazı müritleri bugün, yani otuz yıl sonra bile tedavinin iyi gelmediğini kabul etmezler. Bu kitabı yazdığım sırada, ABD'de işsizlik otuz yıldır en yüksek noktaya varmıştır. Sanayi ürünü fiyatları da yavaş yavaş artmaktadır. Birleşik Amerika için sözkonusu olan bu durum, İngiltere için haydi haydi geçerlidir. Ne var ki, bir zamanlar kabul edilmiş bir dinin saflarından çıkıp yeni bir mezhep kurmuş sayılan Keynes, bugün kurulu düzenin benimsediği bir peygamberdir. Tedavi yönteminin işlerliğini

savunmak için kendisine inanç duyulması gerekir.

Enflasyon yeterli düzeyde işsiz bulundurmamakla tedavi edilebilir. Oysa böyle bir tedavi yöntemini hiçbir Keynes'çi onaylamaz. Çünkü Keynes'çi sistemin temelinde işsizliği giderme amacı yatar. Fiyatların ve işçi sendikalarına bağlı işçilerin ücretlerinin artışı doğrudan müdahaleyle durdurulabilir. (Bu önlemin kaçınılmaz olduğu görüşünü hep savundum.) Bu müdahaleyse Keynes'in, tutucu Keynes'in amaçladığı gibi pazar ekonomisi sisteminin dokunulmazlığına halel getirir. Köklü ve hayra yorulmayan böyle bir değişikliği çoğu kimse göze almak istemiyor.

Daha başka sorunlar da var. Keynes'çi öğretiyeye uygun olarak bir ekonominin desteklenişi, geniş çapta silahlanma harcamalarını da içermeye başlamıştır. Bu tür harcama sağlam ve doğru bir yol sayılırken, sosyal refaha ve yoksul halka yöneltildiği takdirde tehlikeli sayılmıştır. Zamanla Keynes'çi ekonomik ferahlığın da hayırlı bir ferahlık olmadığı görülmüştür. Çünkü örneğin, çok sayıda otomobil ama az sayıda ev, çok sigara ve az miktarda sosyal sağlık olanağı getirmeye başlamıştır. Büyük kentlerde kargaşa başlamıştır. Bu sorunlar ortaya çıkarken, güvenli yıllar geride kalmıştır. Keynes Çağı'nın geçerli olduğu bir zaman olmuştur. Fakat her zaman için geçerli değildir.

— oOo —

Sekizinci Bölüm

ÖLÜMCÜL REKABET: SİLAHLANMA

«Amerikan halkı, biler ki ya da bilmeyerek, askeri donanım sanayi tarafından ele geçirilen gereksiz nüfus ve ayrıcalığa karşı uyanık olmalıdır. Güçlerin yanlış ellerde yoğunlaşması durumu söz konusudur ve böyle olmaya da devam edecektir... Toplumda nüfuz ve yetkilerin gerektiği gibi dağılımı hiçbir zaman kolay sağlanamaz.»

Başkan Dwight D. Eisenhower, 1961.

«Dünyanın içinde bulunduğu durumu kavrayabilmeniz için şunu bilmelisiniz ki, ABD'nin ve SSCB'nin askeri kurumları, her iki ülkenin sivil halklarına ortak bir çizgi oluşturmuşlardır.»

ABD Dışişleri Bakanlığının bir yüksek yetkilisinin bu kitabın yazarına söyledikleri, 1974.

«Soruşturma sırasında verdiği ifadede, Bay Haughton, yabancı hükümetlere yaptığı ödemeleri rüşvet olarak nitelermeyi reddederek avukatlarından birine, bu ödemelerin 'olağan komisyon' olduğunu anlatmıştır. Bay Haughton, 'Eğer iş sözleşmesini imzalarsan, olağan ödemeler yapılmış demektir,' diye ekledi.»

Lockheed Aircraft Corporation firmasının başkanı Daniel Haughton'un Senato Soruşturma Heyeti önüne verdiği ifadenin 25 Ağustos 1975 tarihli *New York Times* gazetesinde yayınlanmış bölümü.

Siyaset, klişeleşmiş eski bir deyimle, mümkün olanı yapma sanatıdır. Buna koşut bir mantık silsilesiyle, siyaset, önemliyi ayrıntıdan ayıklamak ve çözümünü ne denli zor olursa olsun önemli şey üzerinde çabayı yoğunlaştırmaktır. Çağımızın hiçbir sorunu ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki silahlanma rekabeti kadar önem taşımaz; bu sorunun verdiği güvensizlik kadar güvensizlik veren bir şey yoktur. Bu silah yarışı, iki toplumun birbirini karşılıklı olarak ve bu arada dünyayı birkaç saat içinde yok etmesine yol açacak araçları geliştirmiş bulunmaktadır. Sözü ettiğimiz birkaç saati birkaç dakikaya indirmek için çok geniş teknik kaynaklar harekete geçirilmektedir.

Şimdi de toplumumuzun düşünce yapısıyla davranış biçimlerinin dayandırıldığı öğretiler üzerinde duracağız. Bunların ardında yatan kavram ve koşullar nelerdir? Bundan daha çok önem taşıyan bir konu yoktur, kanısındayım.

Sözü ettiğimiz silahlanma rekabeti iki büyük fikir akımına dayanmaktadır; her ikisi de çetin içeriklere sahiptir. Önce, yapıları nedeniyle birbirine karşıt ekonomik, siyasal ve sosyal sistemlerinden doğan çatışma – kaçınılmaz çatışma – kavramı var: Komünizm ile kapitalizm, otoriter disiplinle kişisel özgürlük, Tanrıya inançsızlıkla inanç arasında uzlaşma olamaz. Bu yaşamın önümüze getirip koyduğu en büyük olgudur.

İkincisi de, ifadesini, yukarıda alıntı yaptığımız Başkan Eisenhower'ın sözleriyle ismini açıklamadığım bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin sözlerinde bulmaktadır. Bir dereceye kadar, Lockhead'in eski başkanı Daniel Haughton'un sözleri de bunu dile getirmektedir. Bu olgu, gerek Amerika Birleşik Devletleri'nde, gerekse Sovyetler Birliği'nde askeri kuruluşların ve silah yapımcılarının kamu yaşamı üzerindeki etkisi ve nüfuzudur. ABD'de büyük silah fabrikatörleri silahlı kuvvetlere istedikleri silahları üretivermektedirler. Deniz, kara ve hava kuvvetleri de, bu firmaların iş yapmalarını ve gelişmelerini sağlayan kazanç ve istihdama olanak tanımaktadırlar. Şirketlerle silahlı kuvvetler bugünkü silah türlerini gereksiz ve yarınki silah türlerini gerekli kılan araştırma ve geliştirme

noktasında birleşmektedirler.

Ortak bir noktada ilk bütünleşmedir bu. İkinci birleşme ya da bütünleşme Amerika Birleşik Devletleri'yle Sovyetler Birliği arasındadır. Bu noktada da aynı süreç söz konusudur. Ufak tefek ayrılıklar dışında. Her bir güç, yaptığı yeniliklerle karşısındaki güce aynı şeyi yapma gerekçesini hazırlıyor. Hatta daha fazlasını yapma gerekçesini bile. Böylece biri, ötekiyle sonu gelmeyen bir rekabet döngüsüne giriyor. Komünizm ile kapitalizm, özgürlükle otorite, Marx'la İsa arasındaki farktan söz edilmesine ediliyor ama, bir tapma olgusuna varan bu durum kalıplaştığından gerçekliğini yitiriyor. Hiçbir inanç bu silahlanma yarışını insanlığa reva görmez. Bilgili her kişi, bir çatışma halinde iki sistemin de yok olacağını biliyor. Her iki ülke de bir kapan içinde tuzağa düşmüştür. Son otuz yılın tarihi değişik açılardan yazılabilir. Ben, bu döneme ait tarihte, silahlanma yarışına ilişkin görüşün uğradığı değişiklik kadar hiçbir bölümün daha büyük önem taşıyacağı kanısında değilim. Silahlanma yarışını, başlangıçta sistemler arasındaki çatışma aracı olarak algılarken, şimdi hepimizin içine kısıldığı bir kapan olarak görüyoruz. Hepimiz, bu konulara ilişkin olarak bize sunulan eğitimin ürünleriyiz. Benim eğitimim Berlin'de, İkinci Dünya Savaşından hemen sonra başlamıştır.

Berlin : 1945

Savaştan önceki Berlin'i iyi bilirim. Oraya 1938'de Hitler'in toprak ve tarım politikasını incelemeye gitmiştim. 1945 Haziranında gördüğüm Berlin, Ay'ın yüzeyinden farksızdı.

1945'deki Berlin bir ölüm kentiydi. Ben gittiğimde, yıkık binaların enkazı altında, kanallarda, tünellerde hâlâ cesetler vardı. Tempelhof Havaalanından kente gelirken, bir yanda cenaze törenlerine tanık oluyor, bir yanda da kızlarla birlikte gezinen Amerikalı askerleri görüyorduk. Silah oruzda aşk yapılabileceğini hiç düşünemezdim. Berlin'de ölümle yaşam bir arada varlığını sürdürüyordu.

Aynı yılın yazında, hava saldırılarının Alman savaş ekonomisine etkilerini inceleyen bir grupla birlikte Frankfurt'taydım. Bu grubun başında bulunanlardan George Ball, yakında Almanya'nın ve dünyanın geleceğini kararlaştırmak üzere Üç Büyükler'in – Churchill, Stalin, Truman – Potsdam'da buluşacaklarını söyledi. Bizim de gitmemizi öneriyordu.

Sonradan ABD Dışişleri Bakanlığının işgal altındaki ülkelere ilişkin ekonomik sorunlar masasının başına getirildim. Bu görev nedeniyle Berlin'e yeniden gittim.

Berlin'de işgal nedeniyle kimler yoktu? Askerler, işadamları, memurlar, diplomatlar, aylak aylak dolaşmaya gelmiş çiftler ve karaborsacılar hep Berlin'de toplanmışlardı. 1946'ya yaklaştığımız sıralarda, iki düşünce çevresinde gruplaşma olmuştu. Bir gruba göre, Ruslarla iyi geçinmek gerekirdi. Bunlar – daha doğrusu 'biz' demem gerek, çünkü bu grupta ben de vardım – iki süper güç arasında anlaşmazlığın egemen olacağı bir dünyada umut edilecek fazla bir şey bulunmayacağı kanısındaydılar. Bu yönde bizi yüreklendiren durumlar vardı. Ruslarla sohbet sırasında onların savaşta neler çektiklerini ve yeni bir savaştan ne denli uzak durmak istediklerini öğrendik. Silahlı kuvvet kademelerindeki birçok yüksek subayımız da, Rusların bu düşünceleri karşısında duygulanmıştı. Savaşı görmüşlerdi ve bir daha görmek istemiyorlardı. Görüşümü zü paylaşanlar arasında, mal satmak ve alışveriş için Ruslarla sürekli buluşanlar da vardı. Alışveriş Doğu ve Batı Berlin arasındaki Brandenburg Geçitinin bölgesinde yapıldı. Böylece ticaretin ideolojiden önemli olduğu görülüyordu. Kapitalizmin silahlı temsilcileriyle komünizmin silahlı temsilcileri buluştuklarında, savaşmak değil ticaret yapma yönünde doğal bir eğilim belirliyordu.

Bir ikinci grup vardı ki, bizim grubun düşüncelerini gülünç ve bizi de çok yumuşakbaşlı buluyordu. (Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta var. O da şu: Siyasi dehanın her zaman sert, pervasız, dediğim dedik düşüncesini taşıyan kişilerde bulunduğu sanılmaktadır. Acaba neden böyle düşünülüyor, merak ediyorum.) Bu gruptan olan bazı kişiler, ne denli sert ve dolayısıyla akıllı oldukla-

rını gösterme çabasındaydılar. Fakat bazıları, özellikle İngiliz Dışişleri Bakanlığından kişiler, Stalin'i yakından tanıdıklarını, onun geniş çaplı temizlik hareketlerini bildiklerini söylüyorlar ve niyetleri hakkında gerçek bir endişe duyduklarını belirtiyorlardı. Sovyetler'in Doğu Avrupa'daki girişimleri de kuşkuya yer bırakmayacak nitelikteydi. Batı Avrupa'da da aynı şeyi yapabileceklerini düşünmemek için neden yoktu.

Bu arada savaşkanlıkları hastalık düzeyine çıkmış bulunanlar da vardı. Savaşı, heyecan verdiği, sıkıcı işlerden, sıkıcı eşlerinden, rutin görevlerden kaçma fırsatı sağladığı için sevmeyenler de yok değildi.

Zaman zaman aydınlatıcı sohbet olanakları çıkıyordu. Akşamları eski Nazilerle Alman burjuvazisine ait evlerde buluşurduk. Atılan bombalar işçi sınıfıyla orta sınıf semtlerini harabeye çevirirken zengin semtlere isabet etmemişti. Fakat şimdi, zengin sınıflar da paylarına düşen talihsizliğe boyun eğiyorlardı. İşgal kuvvetlerine mensup kişilerin yerleşebilmeleri için zengin Almanlar evlerinden bir el işaretiyle çıkarılıveriyorlardı. İşgal kuvvetlerine mensup kişilerden çoğu ömürlerinde böyle güzel evlerde yaşamamıştı. Berlin'i ziyaret edenler, Amerikalıların uşaklı evlere ne denli kolay ve hevesle alıştıklarını görüyorlardı.

Bu yüksek düzeyli çevrelerde konuşmalar Marx'a ve Lenin'e uzanırdı. Konuşanların çoğu, okudukları kitapların metinlerini tam anımsamıyor ama amaçlarından emin gözüküyorlardı. Bunlara göre, dünya devrimi, dünya çapında bir komünist düzenin kurulması sözkonusuydu. Berlin'de yaşayan her insan, bu girişimin olası bir rehinesiydi.

Bürokratik İlgı

Bunlar kahramanlık dolu düşüncelerdi. Kahramanlıktan daha etkili olan çıkar düşünceleri de sözkonusu olabilirdi. Savaş nedeniyle silahlı kuvvetler büyük prestij kazanmış, nüfuzu artmıştı. Bu arada Amerikan iş çevrelerinde de savaş mucize etkisi yapmıştı.

İşadamlarıyla bankerlerin durumu çıkarlarına fazlaca yonttukları söyleniyordu. Öte yandan, savaş sırasında silah üretimi ve satışları bir hayli artmıştı. Kazançlar da iyiydi. Sanayi kesimiyle silahlı hizmetler arasındaki ilişkilerde yeni bir yakınlaşma başlamıştı.

Bu, biraz önce sözünü ettiğim bütünleşme durumunun başlangıcıydı. Bu çıkar bütünleşmesinden doğal ve pratik bir sonuç belirdi. Tehdit sürüp gittikçe, kazançlar da sürüp giderdi. Tehdit kesilirse kazançlar da kesilirdi. Bu, görmezlikten gelinemeyecek bir noktaydı. Yeni tehdidi oluşturmaya aday olanlar Fransızlar değildi. İngilizler ya da Almanlar da değildi. Sovyetler'di.

Savaşın sağladığı çıkarları, yeni bir tehdit icadıyla sürdürmek gerektiğini hiç kimsenin açığa vurmadığını iddia edemeyiz ama her şeyin açıklandığını da öne süremeyiz. Bu gibi düşünceler, açığa vurulan türden değildir. Bunun nedenlerini kendilerine bile itirafa yanaşanlar az olmuştur. Kişisel çıkar her zaman halkın çıkarı kisvesi altında gösterilir. Ve bu durumdan yaralanan kişi kadar halkın çıkarı safsatasının doğruluğuna inanan olamaz. Böyle bir durumun altında yatan kişisel çıkarı sezenler, genellikle bunu açığa vurmaktan kaçınırlar. Dolayısıyla da hiçbir zaman nazik sohbetin akışı kesilmez ve bir içki ya da yemek davetinin bedeli böylesine pahalıya ödetilmez.

Çatışmanın kaçınılmazlığı görüşünü savunanlar, işadamları olmakla birlikte bunlara katılan başkaları da vardı. Kendinden pek emin olmayan aydınlar, becerikli bir işadaminin ya da generalin görüşüne uymaktan hoşlanırlar. Aydın, pratik sorunlar dünyasında da bir işe yaradığını kendine kanıtlamaktan zevk alır.

Giderek saygın kişilerin düşüncelerinin eninde sonunda üstün geleceği umudu doğuyordu insanda. Nitekim öyle oldu.

Abluka

Çatışmanın kaçınılmazlığı öğretisinin Sovyetler'den de destek gördüğü gerçeğini görmezlikten gelemeyiz. Bilerek ya da bilmeyerek bu doktrine rağbet ettikleri, ustaca bir sürtüşme için yaptıkları

rı zamanlamayla anlaşılmıştır. 1948'de Berlin'in Sovyet kesiminde kara ve su yolu ulaşımı kesildi. Geçitlerde barikatlar yükseltildi. Bu tutumun gerçek nedeni, Müttefikleri Berlin'den çıkarmaktı. Büyük bir kentin gereksinimlerinin havadan sağlanabileceğini gösterme kahramanlığı böylece doğmuş oluyordu. Hava yolu taşımacılığıyla bir kentin tüm gereksiniminin sağlanabileceği de kanıtlanmaktaydı.

Anlaşma sağlanınca ulaşım yolları açıldı. Berlin'e havadan yapılan ikmal operasyonu da son buldu. Kömür gibi başlıca ikmal maddesi bir süre için uçakla taşınma lüksüne erişmişti; şimdi yeniden tren vagonlarında ya da mavnalarda taşınıyordu. Ancak bu arada, bir başka olaylar dizisi çatışmanın kaçınılmazlığını ilan etmekteydi. 1948 Mayıs'ında Çekoslovakya'da komünist yönetim iyice yerleşmiş bulunuyordu. 1949 sonunda Çin'de komünistler zafere ulaşmış oluyorlardı. 25 Haziran 1950 günü United Press haber ajansı bülteninde şöyle bir haber yer almıştı; «Sovyetler'in desteklediği Kuzey Kore komünistleri, ABD'nin desteklediği Güney Kore Cumhuriyetini işgal ettiler.» İki yıl sonraki ABD Başkanlık seçimi kampanyasında Eisenhower seçimi kazanırsa, Güney Kore'yi ziyarete gideceğini vaat etti. Muhalefet partisinden Adlai Stevenson şu yanıtı verdi: «General Eisenhower Kore'yi ziyaret edeceğini söyledi. Fakat Kore sorununun kökü Kore'de değil, Moskovad'dadır.» ⁽¹⁾

Olayları geriye doğru bakarak değerlendirirsek, bunların her birinin ayrı bir mantığa dayandığı görülür. Çekoslovakya'da yönetime el konması, Sovyetler'in Doğu Avrupa'daki durumlarını güçlendirme amaçlarının son adımıydı. Daha önce attığı adımlara ciddi biçimde karşı konulmamıştı. Bunlardan bazıları anlaşmalarla, bazıları da Churchill'in savaş sırasında Stalin'le yaptığı görüşmelerle onaylanmıştı. Mao ise Çin'de bir boşluğu doldurmuştu, çürümüş bir kapıyı itivererek. O zamanlar Mao, Stalin'in bir maşası sanılmıştı. Şimdiyse bunun boş bir hayal olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey Korelilerin Güney Kore'yi işgal ettikleri kuşku götürmez bir olgudur. Bunun Güney Kore tarafından girişilen bir harekâta kar-

şılık bir işgalmiş gibi gösterilmesi yolundaki çabalar, insanların bir nebze inançla neleri doğru sanabileceklerinin güzel bir kanıtıdır. Ne var ki, Sovyetler'in bu işgali komünist yayılışın bir bölümü olarak destekledikleri görüşü kuşkuludur. Çok büyük bir olasılıkla, dünyanın o kesimindeki diğer olaylarda olduğu gibi, Kore saldırısı da bölgesel bir çatışmaydı. O zamanki durum şimdi tekrarlansa, belirttiğim son görüşe inanmak kolay olur. Bu olaylar üst üste gelince, yaptıkları etki umut kırıcı oldu. İki süper gücün çatışmasından birarada yaşayabileceklerini umut edenlerin sesleri kısıldı.

Soğuk Savaş bir gerçek olarak karşımıza çıkmıştı artık. Bundan kuşku duyanların görüşlerini çürütmek için tartışmaya bile gerek duyulmuyordu. Doğrudan susturuluyorlardı. Kuşku duyanları arayıp ortaya çıkarmak bir sanayiye dönüşürken, McCarthy için de bir meslek haline geliyordu.

Joseph McCarthy dostlarıyla düşmanları ayırt edememekten ve alkolün etkisinden ötürü kısa zamanda bir sabun köpüğü gibi sahneden çekilecekti. O dönemin belli başlı görüşlerini çok daha ünlü bir kişi temsil edecekti: John Foster Dulles. Onun görüşleri, derinliği olan öğretilerden kaynaklanmıyordu. Fakat görüşlerin etkili olmaları için doğru ya da özlü olmaları gerekmez; esen havaya uygun olmaları ve duyulan toplumsal gereksinimlere cevap vermeleri yeterli sayılabilir.

John Foster Dulles

Eskiden savaşlar, gerekçelerini de beraberlerinde getirirlerdi. Çarpışmalara spor yapmaya gider gibi katılanlar madalya, toprak ya da başka ganimet sağlardı. Şimdiki savaşlarda böyle değil artık. Savaşın gerekçesi ekonomik çıkarlardan tümüyle değişik olmalıdır. Savaşın silahlı kuvvetlere ve savaş aracı üreten sanayi koluna yararlı olduğu ya da işsizliği gidermeye veya ekonomik üretimi artırmaya yaradığı için makbul bir şey olduğu öne sürülemez. Tüm bunlar, savaşın gerekçeleri olarak kabul edilemeyeceği gibi, savaşı hazırlayan bir durum, yani Soğuk Savaş için çabaların sefer-

ber edilmesini de haklı çıkaramazdı. O tarihlerde komünizme karşı özel teşebbüsün savunulması gerekçesi de ortaya atılamazdı. Özel teşebbüs lehindeki coşkular, hiç kuşkusuz bunun sağladığı kazançlarla doğru orantılıydı. Ve bunun savunulmasına en çok zahmeti geçeceklerin, en az gelir sağladıkları da malumdu.

Özgürlüğün savunulması fikriyle ortaya çıkmak çok daha uygun ve çok daha sıradan bir amaç oluşturabilirdi. Fakat savunulacak olan öyle bir kavramdı ki, Sovyetler Birliği'nden hiç hoşlanmayanlar bile bunun savunulmasından rahatsız oluyorlardı. Köklü değişim yandaşları Roosevelt'i, Bayan Roosevelt'i, servetin daha adil bir dağılımını ve doğmak üzere olan sosyal refah devletini özgürlük adına istiyorlardı. Özgürlük, hiç kuşkusuz kötüye kullanılabilir, tahrir edici olabilirdi. 1950'lerde bazı kişilerin özgürlüğü kötüye kullanarak komünizmi benimsedikleri, komünist eğilimli düşünceler besledikleri ya da yeterince 'Amerikan'lıklarına bağlı kalmadıkları öne sürülüyordu. Sovyet tehdidinden çekinenler için, düşmanca bir tutum sayılıyordu bu. Dolayısıyla özgürlük sakıncasız değildi ve komünizme karşı öne sürülebilecek en iyi koz da sayılmazdı.

Soğuk Savaşa temel oluşturacak öğretiyi bularak ortaya çıkan kişi John Foster Dulles olmuştur. Bu, herkesce kabul edilebilecek sakıncasız bir öğretiydi. Soğuk Savaşın ekonomik değerlerle ilişkisi yoktu. Nitekim, maddi değerlere duyulan aşırı ilgi, karşı tarafın temel yanılgısıydı. Özgürlükten söz edilecekti, ama öğretinin dayandırılacağı ana destek olarak değil. Soğuk Savaş manevi değerler için girişilmiş bir Haçlı Seferiydi. İyinin kötüye karşı, doğrunun yanlışla karşı, dinin dinsizlere karşı giriştiği bir Haçlı Seferi. Böylece, komşusuna karşı iyilik dolu, Tanrı korkusu olan orta halli Amerikalıların inançları dile getirilmiş oluyordu.

Bu amaçla Dulles, baba ve dedelerinin inançlarına başvurabilirdi. Nitekim annesiyle babası tarafından bu inançlarla beslenerek bir rahip olması istenmişti. Ne var ki, Foster, anne babasını Tanrı'nın emirlerini avukat olarak da yerine getirebileceğine ikna etti. Böylece genç bir stajyer avukatken, Lahey ve Versay Konfe-

ranslarına katıldıktan sonra, Ticaret Hukukunun şirketler bölümü üzerinde uzmanlaşmaya karar verdi. Otuz sekiz yaşına geldiğinde işadamlarının çevresi olan Wall Street'teki en büyük avukat firmalarından Sullivan and Cromwell'in ortaklarından oldu. Kariyerini burada yaptı.

Burada çalışabilmek için inancından bazı ödünler vermesi gerekiyordu. Wall Street bir kilisenin adı değildir ve şirket avukatlarının yaptığı işlerin kilise işleriyle bir ilgisi de yoktur. Bunalım yılı olan 1929'da Dulles'in. ünlü Shenandoah Şirketinin yöneticilerinden olduğunu daha önce belirtmiştik.

John Foster Dulles hakkında söylenenler çelişkilidir. Onu tutan ya da tutmayan tarihçilerin hemen tümü, parlak zekâsından söz eder. Oysa kendisiyle yakın ilişkileri olan Harold Macmillan, «... Konuşması yavaştı. Neyse ki, düşüncesi de konuşmasına ayak uydurabilecek hızdaydı,» der. ⁽²⁾ Bazılarınca, komünizm adını duyunca çılgına dönerdi. Bazılarıysa Ruslarla iyi geçindiğini söyler. 1955-56 Süveyş Bunalımında İngilizler, Fransızlar ve İsraililere karşı Sovyetler'den yana olmuştı.

Dulles'ta yönetme içgüdüğü bulunduğu kesindi. Öyle insanlar vardır ki, düşündükleri doğru ya da yanlış olsun, amaçlarından son derece emin bulunmaları nedeniyle liderliği ele alırlar. Hiçbir yetenek, kamu hayatında böylesine değerli değildir. Douglas Mac Arthur böyle olduğu gibi, Charles de Gaulle de böyleydi. Biraz daha kararsız olmakla birlikte, Churchill de aynı niteliğe sahipti. Gördüğümüz üzere, Lenin de. İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda, hukuktan, hatta paradan da sıkılan Dulles kendini yönetim sanatına hazırlamaya başlamıştı. Din işlerine önem vererek Ulusal Kiliseler Konseyinde faal görev aldı. Dış politikaya da ilgisi arttığından, Japonya'yla barış andlaşmasının hazırlanması çalışmalarına katıldı. Birkaç aylığına senatör adayı oldu, fakat seçmenin karşısına çıktığında oy toplayamadı. Dulles yönetimi etkilediği kadar seçmeni etkileyememişti. 1953 yılında Eisenhower onu Dışişleri Bakanı yaptı. Dulles bu görevi üstlenerek Soğuk Savaşta kendine özgü manevi değerler damgasını vurmuş oldu.

John Foster Dulles benim kuşağımın liberal düşünceli kişileri arasında fazla sevilen biri değildi. Liberal görüşlü bir din bilgini olan Reinhold Niebuhr'un, «Dulles'in manevi dünyası, her şeyi açık seçik ama son derece açık seçik duruma getiriyor... İnsanın kendini haklı görme cesareti de, çok açık seçik manevi yargılarının kaçınılmaz meyvasıdır,». (3) sözlerine çoğumuz katılırdık. Bu nedenle, bırakalım da, Dulles kendini bize kendi sözleriyle tanıtsın. Soğuk Savaş kavramının altında yatan düşünceleri, Dışişleri Bakanı olduktan dokuz ay sonra 11 Ekim 1953 günü, babasının rahiplik yaptığı Watertown Kilisesindeki sözlerinden daha iyi hiçbir şey anlatamaz:

«Dünyanın bazı bölgelerinde yer almakta olan dehşet verici olayların nedeni, siyasal ve sosyal uygulamaların manevi değerlerden uzak tutulmasıdır.

Bu uygulamaların manevi değerlerini yitirdiği, Sovyetler'in komünist dünyasında bütün çıplaklığıyla görülmektedir. Orada yöneticilerin itibar ettikleri maddeye inanış, manevi değerlerin varlığını inkâr eder. İnsanların manevi varlıklar olduklarını yadsır. Ebedî gerçekler diye bir şeyin varlığını reddeder.

Bunun sonucu olarak Sovyetler, insanlara, devlet için ne miktar mal üretebildikleri açısından önem verirler. Oradaki çalışma, köle çalışmasıdır. Yöneticilerin daha çok ve daha ürkütücü güç sahibi olmalarını sağlamak üzere, askeri ve maddi güç açısından devlete katkıda bulunmaya yönelik bir çalışmadır.

Bu koşullar karşısında biz irkiliriz. Fakat bu koşulları doğuran şeyin ne olduğunu anlamamız önemlidir. Bu dinsizliktir.» (4)

Dulles şunu da eklemişti:

«Maddi güçlerin, dinamızın tekeli oluşturduğunu sanmak büyük yanılgıdır. Mutlak olan bir şey varsa, Hristiyanların amaçlarına varmak için kaba kuvvete başvurmadıklarıdır. Ama bu demek değildir ki, amaçları yoktur ya da on-

lara ulaşma olanaklarından yoksundurlar. Hristiyanlar olumsuz ve tembel kişiler değillerdir. Kuruluşlarını Hristiyanlığın temelleri üstüne oturtan toplumlar, dinamiktir.» (5)

Soğuk Savaş manevi bir atılımdı. Aynı zamanda dinsel bir atılımdı da. Hemen hemen Hristiyanlığın bir Haçlı Seferi niteliğindediydi. Dulles'in sözlerinde, 'kaba kuvvete başvurmama' koşuluyla güçlü, hatta militan bir politikanın bile Hz. İsa'nın onayını taşıdığı izlenimi verilmekteydi.

Bu sözleri, dile getirilmemiş sözler tamamlamış oluyordu. Demek isteniyordu ki, Demirperde'nin doğusunda, batısında olduğu kadar çok Hristiyan vardı. Din söz konusu edildiğine göre, onların sorunu Batı Avrupa ya da ABD'deki dindaşlarından daha az ivedi sayılmazdı. Hristiyanların kendilerini savunmaları mübah olduğu kadar, başkalarını kurtarmaları da mübahtı. Böylece Dulles'in Soğuk Savaş atılımı, kurtuluş için Demirperde'yi geriye doğru bükmeyi amaçlayan bir girişim niteliğini almıştı. Dulles önce atılımın amaçlarını ilan etti, fakat 1956 yılında Macarlar baş kaldırdınca, bu vaadini yerine getirmedi.

Böylece olayların çerçevesi çizilmiş oldu. Sovyetler kendilerini dünya devrimine adadıklarını ilan ederek bunun kanıtları olarak yorumlanabilecek olaylar dizisine giriştiler. Batı'daysa komünizmden kurtuluş için, insanlardan manevi değerler ve din uğruna kendilerini adamaları isteniyordu. Dünyanın önünde bir dar geçit belirmişti.

Washington'daki Soğuk Savaş

Washington'da 1950'ler, Eisenhower'in değil Dulles'in yıllarıydı. Çatışmanın kaçınılmazlığı fikrine hemen hiç karşı çıkan olmamıştı. Demokratik bir toplumda devletin her önemli atılımının sorgu sualden geçirilmesi gereğine aldırın yoktu. Ben, bunun küçük de olsa, bir örneğine çok yakından tanık oldum. 1950'lerin sonlarına doğru Demokratik Partinin bir yardımcı organı olan Da-

nışma Konseyinin Dean Acheson'la birlikte ortak başkanıydım. Acheson dış politika, ben de iç politika işleri başkanıydık. Danışma Konseyinin partinin en liberal topluluğu olduğu görüşü herkesçe paylaşılıyordu. Toplantılarımızda Acheson, Dulles'ı Sovyetler'e karşı çok yumuşak davranmakla suçluyordu. Acheson'un dış politikaya ilişkin sunduğu karar suretlerinin görüşmelerinde söz alan Adlai Stevenson, Averell Harriman, Herber Lehman gibi kişiler, Acheson'un savaş yanlısı pasajlarını yumuşatmakla yetiniyorlardı. Dulles'a karşı bütün muhalefet işte bundan ibaretti.

Bu dönemde Pentagon'un geliştirdiği silahlar kolayca onaylanıyordu. Pentagon'un istediği silahları sağlayan büyük bir sanayi vardı. Onların dediklerine karşı gelen yoktu. Kongredeki Silahlı Kuvvetler Komitesi her şeyi onaylıyordu. 1945 yılında atom bombasının mimarı Robert Oppenheimer, Amerikan bilim tarihinin en kahraman kişilerinden biri olmuştu. 1953 yılındaysa Oppenheimer gözden düşmüş ve Washington'un önemli kararlar verilen çevresinden uzaklaştırılmıştı. Suçu hidrojen bombasının yapılması konusunda kuşku belirtmesiydi. Oppenheimer olayı, resmi görevdeki bir memurun ne denli prestijli bir mevkide bulunursa bulunsun, resmi görüşe itiraz hakkı olmadığını gösteriyordu.

Devletin önemli bir atılımının eleştirisi süzgecinden geçirilmesi ve buna itiraz edilmesi gereğine aldırma, resmi çevre dışında daha farklı değildi. Üniversitelerdeki en iyi öğretim üyeleri Soğuk Savaş stratejisi üzerinde çalışıyorlardı. Washington'daki Beyin Takımı da aynı konularda kafa patlatıyordu. Bu yıllardır ki CIA aydınların biraraya getirildiği bir merkez haline gelmişti.

Ahlak Sınırlarını Aşma İzni

CIA'nın denetleyici görüşü (eski bir büyükelçi sıfatıyla bu konuda deneyimli ve yetkili biri olarak konuşabilirim) Dulles'ın Soğuk Savaş kavramında önemli bir değişikliği gerektirmişti. CIA, Sovyetler'in bir dünya devrimine niyetli olduklarını kabul ediyordu. Bu nedenle, Sovyet propagandasına karşı belirli bir biçimde yanıt vermek gerekmekeydi. Sovyet liderleri dünya devrimi konu-

sunda niyetlerini açıkladıkları zaman buna bütünüyle inananlar, Sovyet liderleri barış içinde birarada yaşamaktan söz açtıklarında buna hiçbir biçimde inanmadılar. Sovyetler'in niyetlerini gizledikleri öne sürüldü.

Şimdi, bu noktada, bir sorun ortaya çıkıyordu. Yapılacak işin evrensel çapta oluşundan çıkan bir sorundu bu. Her ne kadar mücadelenin ahlak yandaşlarıyla ahlaksızlar arasında yapılması düşünüldüyse de, ahlaksızlıkla mücadele ederken öteki tarafın temiz ve saf kalması da olanaksızdı. Hristiyan ilkelerinin başlı başına yeterli bir güç oluşturabileceği bir ara düşünülmüştü, ama CIA daha pratik bir güçle hareket etti. Komünizme karşı savaşımını sürdürebilmesi için CIA'nin, Dulles'in ahlaki görüşlerinden sapması gerekti. Böylece CIA mensuplarına ahlak sınırını aşma lisansı verildi. Hepsisi de Allen Dulles yönetiminde savaşım vereceklerdi.

Bu görevin Foster Dulles'in kardeşi Allen'e verilmesinin bir sakıncası yoktu. Daha önce Foster Dulles'da varlığından söz ettiğimiz zihin yavaşlığı Allen Dulles'da görülüyordu.

Yine daha önce gördüğümüz gibi, aydınlar sertlik isteyen işlerde çalışmayı severler. Hem de çok severler. CIA'nin başına geçenlerde de özellikle böyle bir durum sözkonuydu. Ahlak sınırını aşma izni sık sık ve zevkle kullanıldı. Günün birinde, az da olsa, Soğuk Savaş rüzgârları kesildiğinde bu iznin geri alınacağı hiç kimse'nin aklına gelmiyordu. Ve kural geriye doğru işlemek kaydıyla, Dulles'in rahip olmayı düşündüğü dönemdeki ahlak kurallarına tornistan edilecekti. Nitekim bu durum gerçekleşti. Ahlak sınırını aşmak üzere kendilerine özel izin verilenler için kötü zamanlar başlamıştı. (*)

(*) Bu gibi konularda okur, yazarın işin içine girip olaylara yakından tanık olarak mı, yoksa uzaktan görüşünün gücüne dayanarak mı yazdığını merak edebilir. Sorunun ilk bölümüne tümüyle, «Hayır.» diyemem. Kesin olarak söyleyebileceğim şu: 1961 yılında Hindistan'a gittiğimde CIA'nin faaliyetlerindeki akılsızlık, serüvencilik ve amatörlik karşısında şaşırıp kaldım. Günün birinde bu faaliyetler nasıl olsa ortaya çıkarıldığında, ABD Büyükelçisinin ne denli kötü duruma düşeceğini düşünmek beni korkuttu. Her işin içinde Hintli yurttaşlar da vardı. Onlara da sorumluluk payı düşsün diye bu işler verilmişti. Başkan Kennedy'den destek sağlayarak CIA'nin Hindistan'daki tüm faaliyetlerini dururdum. Washington'daki bir CIA yetkilisi bu yaptıklarımdan ötürü öylesine kızmıştı ki, gözlerinden gelen yaşı tutamamıştı.

Kruşçev

Her zaman olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde olup bitenler hakkında bildiklerimiz çok daha azdır. Savaş sonrası yıllarda Sovyet politikasının bir çatışmanın kaçınılmazlığı fikri üzerine oturtulduğu kesindi. Dahası var. Böyle bir politikanın askeri bir sanayi gücü değilse bile, askeri ve bürokratik bir güç oluşturmaya da doğaldı. Aynı nedenlere dayanan sonuçlar aynı olur.

Gerek Sovyetler Birliği'nde, gerekse Amerika Birleşik Devletleri'nde 1950'lerdeki olaylar zinciri, çatışma kavramının algılanışını değiştirecek bir yola yönelmişti. Bu değişiklik, olaya, bir sistemler çatışması gözüyle bakılması nedenini azaltıyor, her iki ülkede de askeri, sınai ve bürokratik bir güç oluşumuna yol açıyordu. Böyle bir değişikliğe yol açan beş etkene birinci derecede önem vermekteyim. Bunlar Kruşçev, Küba, Vietnam Savaşı, komünist dünyasında giderek keskinleşip görünür duruma gelen bölünmeler ve herhangi bir olguyu yadsımak üzere harcanan ikna çabalarının insan zihnine işlemeyişidir. Siyasal yetki kullanma durumunda olan her kişinin karşılaştığı aşılması en güç engel, ikna etme çabalarının insan zihnine işlemesindeki zorluktur.

Yaklaşık otuz beş yıllık bir iktidar döneminden sonra Stalin 1953'de öldü. Beş yıl sonra Nikita Kruşçev onun halefi olarak belirdi. Altı yıl süreyle iktidarda kaldı. Sonra, birden bulunduğu mevkiden sorgusuz sualsiz alındı. Hangi ölçüyü uygularsak uygulayalım, Kruşçev, XX. yüzyıl ortalarında dünyanın aldığı şekilde kesinlikle rol oynamış bir liderdir.

Kruşçev, kendisinin de tümüyle kabul ettiği gibi, Stalin'in, sözlerine harfi harfine uyan bir destekleyicisi olmuştu. Başka türlü davransaydı, hakkında iyi olmazdı herhalde. Bu koşullar altında yetişmiş bir insanın üzerinden atamayacağı edinilmiş güdüler, devraldığı işleri eskiden olduğu gibi yürütmesine yol açar. Bürokrasi-lerde, gösterilen ilgi ve ilgisizlik yönteminin doğal sonucudur bu. Kruşçev ise inanılmaz bir biçimde, Stalin'in siyasetini değiştirmeyi üstlendi. Ve bunda da büyük başarı sağladı. Stalin'ci dönemin te-

rör havasını açıkça suçladı ve Sovyetler Birliği'nin yönetilişinde egemen olan korkunun rolünü azalttı. Tartışma ortamı farkedilecek biçimde genişledi, entelektüel ve kültürel hayat önemli sayılacak ölçüde liberalleşti. Ve atom silahlarıyla girilecek bir savaşta, komünistlerin külleriyle kapitalistlerin külleri birbirinden ayırt etmenin zor olacağı yolundaki bilinen gerçeği ilan etti. Bunun sonucu olarak, komünist olmayan dünyayla barış içinde birarada yaşama dış politikasının gerekliliğine sık sık değindi. Bu görüşünü öteki ülkelere yaymak için büyük bir zevkle gezilere çıktı.

Kruşçev, bir gün Nehru'ya, Stalin'in Sovyetler Birliği adını, uygar dünyanın burnuna gelen bir leş kokusu haline getirdiğini söylemiştir. (Nehru bunu bana kendisi aktarmıştır.) Kruşçev işte bunu değiştirme işlemini üstlenmişti. Giriştiği çabalar arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı iki gezi vardır. Daha sonra ABD başkanlarının 'iade-i ziyaret' koşulu öne sürmeden Pekin'e gidişlerini andıran hacı seferleriydi bunlar. Kruşçev, Moskova'da, doğan fırsatı kullanma dehası göstererek Richard Nixon'la ayaküstü bir tartışmaya girişti. Nixon'la tartışmaya tutuşan birinin mutlaka bir nedeni vardır, kanısında olan milyonlarca Amerikalının düşüncesini Kruşçev okumuş olmalı.

Çatışmanın kaçınılmazlığı görüşünü savunanlar bundan kolay kolay vazgeçmediler. Bunlar Kruşçev'e karşı dikkatli olunması uyarısı yapıyorlardı. Onun için «Tipik bir komünist üçkâğıtçı, muthiş bir şeytan, çok akıllı bir köylü» deyip duruyorlardı. Kruşçev sosyalizmin kapitalizmi gömeceğini vaat etmişti. Bu sözlerin altında başka anlam aramadan, onun Bomba'yı kastettiğine inanalım. Uluslararası toplantılarda pabucunu çıkarıp masaya vuran biriyle uyuşmak zordur. Kruşçev diplomasisinin – ABD ve Birleşmiş Milletlere yaptığı iki gezi cahil olmak üzere – Soğuk Savaşın önemli bir dönemeç taşıyıcı oluşturduğu kuşku götürmez.

Kruşçev'in politikası, Soğuk Savaşın daha sonra her iki yanda da ne şekilde anlaşılması gerektiğini göstermeye yarayan bir ışık tutmuştur. 1971'de ve 1974'de Kruşçev'in anıları yayınlandı. Bu anıları gerçekten onun mu yazdığına ilişkin sorular ortaya atılmış-

tı. Bu anıların kaynağının kendisi olduğundan bugün artık kuşku duyulmamaktadır. Böyle bir anıyı aslından değil de kendiliğinden yazabilecek yetenekteki bir kimse. ister ABD’de olsun, isterse Sovyetler Birliği’nde olsun çok iyi kitaplar yazmayı sürdürebilir. Anılarda, 1959 yılında Başkan Eisenhower’ın Camp David’deki villasında yapılan bir görüşme anlatılır: O gece resmi olmayan sohbet sırasında Eisenhower silah giderleri için generallerden gelen baskıdan söz açmış. Sonunda, Sovyetler’in niyetleri belirtildikten ve ABD’nin güvenliğinin tehlikede olduğu anlaşıldıktan sonra, Eisenhower, Kruşçev’e bir soru sormaktan kendini alamayarak, «Sizde de buna benzer bir durum var mı?» demiştir. Kruşçev onlarda da aynı sorunun varlığından söz etmiştir. Kendisi de benzer bir baskı altındaydı. Ne var ki, Kruşçev generallerinin isteklerine kolaylıkla boyun eğmiyordu. Fakat sonunda generalleri, gerekli kaynaklar harekete geçirilmezse Sovyetler Birliği’nin güvenliğinin ABD karşısında tehlikeye gireceğini söylediklerinde, o da çaresiz boyun eğiyordu.

Küba Bunalımı patlak verdiğinde, Sovyetler Birliği’nde Kruşçev’in iktidarda bulunmasını talihli bir olay olarak karşılamalıyız.

Küba

Bazı ülkeler vardır ki, coğrafi konumları, boyutları ve bazen de doğanın bu ülke insanlarını kahraman yapmayı amaçlamadığı kanısı nedeniyle tarihin ihmaline uğramışlardır. Bunlardan biri Küba’dır. Öteki de Vietnam. İki ülkenin de, bu kitapta incelediğimiz fikir akımları üzerinde o yıllarda kesin etkileri olmuştur.

Küba’nın ilk etkisi 1961 yılının ilkbahar aylarında görülmüştür. Bir yıl önce U-2 uçağı olayı olmuştu. Gary Powers, Sovyetler Birliği semalarını aşarken, iki ülke Paris Zirve Toplantısını yapmaktaydılar. O anlarda çok dikkatli olma gereği, CIA Başkanı Allen Dulles’in zihinsel yeteneklerinin sınırını aşan bir şeydi. Ondan sonra Domuzlar Körfezi olayı geldi. Bunu hazırlayan, planlayan ve uygulayan CIA’ydi. İşbaşına yeni gelen Kennedy hükümetinin

üyeleri fikri kabul etmişler, hatta girişimdeki cesaret ögesini takdirle karşılamışlardı. Böylesine akılsızca bir girişim tarihte hiç olmamıştır. Yarım yamalak eğitilmiş birkaç Kübalı göçmen kırık dö-kük şileplerden, kötü seçilmiş bir körfeze çıkarıldı. Zavallı göç-menler grubunun etrafı çevriliverdi. Komünizmden nefret eden Kübalıların ayaklanmasını bekleyen komünizm düşmanı Amerika-lılar, böyle bir şeyin gerçekleşmediğini gördüler. Soğuk Savaş yılları boyunca CIA'nin Beyin Takımının usturuplu yalan konusundaki beceriksizliği kadar göze çarpan bir şey olmamıştır. Bu bir sürpriz sayılmaz. İyi aile çocuklarıydı, iyi okullara gitmişlerdi, kişilikleri ve akıllılıkları nedeniyle CIA'ye alınmışlardı. Yalana kılıf uydur-makta usta değillerdi.

Bu yalanların ortaya çıkması, Domuzlar Körfezi çıkartması-nın en belirgin sonucu oldu. Gary Powers'in 1960 yılındaki talih-siz girişimi de, hava araştırmaları yaparken yolunu şaşırması ola-rak nitelenmişti. Manevi değerleri savunmak için girişilmiş bir iş-de yalanın tehlikesini herkesten iyi sezen Başkan Eisenhower, ger-çeği açıklamakta elini çabuk tuttu. Şimdi akılları başlarına gelmiş-ti ve yalanların boyutları daha da büyümüştü. Yalan sınırını geniş-letme lisansı artık komünistlere karşı değil, Amerikan toplumuna karşı kullanılıyordu. Başka bir deyişle, John Foster, Dulles'in ma-nevi değerlerin korunması için açılan Haçlı Seferine çağırdığı kişi-lere karşı kullanılıyordu bu kez. O çağrıda John Foster Dulles, «Dış politikada Amerikalıların güzel gelenekleri olan açıklığı, sa-deligi ve ahlaklılığı izleyebiliriz,» demişti.

Verilen sözle uygulama arasındaki uçurum büyüktü. Foster Dulles ölmüştü, ama ahlakdışı eylemlerin yönetimi henüz kardeşi-nin elindeydi. (Domuzlar Körfezi olayından sonra Allen Dulles CIA'den atılmıştı; ama kurulu düzen mekanizmasının kendi adam-larına karşı davranışı öylesine ustacaydı ki, çıkartmanın bir başarı-sızlık olduğunu Allen Dulles'a farkettilmiş olduğu kuşkuludur.) Daha sonraki yıllarda Sovyetler Birliği'nin ahlakdışı eylemlerine ilişkin tartışmalar, CIA'nin ahlakdışı eylemlerinin tartışmasına yol açıyordu. Manevi değerlere saygı gösterilmesi için çağrı yapıl-

masının koşulu, bu değerlere saygılı olabilmektir.

Kör Kuyuya Bakış

Domuzlar Körfezi çıkartmasından bir buçuk yıl sonra Küba'ya yerleştirilecek füzeler olayının yarattığı bunalımla karşılaştık. Yine Küba çıktı karşımıza. Bu defaki olay çatışmanın kaçınılmazlığı kavramını etkilemişti. O tarihe dek çatışma, varsayıma dayanıyor ve bunun tartışması üzerine yoğunlaşıyordu. Tartışma zaman zaman akademik düzeyde oluyordu. Generaller komünistlere nükleer silahlarla yok etme tehdidini yöneltiyorlar ve bu gerçeğin yurtsever Amerikalılar tarafından sükûnetle kabul edilmesi çağrısında bulunuyorlardı. Buna verilen yanıtlar, ebedi cezalar vaat edilen kutsal kitaplardan yapılmıştı. Duygusunu uyandırıyor. Korku uzak bir olasılıktı. Oysa şimdi, birkaç gün boyunca korkuyla yüz yüze gelinmişti. İnsanlar dibi görünmeyen karanlık kuyuya gözlerini dikmişlerdi. Sonuç hakkında fazla kuşku beslemeye gerek yoktu artık. Yüz binlerce ve belki milyonlarca insan, acaba daha az kahramanlık içeren daha başka iyi bir hal çaresi yok mu, diye kafa yormaya başlamıştı. O zamanlar belki farkedilen olmamıştır ama, generaller o tür konuşmalar yapmayı artık durdurmuşlardır.

Bu bunalımın öğrettiği, en azından ABD Başkanına öğrettiği bir ders vardı: Manevi değerleri savunma cesareti az olan kişiler, çok önemli kararlar verme durumuyla karşılaştıklarında, bu kararlar büyük bir faciaya yol açacak bile olsa, benimsenmiş görüşe karşı çıkmaktan korkan kişiler olmaktadır. Böylece, garip ama gerçek bir korkaklıkla, herkesten ayrı düşünmekten endişe duyarak en tehlikeli yolları önermektedirler. Küba füzelerinin doğurduğu bunalım sırasında karşı tarafın füze tesislerine saldırmayı önerenler, işte bu kişiler olmuşlardır. Herkesten bağımsız bir cesarete sahip Adlai Stevenson, George Ball, Robert Kennedy gibi kişiler ılımlı davranış önerdiler. Bunalım geçtikten birkaç gün sonra Hindistan'dan döndüğümde, Başkan Kennedy ve eşiyle tiyatroya git-

tik. Başkanı yalnız bulduğum bir sırada şöyle dedim. «Oyumu size vermemiştim, fakat sizi takdir ediyorum.» Başkan Kennedy duygulanarak, bunalım sırasında öğüt verenlerin pervasızlığını dile getirdi. «İşin kötüsü,» dedi. «En kötü öneriler en akıllı saydıklarımından geldi.»

Vietnam

Küba'dan alınan ders çok kısa ama derin kapsamlı oldu. Vietnam'dan alınan ders uzun süreli fakat sonucu belli bir ders oldu. Şu ya da bu türlü olsun, Dulles tarafından çerçevesi düzenlenen çatışma tablosundaki görüntüler birbirine karışmıştı. Karışan görüntüleri birbirinden ayırt edebilirsek. Vietnam olayının çağdaş tarihteki yeri anlaşılabilir. Kötü ve acı bir deneyimdi. Fakat bu deneyim bize epey ışık tuttu.

Manevi değerleri koruma amacı taşıyan haclı seferleri, bu seferin uğurlarına yapıldığı kişilerde de asgari değer anlayışı bulunmasını gerektirir. Güney Vietnam'ın kurtarılması, ABD'yi manevi değer anlayışları sağlam olduğu iddia edilemeyecek kişilerin müttefiki durumuna getirdi. Bu müttefikler galerisinde, yolsuzluğa alışmış zalim politikacı tipleri bulunduğu gibi, yolsuzluğa alışmış korkak generaller de vardı. Ve bağımsız çalışan bir yığın hırsızı da bunlara eklemek gerek. Manevi değerlere sahip çıkanlar hükümetle muhalefet noktasında birleşen kişilerdi. Bu arada, ülkenin askerleri, başkalarının savunulmaya değmez kazançları için ölmeyi göze almıyorlardı. Amerikan askerlerinin de böyle bir düşünceye kapılmama bağımsızlığı yoktu. Marx'ın kapitalizmin en ileri aşamasında tehlikeye açık bir duruma geldiğini savunmasına karşılık Vietnam'da ve Çin'de bunun tersi olmuştu. Her iki ülkede de şu görülmüştü: Feodalizmden kapitalizme geçiş döneminde, ileri kapitalist ülke insanların anlayamayacağı bir anarşik ağgözlülük ortalığı sarmaktadır.

Sonunda, ABD halkı tepki gösterdi, başkanlarından birinin görevinden ayrılmasına neden olurken, ondan sonraki başkanının

savaşı Kamboçya ve Laos'a sıçratarak yayma eğilimini sezince, Vietnam Savaşını sona erdirdi. Bu, demokratik yoldan halkın isteğini gösterme açısından çok önemli bir sonuçtu. John Foster Dulles'in başka bir açıdan yara almış olarak göstermeye çalıştığı manevi değerlerin harekete geçmesinden doğan bir sonuçtu.

Vietnam Savaşı, komünizme karşı girişilen savaşların 'ahlaki' değer damgasını kaldırmış oldu. Aynı zamanda çatışmanın vazgeçilmezliği görüşünün payandalarından birini de devirdi. Çatışmanın vazgeçilmezliği görüşü birleşik, tek merkezden yönetilen bir komünizmin dünyayı ele geçirmesi kavramına dayanıyordu. Dulles dinsiz bir komünizmden söz ediyordu. Kendi benzeri Dean Rusk tek merkezli, tek çizgili komünizmden söz etmişti. Dean Rusk 1961-1969 dönemindeki görevi süresince hep 'Çin-Sovyet Bloku' deyimini kullanmıştı.

Ulusal görüş ve amaç ayrılıklarının ötesinde oluşmuş birleşik bir komünist dünya kavramı büyük önem taşımaktaydı. Dünyada yeni ve müthiş bir güç olarak bakılmasına neden, bu özelliği idi. Ulusal çizgilerle ve kendi aralarındaki çatışmalarla bölünmüş bir komünist dünya, gücünden, tehdidinden ve tehlikesinden epey şeyler yitirmişti. Komünist dünyanın bir bölümü, komünist olmayan dünyada dost aramaya sürüklenebilirdi; ama polemikleriyle politikasını bu arayışa koşut olarak değiştirmesi gerekirdi. Doğru olanla yanlış olan arasındaki çatışmayı temsil eden Soğuk Savaşın çekici bir sadeliği vardı. Komünist dünyadaki bölünmeyle yanlışlar arasında nüanslar belirecekti.

Vietnam Savaşı uzadıkça, Komünist Vietnamlıların Sovyetler'le Çinlilerden yardım görseler de, kendi hesaplarına savaştıkları belirginleşmişti. 1960'lar boyunca Sovyetler'le Çinliler arasındaki sürtüşmeye ilişkin kanıtlar dağ gibi yükseldi. Sovyetler'in Çin'e yardımı durdu. Sovyet teknisyenleri geri çağırıldılar ya da gönderildiler. 1972 yılında Vietnam Savaşı sürüp giderken, Richard Nixon prensip sahibiyim diyen birçok kişiye ders verecek biçimde fırsatı değerlendirip Pekin'e gitti. Bunu aynı yılın mayıs ayında Nixon'un Moskova gezisi izledi. Gezide yumuşama (detant) politikası yeni-

den onaylandı. Bu, çatışmanın kaçınılmazlığı kavramının, yani bir tarafın kendine ne denli pahalıya malolursa olsun karşı tarafı yoketmeye çalışma görüşünün son bulması anlamına geliyordu. Stratejik silah yarışının gerekçesi artık eski fikirlerde dayanak bulamazdı. Silahlanma yarışı şimdi bir kapan olmuştı.

Kapanda Ortak Yaşama

Potsdam'da Truman, Stalin'e, atom bombasına ilişkin denemelerde elde edilen başarılardan ve pek yakında kullanılması olasılığından söz açmıştı. O zaman orada hazır bulunmuş olanların anlattıklarına göre, Stalin bu haber karşısında istifini bozmamış, heyecanlanmamıştı. Gözlemciler, Stalin'in verilen haberin önemini kavramadığını sanmışlardır. Sovyet bilginlerinin o günden bu yana hep söyledikleriye, Stalin'in hemen o gün Moskova'ya telefon açıp aynı silahın geliştirilmesini mümkün olduğunca çabuklaştırmalarını istediğidir.

Yarış başlamıştır. İki taraftan biri, ötekinin kullandığı ya da üretmeye başladığı silahı kullanılmaz duruma getirecek silahlar yapmaktadır.

ABD Silahlı Kuvvetleri varlığını sürdürmek istiyor. Varlığını sürdürmesi için silahları olması gerekir. Silah firmaları varlıklarını ve malvarlıklarını sürdürmek istiyorlar. Bunun için silah üretmek zorundalar. Sovyetler de bunların varlığının gerekçesini oluşturuyor. ABD ise Sovyetler Birliği'ndeki aynı sürecin gerekçesini oluşturuyor. İki devlet arasında çatışmanın gerekli ya da kaçınılmaz olduğuna artık inanılmamaktadır. Her iki sistem de çatışmadan varlıklarını koruyarak çıkamayacaklarını biliyorlar. Böylece silah rekabetinin çatışmayı önlediği inancına sürüklenmiş bulunuyoruz.

Yüksek düzeydeki askeri çevrelerde bile, bu silah yarışının sürgit edemeyeceği konusunda görüş birliği var. Bazıları oldukça zor bir soru soruyorlar: Peki, bunun yerini ne alacak? Sağladığı iş olanakları ne olacak? Bu iş alanının sağladığı satın alma gücü ne-

reye kaydırılacak? John Maynard Keynes İngiliz hükümetinin kullanılmayan kömür ocaklarını ağızına kadar kâğıt para tomarlarıyla doldurmasını önermişti. Bunun yeni iş olanakları yaratacağını söylüyordu. Ocaklardaki kâğıt sterlinleri bulmak için kazıya girişenlere iş alanı açılmış olacağını ve bu sterlinlerin harcanmasından da mal talebi doğacağını anlatmıştı. Bu fikir hiçbir zaman uygulanmadı. Bunun yerini, Keynes sonrası dünyamızda silah giderleri (çizim, üretim, kullanılmazlık, yenilemek evresi biçiminde) aldı. Bir ara ben bu evrensel giderleri ‘Askeri Keynes’çilik’ olarak adlandırmıştım.

Tüm temiz düşünceli iktisatçılar çağdaş ekonominin ayakta durabilmesinde askeri giderlerin oynadığı rolü kabul etmektedirler. Bazılarıysa sağlık hizmetleri, konut yapımı, toplu olanaklarını artırıcı vergi indirimi gibi önlemlerin aynı rolü üstlenebileceği kanısındalar. Onlarca bu geçiş kolay olur.

Bu görüşte olanlar ‘kapan’dan habersiz gibidirler. Kapanı destekleyen ve kapılarını kapalı tutan ekonomik gücün farkında değildirler. Bir bombardıman uçağının ortaya çıkabilmesi için onun ardında dev fabrikaların bulunması gereklidir. Askeri araç gereç üreten bu dev tesisler çıkarlarını müthiş korurlar. Çok da güçlüdürler. Sovyetler Birliği’nde de aynı güce sahip olduklarını ve geniş kaynakları bulunduğunu sanıyoruz.

Şunu belirtmekte yarar var: Sesten hızlı giden bombardıman uçaklarının bir filosuna giden parayla, hemen hemen her büyük kentte toplu taşımacılık gereksinimine cevap verecek otobüs şebekesi kurulabilir. Peki, bu karşılancınca geri kalan boş zamanda ne üretilecek?

Değişimin Başlangıcı

Bu sorunun yanıtı belki şimdilik verilemez. Buna karşın, kapana kısırtma ekonomisi değişme sürecine girmiş olabilir. Ve bu kaptandan kaçma yönündeki değişim ve fırsat, birçoklarının sandığından daha hızlı gelişebilir.

Sanayi ülkelerinin tümünde, bugüne dek ırk, sınıf ya da değişik ulusal kökenler nedeniyle kendilerini refahtan daha az pay almaya mahkûm sayanlar artık bu düşünceden uzaklaşmaktadırlar. Eskiden varlıklılar ya da zenginlerin ayrıcalıkları kabul edilen iyi konut sahibi olma, tatile çıkmak, eğitim görme, kültürel faaliyetlere katılma, giyim kuşam gibi sosyal olanaklar üzerinde hak iddia etmektedirler. Buna koşut olarak kentleşme aklın almayacağı kadar yüksek düzeyde harcamalar gerektirmektedir.

Değişik biçimlerde olsa da benzer güçler, Sovyetler Birliği'nde de varlığını duyurmaktadırlar. Tüketim alanındaki ciddi boyutlara varan eşitsizlikleri savunabilmek orada daha da zorlaşmaktadır. Sosyalist olmayan ülkelerdeki yaşam düzeyinin altında bir düzeyin savunmasını yapmaksı çok güçtür.

— oOo —

Dokuzuncu Bölüm

YAŞAMIMIZI BİÇİMLENDİREN ÇAĞDAŞ KURUM : DEV ŞİRKET

Yaşamımızı en çok değiştiren kurum olduğu halde, değiştiğini en az farkettiğimiz ya da daha doğru bir deyimle, farkına varmamakta ısrar ettiğimiz kurum çağımızın Şirketi'dir. Yaşam biçimimiz ve günlük hayatımız üzerinde bu kurum giderek sendikalar, üniversitelerden, politikacılar, hükümetten daha büyük etki yapmaktadır. Şirket denen olgu hakkında büyük bir özenle ve sinsice beslenen bir efsane yayılıyor. Oysa şirketin ne olduğu konusunda bir de gerçek vardır. Bunların birbiriyle pek az ilişkisi bulunmaktadır. Çağdaş Şirket, bilimkurguyla gerçek arasında varlığını sürdürüyor.

Şirket efsanesi, dinamik bir liderin başkanlığında, iyi disipline edilmiş, enerjik, kendilerini işlerine adanmış ama çabaları karşılığında iyi para ödenen bir ekip tarafından canlı tutulmaktadır. Bu yönetici, hizmetinde çalıştığı şirket sahiplerinin çıkarlarını temsil eder; ona yakın mevkide çalışanlar da emirleri alt kademelere iletirler. Şirketin örgütlenişi işte böyledir. Amacıysa, öteki tüm büyük ya da küçük firmalar gibi mal üreterek para kazanmak. Buna eşya üreterek hizmette bulunmak da diyebiliriz. Halka ne denli hizmet ederse, o ölçüde iyi iş görmüş olur. Bunu da tümüyle bağlı bulunduğu pazar aracılığıyla yerine getirir. Tüketicinin istekleri karşılandığı oranda, pazar da onu fiyat ve satış tutarıyla ödüllendirir.

Şirket tam anlamıyla tüketicinin hizmetinde bir kuruluş olduğu için, kendi hizmetinde olamaz. Gücü, halkın isteği tarafından sınırlandırıldığından, kendine ait güç söz konusu değildir. Kuşak-

lar boyu, iktisatçılar bu alandaki derslerini genç yaşta Nobel Ekonomi Ödülünü alan Paul A. Samuelson'dan öğrenmişlerdir. Samuelson'un kitabında bu konu açık seçik dile getirilmiştir: «Tüketici kraldır, diyebiliriz. Öyle bir kral ki, yapılmasını istediği şey için oy olarak parasını kullanır.» (1) Gücü başka güçler tarafından sınırlandırılan bir kurumun kendine özgü egemenliği de yoktur.

Bu, işin efsane yanı. Profesör Samuelson ünlü olduğu kadar akıllı bir adamdır da. Bu nedenle, öteki iktisatçılar gibi, sınıftan çıktığı anda, gözünü gerçeklere çevirir. İşte o zaman, şirketlerin koydukları maliyet ve satış fiyatlarıyla pazarı geniş çapta etkilediklerini kabul eder. Gerçekler dünyasında, onun kendi deyimini kullanarak, şirketlerin «Fiyat üretilen Oligopol»ler (2) olduğunu söyleyelim. Bu nedenledir ki, şirketler, fazlaca etkileme olanakları bulunduğunu söyleyemeyeceğimiz tüketicilerin katlanmak durumunda kaldıkları fiyatlar oluşturmaya yönelirler. Aynı zamanda şirket, tüketicinin zevklerini de kendi ürünlerine göre biçimlendirir. Hiç kimse, bu gücü görmezlikten gelemaz. Şirketlerin yaptığı reklamlar, gözlerimizin önünden gitmemekte, kulaklarımızda çınlamaktadır.

Çağdaş şirket ayrıca 'hükümet içinde ve hükümet' yoluyla gücünü kullanır. Bu da görmezlikten gelemeyeceğimiz bir gerçektir. Şirket, politikacılara ve kamu görevlilerine yedirdiği paraların yarım ya da insancıl amaçlarla yapılmış ödemeler olduğuna kimseyi inandıramaz. Üzerinde daha az durulmakla birlikte daha önemli olan durum, çağdaş şirketle kamu görevlileri, daha açık bir deyişle otomobil fabrikatörleriyle karayolu görevlileri, uçak fabrikatörleriyle Hava Kuvvetleri arasındaki ilişkilerden pek doğal olarak doğan avantajlardır. Çağdaş şirketle çağdaş devletin yapılarında, güç paylaşılmasıyla kazanç bölüşünün oluşturduğu bir 'ortak yaşam' durumu söz konusudur.

Büyük Şirket'in pazarın oynacağı olduğu, tüketicinin hizmetinde bulunduğu ve emrinde çalıştığı yolundaki görüş bir efsanedir. Aslında, bu yoldaki efsane büyük şirketin gücünü sinsice sürdürmesine yarayan bir araçtır. Daha önce gördüğümüz üzere, sömür-

gecilik, ekonomik çıkar gerçeğini pek ustaca perdeleyen yüksek ahlak değerleri yayma efsanesiyle yürütülebilmiştir. Çağdaş Şirket konusunda da benzer bir durum vardır. Eğer ‘Şirket’in bizleri yöneten sürecin bir parçasını oluşturduğuna, güç kullanımının bir aracı olduğuna, ilişkin haberler ve yorumlar her Allahın günü yapılırsa, o takdirde, o gücün nasıl kullanıldığı ve halkın isteğiyle gereksinimlerine nasıl ayak uydurması gerektiği konusunda tartışmalar açılırdı. Bu tartışmaya, böyle bir gücün varolmadığı efsanesini yaymak suretiyle engel olunmaktadır. Gençlerin bu biçimde eğitilmelerinde yarar vardır elbet. Bir gücün söz konusu olmadığı sanısı yaratılınca, bu gücün kullanımı konusundaki endişeler de bir hayli azaltılmış olur.

Ne var ki, bu tür kaygıların tümüyle ortadan kaldırılabildiğini söyleyemeyiz. Yaşamımıza çağdaş şirket tarafından biçim verildiğini ve hükümetin de şirketçe yönetildiğini algılıyoruz. Efsane gerçeği örtüyor ama içimize tam bir güven yerleşmiyor. Öte yandan büyük şirketlerin başındaki yöneticiler, sevilmediklerini anlamının üzüntüsünü içlerine sindiremiyorlar. Bu yöneticiler kendi erdem anlayışlarını gazetecilerin, politikacıların, aydınların neden paylaşmadıklarına şaşıyorlar. Güvenden yoksun bir çağdaki yaşayışımızda Şirket bu güvensizliğin ana kaynaklarından biridir; insanların nasıl, kim tarafından ve hangi amaçla yönetildikleri konusunda kuşku yaratmaktadır. Bu güvensizliğe verilecek bir yanıt şu olabilir: Çağdaş Şirket gerçeğine efsane gözlüğüyle bakmak.

Esalen Enstitüsü

Çağdaş Şirket bir güç merkezidir. İnsanlar güç sahibi olmayı ve bunu kullanmayı seviyorlar. Şirketlerde gücün ve yetkinin paylaşılması gerekmektedir. Charles Adams’ın belirttiği gibi, Şirket, büyük insanların değil, yalnızca büyük komitelerin oluşturduğu bir dünyadır. Yetki kullanırken, insanoğlunda hep kendi takdirine başvurma içgüdüğü üstün gelir. Kararını hep kendi görüş ve deneyimlerine dayandırır. İnsanın kendini başkalarının görüşlerine uy-

durması, başkalarının bilgisini ve deneyimini kabullenmek çoğu kimsede bulunmayan bir duygu ve davranış eğitimi gerektirir. Üst düzeyli şirket yöneticilerinin California'daki Esalen Enstitüsüne eğitime gidişlerinin nedeni işte budur. Gücün ya da yetkinin örgütlenmiş biçimdeki kullanılışı için gerekli olan kontrollü duyarlılığı ve hesaplı davranışı Esalen Enstitüsü sağlamaya çalışır.

Evli çiftlerin daha büyük bir uyum ve anlayış sağlamak için harcadıkları çabayı gözönüne getiriniz. Aynı durum burada da söz konusudur. Şirket yaşamı içinde seks olmayan bir sevgi ilişkisini andırır. Yetki kullanımında önemli nokta, birinin isteğinin, başka birinin isteğine, yenilgi duygusuna kapılmadan uymasına çalışılması, kişinin bu tür ilişkiye alıştırılmasıdır. Bu amaçla, tıpkı evlilikteki gibi, şirketteki birleşmelerde de anlayış, uygarca davranış, bu birliği ve beraberliği mükemmelleştirme gereği söz konusudur.

1965 yılından bu yana, Standart Oil of California ile Memorex gibi büyük şirketlerin yüksek düzeydeki yöneticileri ve ABD Dışişleri Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı vergi memurları, yetkinin en iyi biçimde kullanılmasını öğrenmek üzere Esalen Enstitüsünde eğitim görmektedirler. Bazen şaşırtıcı sonuçlar elde edilmiştir. Esalen'e giden adaylardan biri, yetki kullanım ve paylaşım sistemini beğenmedikten başka, dünyaya da boşveren bir felsefeye kapılarak çıkmıştır enstitü sınıflarından. Oraya görmeye gittiği kurs sonucunda, üç odalı büyük yazıhanesini de kapatarak ayağına bir blucin geçirmiş, saçlarını uzatmış ve bahçıvan olarak yaşamayı yeğlemiştir. Öteki adayların nasıl bir değişime uğradıklarını bilmiyoruz. Şirketlerin kullandıkları yetkilerin gizlendiği dünya titizlikle korunduğundan, sosyal araştırmacılar bile buralara sızamazlar. Hükümdarların ve politikacıların kişisel alışkanlıkları her zaman halkın dilinde dolaşmış ve tarihte yer almıştır. Büyük şirket yöneticilerinin ev hayatı, psikolojik durumları, kişisel sağlığa ilişkin uygulamaları, hatta cinsel alışkanlıkları büyük bir inceleme konusu olmamıştır. Fakat çağdaş şirketin yetkilerini kullanırken kişiler arasındaki yakın ilişkinin oynadığı rol hakkında Esalen Enstitüsünün öne sürdüğü fikirler oldukça yalındır.

Yetki kullanımında kişiler arasında kurulan ilişki, karşılıklı etkileşim ve bundan kaynaklanan amacın oynadığı rol, şirketin kişiliğini ortaya çıkarır. Birbirine tıpatıp uyan iki şirket yoktur. Aynı amaca varmak için gücünü aynı biçimde harekete geçiren iki şirket bulamazsınız. Bilimadamlarıyla mühendislerin karşılıklı etkileşim halinde ilişkilerini sürdürdükleri IBM, ICI, Xerox gibi firmalar ve ayakta durabilmeleri geniş halk kitlelerini ikna ya da büyüleme becerilerine dayanan Revlon ya da Unilever gibi şirketler çok değişik yöntemlerle çalışırlar. Bazı şirketler başarılarını toplam parasal kazançla ölçerler, bazıları da büyüme oranıyla. Teknik hizmetlerin söz konusu olduğu alanlarda çalışan şirketlerse, belirli bir teknik aşamaya ulaşmalarını başarı olarak gösterirler. Bazı şirketler ‘hizmet ve kamusal sorumluluk’ ölçülerini kullanırlar. Eğer insanlar erdemlerinden oldukça sık söz ederlerse, kendilerini bu erdemlere uygun davranmaya alıştırebilirler de. Bazıları şirketlerini kuru kuruya paraya para katan bir makine gibi görürler. Bunlara göre, iyilikseverler ve paraya amatör gözüyle bakan safdiller, kamu hizmeti vb. sözcüklerden bırakınız dem vursunlar. Şirketler incelendiklerinde, kendilerini koruma açısından boş bulundukları ender anlar dışında, efsanelerinin kabuğuna çekilmiş görünürler. Şirketin varlığıyla iç içe olan güç kullanımı kısmen, bazen de çok gizlenebilmiştir. Bu nedenlerle, bir sentez yapmaya çalışarak çeşitli şirketlerin gerçeklerinden, çağdaş şirketin gelişim ve kişiliğini en iyi biçimde ortaya koyan bir tarih elde etmeye çabaladık. Şimdi ele alacağımız Unified Global Enterprises (UGE) Şirkettir. UGE diye bir şirket hem var, hem yok olduğundan, bunun efsanesini savunan çıkmamıştır. Bu kitaptaki UGE’ye ilişkin bilgiler sansürün pençesinden nasılsa kurtulabilmiştir.

Kurucu

1871 yılında James B. Glow adında biri Glasgow dolayındaki Clyde bölgesinin Greenock semtinden Chicago’ya gelir. Chicago’nun güney yakasında bir kasap dükkânı açtıktan sonra sosis ve

jambon yapımına geçer. On yıl içinde oldukça büyük sayılabacak paketler içinde et satma işine girer. İşlerin çabucak büyüdüğü bir dönemdir bu. Sonradan, firmanın resmi kayıt defterinden alınan yazıya göre, «James Ballantyne Glow arkasına bakmaya vakit bulamadan ilerlemiş ve iyiden iyiye zengin olmuştu.» XIX. yüzyılın sonlarına doğru Glow Packing, paketlenmiş et satan firmalardan Swift, Armour, Wilson ve Cudahy ile birlikte Beş Büyükler'den biri olmuştur.

Ancak ötekilerden farklı bir 'Büyük' olmuştu. Şöyle ki, Swift'ler ve Armour'lar Chicago sosyetesine egemendiler. Sattıkları sığır ve domuz eti gelirleriyle kentin kültürel hayatına mali destek sağlıyorlardı. James Glow ile iki oğluysa yalnızca işleriyle ve kili-seyle meşguldüler. Yanlarında çalıştırdıkları kişilerin çoğunu küçük isimleriyle bile tanıyorlardı. Onların ailelerinin yaşamlarıyla da ilgilenirlerdi. İşyerinde uyguladıkları kurallar kesin ve katıydı. Hiçbir bekâr işçi evli bir çiftin evinde kiralık odada oturamazdı. Bu durum gece vardiyasına giden evli erkeklerin evde kalan karılarının şeytana uymalarına vesile olabilirdi. Tüm çalışanlar, şirketin sosyal ve dinsel işler memuru tarafından düzenli biçimde evlerinde ziyaret edilirdi. Bu memura, şirketin ödediği para da atla deve değildi tabii. Glow Packing Şirketi, çalıştırdığı işçileri her açıdan düşünüyor sayılırdı.

Glow Firması sahipleri, günde on iki, haftada yetmiş iki saat çalıştırdıkları işçilerden sağladıkları verim açısından, Chicago gibi bu konuda kılı kırk yaran bir yerde bile parmakla gösterirdi. Ancak, firmalar arasında fark var, demiştim. Evet, Glow Firması işçilerinin hiçbiri cumartesi günü çalışmazdı. Ve bu firmanın işçileri her cumartesi günü ücretlerini alırlarken Kutsal Kitap'tan içkiye, sigaraya, savurganlığa ve ahlak sınırlarını aşmaya karşı bedava öğütler de alırlardı. 1890'ların büyük grevleri sırasında Chicago'lu işverenlerin mankenleri sallandırılmıştı. İşyerinde aşıladığı derin dinsel duygulara karşın James B. Glow da kazıkta birkaç kez yakılmıştı.

O yıllarda Chicago'da yaygın bir söylentiye göre, et firmaları

sosis yaptıkları domuzun her parçasından öyle yararlanırlarmış ki domuzun homurtusu dışında her şeyi sosisin içine girermiş. Bu konuda en esaslısı Glow'lardı. Bunlar, hayvanın sakatatı arasında varlığı hiç duyulmamış hayali sakatat bile satarlarmış. Glow sosisleri, ABD'de bir kuşak boyunca Glowworms (Glow kurtları) adıyla anılmıştır. Şirket yöneticilerinin iddiasınca, sosisin kurda benzermesi nedeniyle halk böyle sevimli bir lakap bulmuştu.

Glow'ları savunma gerekçesi olarak, o dönemlerdeki salam ve sosis fabrikalarının mal standardının yüksek olmadığı öne sürülebilir. İspanya - Amerika savaşında, İspanyol kurşunlarından çok, mumyalaşmış etten asker öldüğü bilinir. Glow mamullerinin ortalama olarak bu sanayi kolundaki öteki mamullerden daha öldürücü olduklarını sanmak için bir neden yoktur. Ve hiçbir şirket dersini Glow kadar iyi almamıştır. Nitekim, Glow Firması bu olaylardan sonraki mamullerinin kalite özelliklerini reklamlarda belirtmeden edemedi.

Bu öykünün gülünç bir yanı da var. Glow Packing Firması, Swift ve Armour'lardan farklı olarak, salamlarıyla sosislerine çok ucuza malolan, niteliği gizlenebilen bitkisel katıklar eklemenin yolunu da bulmuştu. Kendi mamulleri için mısır tozları, pamuk tohumu tozları üretmeye başladı. Hatta bu arada hiçbir zaman itiraf edilmemiş olmakla birlikte, taze yonga rendesinden talaş bile üretmiş. Bunun ardından, sabah kahvaltısı olarak yenen ünlü mısır gevreğiyle yulaf türevlerine ve ondan sonra da kutu içinde köpek mamasıyla bisküilerine, ciğer hülasalarına, canlandırıcı ilaçlara ve dinlendirici maden tuzlarına geçmek basit bir adım atma işiydi artık.

1910'da Glow'un oğlu James, aile gelenekleri içinde yetişmiş olarak işi babasından devralmıştır. 1922 yılında sandığından çok daha iyi bir kararla Uni-Cola şurubu formülünün ticari patentini aldı. Uni-Cola halk tarafından gördüğü ilgiyi, şurupta bir nebze kokain bulunması nedeniyle tüketicilerde yarattığı alışkanlığa borçluydu. Glow en sonunda bu uyuşturucu maddeyi kullanmaktan vazgeçti. Gerek dinsel inançları, gerekse yasaların tehdidi do-

layısıyla böyle bir karara varmıştı. Bunun sonucu olarak satışlar düşmedi ve iş çevrelerinin ünlü filozofları alınan bu kararı, özel çıkarlarla kamu çıkarları arasında varolan uyum örneği olarak yorumladılar.

Büyük Bunalım yıllarında şirketin, yıllık raporlarında tersine kayıtlar bulunmasına karşın, satışları ve kazancı düşmüştü. O yıllarda altmış yaşlarına gelen James Glow, babası gibi otoriter olmuştu. Yanında çalışanlar, yetkilerinden bir bölümünü devralabilir diye sürekli kuşku içindeydi. Sendikalar aleyhine bir tutum sürdürdükten başka, Franklin D. Roosevelt'in Yeni Atılım siyasetine de karşıydı. O dönemde çekilmiş bir fotoğraf, James Glow'un Chicago'daki bir imalathanesinde sendika seçimi yapılmasına razı olmaktansa, bürosundan zorla dışarı çıkarılışını göstermektedir. Ancak uzun süren bir grevden sonra kurulan sendikalara boyun eğdi. James Glow, kendi deyimiyle, Glow'ların sonuncusu olmuştur. Torunu Francis Glow, kısa bir süre için fabrikayla ilgilenmişse de sanat eserleri koleksiyonculuğunu yeğledi. Erotik Japon tablolarına merak sardı. Francis Glow'a 'Glow'lar sonrası dönem'in bir aile bireyi gözüyle bakılıyordu artık.

İkinci Dünya Savaşında işler iyice düzeldi. Bu şirketin ürünlerine talep arttı. ABD Silahlı Kuvvetleri, Glow yiyecek ve içecekleri satın alıyordu. Müttefik Kuvvetler Dunkirk'e çıkartma yaptıklarında, Avrupa Müttefik Kuvvetleri'nin gıda işlerini Glow Firması üstlenmişti.

1955'te artık gıda maddeleri üretimiyle bir ilişkisi kalmamış olan kuruluşun adı, (dünya çapındaki girişimleri birleştiren) Unified Global Enterprises (UGE) olmuştu ve hemen her sanayi dalına el atmış bulunuyordu.

1965'den bu yana UGE Firması memurlarının üçte birinden fazlası denizaşırı ülkelerdeki işlerde çalışmaktadır. 1960'ların sonlarında firmanın yıllık kazançlarından yaklaşık yarı bölümü ABD dışından gelmekteydi. AET ve NATO'nun başlıca merkezi olan Brüksel, çok-uluslu şirketlerin de komuta merkezi olmuştur.

Dünya çapında mal üreten bu Amerikan firmasının en önemli

çabası, ulusal özellikleri asgariye indirerek tüm sanayileşmiş ülkeleri tek tip ülkeler durumuna getirmekti. Amerikalılar bu tutumlarından ötürü suçlanmaktadırlar. Gerçekten çok-uluslu şirketin ana merkezi hangi ülke olursa olsun, her çok-uluslu şirket bu amacı gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Geniş kapsamlı üretim girişimleri için sosyalist ülkeler de çok-uluslu şirketlerden yararlanmaktadırlar. Bu, önüne geçilemeyen bir benzeşme noktası oluşturmaktadır.

Marx, «Bir proleter için vatan diye sınır yoktur,» demişti. İşçiler açısından bu doğru çıkmamıştır. Fakat işveren için, şirket yöneticisi için bu söz doğrudur.

Teknostrüktür - Teknik Yapı

Burada yine efsane ve gerçekle karşılaşıyoruz. Efsaneye göre, çağdaş bir şirketin yönetiminde emirlerin tepeden aşağıya doğru iletildiği bir hiyerarşi, aşamalar dizisi vardır. Gerçekteyse, çağdaş şirketin yönetimi iç içe geçmiş daireleri andırır. Dairenin merkezinde başkan, başkan yardımcıları gibi en üst düzeyli yöneticiler bulunur. İkinci dairede ana kuruluşa bağlı ülke içi ve dışındaki şirketlerin müdürleri yer alırlar. Onun dışındaki dairede uzmanlaşmış bilgileriyle kararlara katkılarda bulunan mühendisler, bilimadamları, hukuk danışmanları, iktisatçılar, bilgisayar uzmanları vb. vardır. Bir sonraki dairede, sekreterler, kâtipler gibi modern deyimle 'beyaz yakalılar', yani büro işçileri çalışır. Daha sonra malların üretim ve dağılımını fiili olarak denetleyen kişiler gelir. En dış dairedeyse, 'mavi tulumlular', yani işçiler vardır.

Şirketin iç dairelerinde güç, kişilerin bulundukları mevkilerden kaynaklanmaktadır. Orta dairelerdeki gücün bilgilerine dayanır. Dış dairelerde bulunanlarsa, sayıları ve örgütlenmeleri dolayısıyla güçlüdürler. Böylece güç dairenin içinden dışına olduğu kadar, dışarıdan içe doğru da akar. Birlikte çalışma, bu daireler arasındaki yoğun iç ilişkilerin ürünüdür.

Maaş zam ve daha çok yetki tanınması biçimindeki ödül, da-

iredeki yerini genişleten kişiye verilir. Bu genişleme, bir ürün, etiket, slogan ya da satışları artıracak bir reklam kampanyasının yaratılması biçiminde olabilir. İşte bu nedenledir ki, dev şirket hedef olarak büyümeyi seçer. Büyüme için çalışan bunca kişiyle şirket gelişir ve bu da başarının tek ölçüsüdür.

Teknik yapının yarattığı tüm büyük şirketler bu açıdan birbirlerine benzerler. Birlikte çalışmanın kalitesi, bireysel parlak zekâ ya değil, örgütsel ehliyeteye, yani bu daireleri dolduran kişilerin seçilmesine ve çabalarının birleştirilmesine dayanır.

Bu teknik yapıda çalışanlar evrensel yeni rahipleri oluşturmaktadırlar. Bu rahiplerin dini, iş alanındaki başarıdan oluşur. Erdem ölçüleri şirketin büyümesi ve kazancının artmasıdır. Kutsal kitapları elektronik beyinden çıkan bilgilerdir. Dua yerleri de şirketin toplantı odasıdır. Dünyaya yaydıkları mesajları, satışlarının gücünü içerir. Alkol, uyuşturucu olarak afaroz edilse de, iş konusunda dostça ikna yolları uğrunda sunulan bir buhurdanlık malzemesidir. Dinlenme, çalışma isteğini uyandırmak ve iş temaslarını artırmak amacını taşır. Seks daha rahat bir uyku aracıdır. Bu kişiler Fransız, Hollandalı, İngiliz, Belçikalı değildir; bağılıkları önce Philips'e, IBM'e, Exxon'a, BP'ye, Nestlé'yedir. Her yerde elbiseleleri de üniforma niteliğindedir. Kısa bir ihbar süresiyle aralarından en seçkinleri hemen Brüksel'e, Cenevre'ye ya da Indianapolis'e havayoluyla indirilebilir. Bunlar, bir işadaminin, akıllı derin düşüncelere dalıp boş bulunduğu bir anda söylediği gibi, 'uçaklı imparatorluğun üyeleri'dir.

Acaba bir UGE, bir Philips neden güvensizlik yaratıyor? Çağımızın Güvensizlik ya da Kuşku Çağı olmasına katkıları acaba nedir?

UGE'ye ve Philips'e bizim görüş açımızdan bakınca, çağdaş şirket konusunda efsâneyle gerçek arasındaki aykırılığın ne denli büyük olduğunu ve bu aykırılığın da huzursuzlukla güvensizlik yarattığını görebiliriz. UGE'nin pazar ekonomisi güçleri arasında üstün bir ağırlık taşımadığı, devlet içinde güçsüz olduğu iddiasına kimse inanmaz. Şirketin yönetimini ellerinde bulunduranların, şir-

ket hissedarlarının hizmetinde olduklarına da kimse inanmaz. Ne var ki, şirketin efsane yanı, bütün bu iddialarda ısrarlıdır. Gerçeğin efsaneden bunca uzak bulunması şirketin bir şeyler gizlediği kuşkusuna ağırlık kazandırmaktadır. Eldeki gücün gizlenmesine bu denli çaba harcanması, insanda, yetkilerin kullanımı habisi bir nitelikten başka nitelik taşıymıyordur gibi bir yoruma yol açmaktadır.

Şirkete, onu saran efsane örtüsü kaldırılarak açıkça bakıldığında, huzursuzluğun ve kuşkunun bir bölümü giderilmiş oluyor. Böyle bir incelemede, UGE'nin bir azizler topluluğu olmadığı görülür. Mantıksal bir incelemeyle şirketin bazı girişimleri belki akıllıca işler sayılamaz, ama çabasının ve gücünün önemli bir bölümünü yararlı ve yararsız tek tip mal üretimiyle satışına adanmış görür. Böylece, efsane örtüsü kaldırıldığında, huzursuzluk ve kuşkunun azaldığına tanık oluruz. Geriye kalan kuşku ve huzursuzluk kaynağı, şirketin, endişe derecesine varan çok-uluslu alandaki girişimleridir ki, bunların içine çeşitli hükümetlerle kurduğu ilişkiler girdiği gibi, silahlanma konusunda oynadığı rol de girmektedir.

Çok-Uluslu Şirket Ürküntüsü

Çağdaş büyük şirket için dünyada hiçbir yer uzak sayılmaz. Hong Kong'da, Singapur'da olabileceği gibi aynı kolaylıkla New York'ta, Brüksel'de ya da Madrid'de de varolabilir. Howie Small Firması son zamanlarda Sovyetler Birliği'nde alkolsüz bir içki üretme hakkını elde etti. Bu içki türü sayesinde Sovyetler Birliği'nde votka tüketiminin azaltılması amaçlanıyor. Bazı vesilelerle ABD profesörleri çok-uluslu şirket yöneticilerine ulusal güç sınırlarını aşarak ulusal kimliği silmedeki olumsuz rollerini anımsatarak endişelerini dile getirirler.

Şimdi bu konuda da birazcık kuşkucu olalım ve şöyle düşünelim: Çok-uluslu şirketler denildiği kadar kötü kuruluşlar olsalardı, bugüne dek varlığımızı pek sürdüremezdik. Çok-uluslu şirketlerin varlığı küçük Singapur devletinde olduğu kadar dünyanın hiçbir

yerinde belirgin değildir. Bunun sonucu olarak yalnızca bir kentin oluşan Singapur devleti tam anlamıyla bir Batılı sanayi kenti görünümü kazanmıştır.

Acaba bu kötü bir şey mi, diye insanın sorası geliyor. Eskiden Singapur küçük bir İngiltere modeliydi. Şimdi Chase Manhattan ve Philips buraya değişik bir kent görünümü vermişlerdir ve hiç kimse bunun eskisinden kötü olduğunu söyleyemez.

Çok-uluslu şirketlerin dışardan gelerek ulusal hükümetlerin kararlarında etkili oldukları görüşü ortaya atılmıştır. Bunun sonucu olarak, örneğin, Fransızlar ya da Kanadalılar, bir dereceye kadar yabancı şirketlerce yönetilmektedirler. Bu doğrudur. Fakat büyük bir yerli şirket de kendi ülkesinin hükümetini ikna etmeye, hatta ona talimat vermeye çalışır. Bu büyük şirket politikasıdır. Şirket ulusal ya da çok-uluslu olsun siyaseti aynıdır. Hatta dışardan gelmenin etkisiyle, çok-uluslu şirket, yerli şirketten daha temkinli davranıyor bile olabilir. Hayatın gerçek olgusu tüm sanayi ülkelerinde şirketsel bir gücün varlığını göstermektedir.

Son olarak bir soru daha akla gelebilir: Ulusal kimliğin silinmesine hayıflanmalı mıyız? Böyle bir kimlik iddiasının, Fransızlar, Almanlar ve İngilizler tarafından içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yarısında ısrarla vurgulanması, Avrupa toplumları arasındaki iki savaşta milyonlarca insanın ölmesine yol açmıştır. Genel olarak kabul edilen bir görüşe göre, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) İkinci Dünya Savaşı ardından gelen bir ekonomik aydınlanmanın etkisi altında kurulmuştur. Başka bir deyişle, ulusal sınırlar ve buna bağlı gümrük duvarlarıyla ticaret kısıtlamaları çağdaş çok-uluslu şirket için birer köstek oluşturduğundan AET kurulmuştur. Bu kuruluş yabancı rekabeti denetleyebilmenin daha iyi bir yolunu bulmuştur. Bu da kendisinin bir rakip olarak ortaya çıkmasıdır.

General Motors'un Dengi Yoktur

Dev şirketler varlıklarını sürdüreceklerdir. Dev şirketi parça-

layıp girişimlerini ulusal sınırlar içinde kısıtlamak isteyenler. tarih ve koşullarla savaşa girmişler demektir. İnsanlar çok büyük işler yapılmasını, örneğin Kuzey Denizinden petrol çıkarılmasını, milyonlarca otomobil üretilmesini istemektedirler. Büyük işler büyük örgütlenmelerle olur. İşin gereğidir bu.

Şeytani amaç taşıyan bir şirketten daha da kötüsü, işin ehli olmayan bir şirkettir. Yanlış bir karar geciktirilen bir karar da kötüdür. Büyük bir şirketin önüne çıkarılacak yasalar elbet bulunmalıdır. Fakat şirkete de bu yasalar arasında bir manevra alanı tanınmalıdır.

Çok-uluslu şirkete karşı verilebilecek en iyi yanıt, çok-uluslu yetkilere sahip bir hükümetin bulunmasıdır; yani çok-uluslu şirketlerin hareket alanını kapsayan ülkelerin hükümetleri arasında işbirliği yapmalıdırlar. Ulusal kimliğin korunmasındaki ısrardan vazgeçilmesi böyle bir çözüm yolu öneriyor. Bunun da zamanı gelmeden, çarçabuk bulunması diye bir tehlike söz konusu değildir. Avrupa'da uluslararası otorite kavramı henüz çok uzaktadır.

Bu arada ulusal şirketlere karşı ulusal hükümetlerin aradıkları çözüm yolu için verilebilecek yanıt, şirket gücüyle kamu amaçlarını uzlaştıran kurallar çerçevesinde bulunabilir. Bu söylediklerimiz yalnızca bir iyi niyet konuşması ve duadan ibaret değildir. Zamanımızın ağır basan eğilimlerindendir. Bir şirketin çevre kirlenmesi, müşterileriyle halkın sağlığı ve güvenliği konularındaki tutumuna ve yalan propagandasına karşı mücadele, on yıl öncesine oranla çok daha etkin bir biçimde yürütülmektedir.

Başka tür reformlardansa daha az söz edilmektedir. ABD de özel teşebbüse inancın sarsılmaz bir özelliği, General Motors ile UGE gibi firmaların yaptığı bir işin, Tanrı ve insanoğlunun yapabileceği en kusursuz iş olduğudur. Dünyadaki başka işler düzeltilebilir, mükemmelliğe erişmek üzere; fakat General Motors ile UGE'nin yaptığı işlerde Tanrı'yla insanoğlunun çabalarının, iynin doruğuna yükselmiş olduğu inancı sarsılmaz bir gerçektir.

Bu sarsılmaz gerçek karşısında bazı öneriler yapılmaktadır. Örneğin, şirketin yönetim kurulu üyeleri arasına işçi temsilcileri,

kadınlar ve halktan hisse sahibi kişilerin getirilmesi öne sürülmektedir. İşçi sendikalarının yönetim kuruluna katılmaları güncel bir tartışma konusudur. Kanımca, bu tür bir katılmanın yararı kuşkuludur. Çünkü şirket yönetiminin günlük kararlarına katılmayan yönetim kurulu üyeleri yetkisiz kalmaktadırlar. Bu reform, yani işçi temsilcileriyle tüketici temsilcilerinin ya da halktan hisse sahiplerinin yönetim kurulu üyeleri arasına katılmalarını sağlamak yönetimde etkili olmayacaktır.

En iyi yol, büyük şirketlerde işlevleri bulunmayan yönetim kurulunu iptal etmektir. Bunların yerine, şirketin yönetimine ilişkin kararlara katılmayacak fakat kamu çıkarlarına ilişkin yasa ve kararnamelerin uygulamalarını kontrol edecek, kamu çıkarlarına ilişkin raporlar hazırlayacak denetçiler yerleştirmek daha uygun olacaktır. Bu denetçiler, şirket yönetiminin sözünü ettiğimiz amaçlar doğrultusunda girişimlerde bulunmalarını sağlayacaklar, sağlamazlarsa yetkilileri haberdar etme göreviyle yükümlü olacaktır.

Bu durum karşısında hisse sahibini kimin temsil edeceği sorusu sorulabilir. Bu soruya verilecek yanıt, hisse senedi sahibini zaten kimsenin temsil etmediğidir. Çağdaş büyük şirkette hisse senedi sahibi, yetkisi ve işlevi olmayan bir durumundadır. Bu önerimize koşut bir öneri de, bu tür işlevsiz hisse senedi sahiplerine paralarının karşılığında tahvil vermek ve paraları oranında temettü ve sermaye kazançlarından yarar sağlamak doğrultusunda olacaktır. «Ama bu, sosyalizmdir,» diyenler olacaktır. Evet, doğru. Ne var ki, kapitalizmden doğmuş bir sosyalizmdir. Büyük şirket geliştikçe sermaye sahiplerinden, yani kapitalistlerden yetkileri alıp götürmektedir. Çağdaş şirketin en belirgin eğilimi, ender olarak sözü edilen bir eğilimdir, yani kendini sosyalleştirmesidir.

Çağdaş şirket iki yoldan kendini sosyalleştirmektedir. Her şeyden önce, şirket sahiplerinin gücünü devralıyor, kapitalistleri yetkisiz bir durumda bırakıyor. Aynı zamanda şirket, sosyal açıdan kendini vazgeçilmez bir kuruluşa dönüştürüyor. Gördük ki, şirketler büyüdükçe iflas etmeleri ya da üretim yaptıkları iş alanlarını

terketmeleri hoş karşılanmamaktadır. Son zamanlardaki Lockheed, Rolls-Royce, British Leyland gibi şirketlerin durumu dediğimizi kanıtlamaktadır. Bütün bu büyük şirketler ya hükümet tarafından iflastan kurtarılmış ya da desteklenmeleri sürdürülmüştür. Çağdaş sosyalizm, politikacıların ya da üniversite öğretim üyelerinin eseri değildir. Çağdaş şirket yöneticilerinin ve bunların paralarına kaynak olan kişilerin eseridir. Bunlar iflas etmenin kaçınılmazlığını anladıkları anda, Washington'da Kongre'ye ya da Londra'da Parlamento'ya koşan kişilerdir.

Bu arada hükümetin şirkete müdahale yetkilerini arttırması-na, sosyal yardımların bu yardımları kabul edenlere yol açtığı ahlak çöküntüsüne ve sosyalizmin giderek artan tehdidine işaret edenlerin düşüncelerini, Howie Small kendi şirketinin hissedarlarına yaptığı bir konuşmada geçtiğimiz yıl şöyle dile getiriyordu:

«Sizlere, şimdi, bir işadamı olarak değil, şirketin başkanı olarak da değil, fakat bir Amerikalı, çok endişeli bir Amerikalı olarak konuşuyorum. Değirmek istediğim konu hükümettir. Kararnamelerinin sayısı giderek kabaran, bürokrasisinin maliyeti her gün artan hükümetten söz etmek istiyorum. Hükümetin özel teşebbüse uzattığı ölü elden, sosyal yardım çeklerinin kötü alışkanlık etkisinden, devletin para dağıtmasının iş ahlakını etkileyişinden söz etmek istiyorum. Sizin ve benim paramın bir bölümünün onların önüne dökülerek tüm sorunların çözümlenebileceğine dair yaratılan inanca dikkat çekmek istiyorum. Kısacası, size, sosyalizmden söz ediyorum. Uzak bir tehdit olarak değil, burumuzun dibindeki sosyalizmden söz ediyorum.

Dostlarım, bu kötü gidişi durdurmak zamanı gelmiştir. Durdurmak için çalışmanızın, bu akışın yolunu kesmek için hep beraber göğüs germemizin zamanı gelmiştir.»

Howie konuşmasının daha sonraki bölümünde «uygun bir ulusal savunma» çağrısında bulunarak «hükümetle sanayi kesimi ara-

sında yapıcı işbirliği»nden söz etmiştir. Howie şöyle demiştir:

«Bu yönde bir adım atıldığını size bugün açıklamakla kıvanç duyuyorum. Öteki havayolları gibi, UGE-AİR, artan maliyetlerle sabit bilet ücretleri arasında sıkışıp kalarak elimizde olmayan sorunlarla karşılaşmıştır. Okumuş olacağınız üzere, hükümetin havayolu şirketimizi devralmasını önerdik. Washington ise önerimizden daha olumlu bir adım atarak havayolu taşımacılığına mali destek olmayı önerdi. Bu, bizim kısa vadeli borçlarımıza mali kaynak oluşturacağı gibi, alacağımız yeni malzemeyi de garanti eder. İşte bu, özgür bir toplumda sevinçle karşılamamız gereken yapıcı bir sanayi-hükümet işbirliğidir. Sosyalizmin gelmesine karşı en iyi teminatımız işte budur.»

Howie Small sosyalizme karşı olmaktan bunu anlıyor işte. Fakat kâr eden firmayla durumu sallantıda olan firma için sosyalizm'de ayırım yapmaktadır. Benzer bir ayırım, zenginlerin sosyalizmiyle yoksulların sosyalizmi için de sözkonusudur.

Şirket konusunda söyleyeceklerimiz henüz bitmemiştir. Söylediğimiz kadarıyla, şirketin devlete tabi tutulabilmesi ve böylece kamu çıkarları doğrultusuna yöneltilebilmesi öngörülmektedir. Ancak şirketin devlet içinde güçlü bir yeri bulunmaktadır; yani denetime tabi olması gereken devletin içinde güç sahibidir. İşte bu noktada bir çelişki sözkonusudur: Şirket kontrol edebildiği devlet tarafından nasıl kontrol edilir? Şirket acaba çağdaş devletin bir uzantısı değil midir, diye bir soru geliyor insanın aklına. Tabi olduğumuz yönetimin ayrılmaz bir parçası olarak şirketi de göremez miyiz? Bu görüşü ve barışla savaştaki uygulamaları sorununu daha sonra ele alacağız.

— oOo —

Onuncu Bölüm

TOPRAK - İNSAN İLİŞKİSİ VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA

Şimdiye dek sözünü ettiğimiz ülkeler, kapitalist olsun sosyalist olsun, dünyada kabul edilmiş ölçülere göre zengin sayılan ülkelerdi çoğunlukla. Öteki sorunları ne denli ciddi olursa olsun, bu ülkeler, dünyadaki çoğu kimse için insanoğlunun yazgısı kabul edilen bir sorunu çözmüşlerdir. Bu sorun yoksulluktur. Ve öyle ciddi bir sorun ki, bunu çekenler hayatta kalabilme savaşımı içindedirler. Bu mücadelede başarı elde edip edemeyecekleri, dünya üzerindeki insanların çoğu için henüz en belirsiz sorunu oluşturmaktadır. Şimdi yoksulluğun nedenlerini açıklamaya çalışan görüşleri anlatmaya geçiyoruz.

Bu konuda oldukça çok görüş var. Dünya üzerinde bu denli çok kişinin böylesine yoksul olması kadar önemli ekonomik bir sorun daha yoktur. Ve yoksulluk hakkında, bu denli kesin yargı ve vurdumduymazlıkla birbirinden böylesine değişik ve çelişik olarak öne sürülmüş görüşlere başka bir konuda rastlayamazsınız. İnsanların doğal nedenlerle çalışma enerjisinden ve hırsından yoksun oldukları öne sürülür. Irkları ya da dinleri yüzünden böyle oldukları belirtilir. Ülkelerinin doğal kaynaklardan yoksun bulunduğu vurgulanır. Ekonomik sistemlerin, kapitalizm, sosyalizm ve komünizmin yanlış olduğu ileri sürülür. Yeterince tasarruf ve yatırım yapılamadığı savı da vardır. Mülkün, kazancın ya da emek gelirinin güven içinde olmayışı neden olarak gösterir. Eğitim yetersizdir, derir. Teknik, bilim ve yönetimde eleman yokluğu nedenleri sıralanır. Sömürgecilik dönemi sömürsünün etkileri, ırk ayırımı gibi nedenler de öne sürülür. Her gün dünyanın her köşesinde bu açık-

lamalardan biri ya da öteki karşımıza çıkar. İnsanoğlunun en büyük derdine karşı, her biri de büyük aldırmaızlıkla sunulan bir yığın tedavi yöntemi gösterilmektedir. Yoksulluk acı bir şeydir. Nedenini bilsek iyi olur.

Tek bir yanıtı yoktur bu sorunun kuşkusuz. Sunulmaya çalışılan açıklamalardan her birinde gerçeğin bir parçası bulunduğu içindir ki, bu denli çok tedavi yöntemi önerilmektedir. Fakat yoksulluğun bir nedeni var ki, bu yadsınamaz. Geçmişte ya da günümüzde, toprakla insan arasında varolan ilişkidir bu. Bunun varlığını anlayabilirsek yoksulluğun geneldeki tek büyük nedenini anlamış oluruz.

Bu nedenin anlaşılması kolaydır. İnsanoğlunun yokluktan ilk kurtuluşunu sağlayan yiyecek, giyecek, ilkel barınak vb. gibi şeyler topraktan sağlanmaktadır. Eğer bu şeyler sağlanamazsa yoksulluk var demektir. Ve eğer doğum sayısına oranla bu şeyler çoğaltılamıyorsa, o takdirde, yoksulluk sürüyor demektir.

Hindistan'da, Bengladeş'te, Nil Vadisi'nde, Endonezya'da toprak işleyip süren insan sayısı çok kabarıktır. Elde ettikleri ürün, nasıl bölüşülürse bölüşülsün, yalnızca hayatta kalma olanaklarını ya da daha azını sağlayabilmektedir. Suni gübre, bol su, yüksek verimli tahıl tohumları, sağlıklı bakım gibi tarım kültüründeki ilerlemelerle daha çok ürün elde edilebildiği tartışmasız bir gerçektir. Bütün bu ilerlemelerle bir tarım devrimi yapılabilir. Ancak bunun için paraya gerek vardır. Üretilenin tümü yaşama gereksinimleri için harcanırsa gübre, sulama, tohumlama yatırımlarına ayrılacak para kalmaz. Aynı biçimde, hayatta kalabilecek kadar alındıktan sonra kalan toprak sahibine ya da vergiye giderse, teşvik primi ortadan kalkmış ve geriye hiçbir şey kalmamış olur. Tarımda uygulanacak yeni yöntem ve tekniklerin anlaşılması için gerekli eğitim yaygınlaştırılmazsa, yatırıma yöneltilecek teşvik primi yine ortadan kalkmış olur. Bu gibi hesaplar için insanın iktisatçı olması gerekmez.

Daha başka etkenler de rol oynayabilir. Tanrı'nın bir lütfu ya da daha az bir olasılıkla, akıllı, etkin, iyiliksever bir hükümetin,

petrolün veya Dünya Bankasının yardımı koşmasıyla da tarım alanında gelişmeler sağlanabilir. Bazı durumlarda toprak reformu da köylüye toprak sağlayabilir. Hindistan'da saydığımız bu etkenler az çok rol oynamıştır. Hindistan halkının 1950'lerdeki tüketimini kapsayan tahıl üretimi ortalama olarak 63 milyon tondur; 1970'lerdeyse (bazı kötü ürün yılları geçirilmiş olmasına karşın) bu sayı ortalama 104 milyon tona kadar çıkmıştır. (1) Ne var ki, üretim arttığı zaman saygıdeğer Malthus'un hayaleti ortaya çıkar ve artan ürün çoğalan nüfus tarafından tüketilir. Yoksulluk dengesi diye bir olgu var. Bu denge bozulunca kendini yeniden kurmaktadır. İşin bu yanı da Hindistan tarihinin bir bölümünü oluşturuyor. 1951 yılında Hindistan'ın nüfusu 361 milyon kişiydi. 1976 yılında, bu kitap yazılırken, nüfus yaklaşık 600 milyondur. Devrimlerin kendi çocuklarını yediği söylenir. Yeşil Devrim olarak tanımladığımız tarım devrimleriye değişik bir nitelik taşıyorlar: Kendilerini yiyorlar. Şimdi belirteceğimiz iki soruya verilen yanıtları bilince, yoksulluk konusunda da daha çok bilgi sahibi olabileceğiz: Yoksulluk dengesi nasıl oluşuyor? Bu denge nasıl değiştirilebilir?

Pencap Bölgesi

Sözünü ettiğimiz yoksulluk dengesi Hindistan'ın bir bölgesinde yenilgiye uğratıldı. Hindistan, Pakistan, Bengaldeş ülkelerinin halkları arasında din, kültür, dil farkı ve ayrıca sürtüşmeler bulunsada da, yabancıların gözünde bu ülke halklarının görünümündeki ortak yan, yoksulluk olmuştur. Fakat bu sahneyi yakından gözleyenler refah belirtilerinin arttığı bir bölgenin bulunduğunu farketmişlerdir. Sözünü ettiğimiz bölge Pencap'dır. Hindistan'ın kuzeyinde Pakistan arasında uzanan Pencap Vadisi. Tarihin zenginlikleri ve gelişme, bu bölge köylülerine küçümsenemeyecek miktarda toprak bahşetmiştir. Bu bölgenin köylüleri, Hindistan veya Pakistan ölçülerine göre çok geniş sayılacak 15-20 dönüm gibi büyük bir toprağa sahiptirler. Bu topraklarda akan beş ırmak bölgeye adını vermiştir. Sonuç olarak, İndüs ırmağı sularının güneye doğ-

ru akarak suladığı topraklar dahil olmak üzere, burada dünyanın başka bölgeleriyle kıyaslanmayacak kadar büyük sulama projelerinden biri gerçekleştirilmiştir.

Bu tür sulama projelerinden güdülen amaç, her aileyi daha küçük bir bölgede, daha fazla toprak sahibi yapmaktır. Bu projeler suni gübrelerden yararlanmayı da en üst düzeye çıkarabildiğinden, suni gübre daha çok toprağın işlevini görmektedir. Yeterli suyla toprağı verimli kılan suni gübre, üstün nitelikli tahıl tohumlarından olağanüstü iyi ürün elde edilmesini sağlar. Ürünün artması sayesinde yeni suni gübre, yeni kaliteli tohum, hatta bir traktör satın alma olanakları doğar. Böylece kalkınma süreci başlar. İnsanlarda elde edilen kazançların korunması isteğı filizlenir. Bu teşvik unsuru, hem aile nüfusunun sınırlandırılması, hem çle iyice sayılabilecek bir eğitim görmüş çocukların kentlerde çalışmak üzere ailelerinin yanından ayrılması sonucu gelişebilir. Tahmin edilebileceğı gibi, aile planlaması için önlemler alınmasına razı olan ilk bölge Pencap olmuştur. Değıl razı olmak, aile planlamasının zorunlu kılınmasına önayak olmuştur. Hindistan'ın artığından söz ettiğim tahılının önemli bir bölümü Pencap bölgesinden sağlanmaktadır.

Böylece yoksulluk dengesi değıştirilebilmektedir. Bunun nedeni belki de, Hindistan ve Pakistan'ın öteki bölgelerinde yaşayan insanların sandığı gibi, Pencaplıların daha çalışkan olmalarıdır. Fakat bunda daha iyi beslenmenin de rolü vardır. Doğıştan daha yetenekli ve yeniliklere açık insanlar da olabilirler. Böyle bir kanının yaygın olduğunu da belirtmeliyiz. Ayrıca yüksek gelirler sayesinde okullarda daha iyi eğitim olanaklarına kavuşmuşlardır. Tarım alanında kullandıkları araç gereç teknolojisi, onlara makineler dünyasını daha çabuk tanıma olanağı da vermektedir. Hiçbir kuşkuyla yer vermeyen nokta, Hintli ve Pakistanlı Pencap halkına talihin daha iyi bir toprak - insan ilişkisi tanınmasıdır.

Olasılıklar

Yoksulluk dengesinin değıştirilebilmesi belli başlı dört yoldan

olabilir. Bu yollardan biri, daha fazla toprak sağlamak ya da toprağın yerini tutan unsurlar olarak daha çok su ve suni gübre sağlamaktır. Bunun için de, Pencap'ta olduğu gibi, çiftçinin bir başlangıç noktası olarak asgari miktarda toprağa sahip bulunması gerekir. İkinci yol, köylülerin ürettiklerinin karşılığını alabilmelerini sağlayıcı biçimde toprak sahipliği statüsünü değiştirmektir. Bunun için de yeterli bir toprak parçasının varolması şarttır. Üçüncüsü insanların daha az çocuk yapmalarıdır. Dördüncü yolsa daha zengin yerlere göç etmektir. Elde yeterince toprak bulunmaması halinde ancak bu son iki yola başvurulmalıdır.

Doğum Kontrolü

Doğum kontrolüne, her zaman en iyi çözüm yolu olarak bakılmaktadır. Zenginler bu yolu refahlarını korumanın kolay seçeneği olarak görüyorlar. Yoksullar için, ne yazık ki, nüfus artışı yoksulluk dengesinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Varlıklı insanların korumayı istedikleri bir hayat standartları var. Yoksullarınsa koruyacakları, hayat standardı değil yaşamın kendisidir. Zenginler doğumu önleyici yöntemlerden haberdar olduktan başka, zenginlikleri sayesinde bu yöntemleri uygulamak için gerekli parayı da harcayabiliyorlar. Yoksullar bunu yapamazlar. Varlıklı kişilerin vakit geçirmek için çeşitli olanakları vardır. Yoksullarsa dinin ve romantik bir varsayımın etkisi altında, eğlenceye ayırabildikleri kısıtlı vakitlerini cinsel ilişkide kullanıyorlar. Cinsel ilişki, bütün gün tarlada çalışan biri için efkâr dağıtmaya uygun bir kaçamak noktasıdır. Zenginleşmeye engel olduğu akla getirilemeyen ender zevklerden biridir.

Nankör bir görev olduğu için, hükümetler aile planlaması işleyle ilgilenen bakanlığa genellikle yeteneksiz kişileri getirirler. Farelerle çekirgeler denetlenirler ve görevli memurlar daha çok salgın hastalıkları önlemeye çalışırlar. Çünkü memurların başarıları, hastalıkla savaşımın sonucuna göre değerlendirilir. Doğumlarsa, başarılarını, demeçlerindeki güzel sözleri ve dağıttıkları broşürle-

rin kilosuyla ölçen kişilerce kontrol edilmek istenir.

Yoksul ülkelerdeki çoğu insan, sayılarının azaltılmasında, zengin ülkelerin avantaj gördüğü kanısındadır. Zenginlerin doğum kontrolü sayesinde kendilerinden zahmetsizce kurtulmanın yolunu bulduklarını düşünürler. Hele yoksul toplumlar siyah ya da sarı ırktansalar... Bu durumun bir sonucu olarak, zengin ülke insanları, doğum kontrolü konusundaki düşüncelerini kabul ettirmeye çaba harcamamaktadırlar. Ama bu görüşleri doğru değildir. Zenginler sonuçta, kendi uyguladıkları yöntemleri önermekten başka bir iş yapmıyorlar ki! Hem sonra, doğum kontrolünün uygulanmamasının kötü sonuçları zenginleri değil yoksulları etkiliyor.

Burada not edilmesi gereken bir nokta, bu sonuçların yavaştan değil, beklenen yağmurların düşmediği dönemlerdeki gibi, birden ortaya çıkmalarıdır. İrlanda'daki patates olayında gördüğümüz gibi suç hemen hava koşullarına yüklenir; daha önceki döneme ait nüfus artışlarında aranmaz.

Ne var ki, doğum kontrol önlemlerine boş vermek yoksul ülkelerde hoş karşılanmaktadır. Çağımızda ülkelerin yoksulluğu konusunda en iyi incelemeleri yapmış bulunan Nobel Ödülü sahiplerinden Gunnar Myrdal, ülke fakir olduğu oranda doğum kontrolü kurallarını uygulamada hükümetlerin yumuşak olduğu denklemini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Myrdal, hükümet yetki ve becerisinin de yoksulluk dengesinin bir sonucu olduğunu belirtmiştir. Zengin ülkeler etkin yönetim kurabilecek mali kaynaklara sahiptirler. Hata yaptıklarında, bu girişimleri, hata payı kavramı içinde yorumlanabiliyor. Yoksulların ölüm kalım durumunda olmalarının yarattığı baskı altında değildirler. Zengin ülke hükümetlerine karşılık, yoksul ülke hükümetleri daima topun ağzındadırlar. Her zaman düşmeye adaydırlar. Giderilmesi ellerinde olmayan yoksulluk durumundan ötürü sorumluluk yüklenmişlerdir. Fakir hükümetlerin etkin bir yönetim mekanizması kurabilecek ne eleman, ne de parasal kaynakları vardır.

Bir ülke yoksul olduğu oranda, o ülke hükümetinin doğum kontrol önlemlerini uygulamada yumuşak davrandığı kuralının is-

tisnaları da vardır. Çin, bunlardan biridir. Çin hükümeti bu konuda yumuşak davranmamaktadır. Doğurganlığıyla ün yapmış ailelere geceleyin gidip zorla doğum kontrol hapı veren gönüllü grupların bulunduğuna ilişkin söylentiler bile dolaşmaktadır.

Doğum kontrolü konusunda Pencap bölgesinde de ilerleme görülmektedir. Hindistan'ın bu bölgesinde kullanılan doğum kontrol hapının ya da başvuru diğer önlemlerin, bu ülkenin tüm öteki bölgelerindekinden iki kat çok olduğu bildirilmiştir. Burada iki ya da üç çocuğu olan ailelere kısırlaştırma önerileri de yapılmaktadır. Çinlilerle Pencaplıların bu alandaki başarılarının ötekilere yol göstermesi iyi olur. Toprakla insanlar arasında olumlu bir denklem kurulabilmesi için nüfus planlaması uygulanmalıdır.

Göç

Nüfus fazlası sorunu için bir başka çare de o ülke insanların yabancı ülkelere ya da kendi ülkeleri içinde göç etmeleridir. Yüzyıllardır bu çözüm yoluna başvurulmuştur. Günümüzde de uygulanmaktadır. Son otuz yıldır toprakla insan arasındaki ilişkinin yeniden düzenlenmesi, gerek Avrupa'ya, gerekse kıta içinde göçlere yol açmıştır. ABD'de de aynı şey olmuştur. Doğumun kontrolü çaresinin neden olduğu tartışmalar oranla göç konusu üzerinde fazla tartışma açılmak istenmemiştir. Bunun nedeni, göçün hep yoksul ülkelere ya da bölgelere zengin ülkelere ya da bölgelere oluşmaktadır. Zenginler bu çareye iyi gözle bakmamışlardır. Çoğu kez kendilerini haklı göstererek göç akımına engeller koymak istemişlerdir. Nüfusun yeni baştan mantıksal ve etkili bir biçimde dağılımının, yoksulluk sorunu için en iyi yanıtı oluşturduğuna kulaklarını tıkamışlardır. Oysa göç sosyal sonuçları son derece önemli bir çözüm yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Konuk İşçi

İkinci Dünya Savaşından sonra ABD'ye, güneyin kırsal bölge-

leriyle Meksika'dan ve Porto Riko'dan göçler olurken, Avrupa'da da benzer nedenlere dayanan benzer bir göçe tanık olunmuştur. Sanayileşmiş kentlere, Avrupa'nın güneyiyle doğusundaki köylerden ve Ön Asya'nın yoksul bölgelerinden göç başlamıştır. Binlerce Yugoslav işçisi, komünist dünyayla komünist olmayan dünya arasındaki sınırı aşarak Avrupa'nın sanayileşmiş kentlerine gittiler. İzin verilseydi, Doğu Avrupa'nın öteki ülkelerinden de özgürlük aramaya değil, yoksulluktan kaçmak üzere gelenler olabilirdi. Ön Asya'dan Türkler Almanya'ya gittiler, İtalyanlarla İspanyollar İsviçre'ye gittiler, Cezayirliyle Portekizliler ve az sayıda Türk, Fransa'ya uzandılar.

Gelen işçilerin kısa süre kalacakları ve ülkelerine çabuk dönecekleri efsanesi tüm Avrupa ülkelerinde yayıldı. Şimdiyse, o göçün içinde çok daha önemli etkenlerin bulunduğunu, konuk işçi kabul eden ülke halklarına ayrıca anlatmaya gerek yoktur sanırım. Konuk işçiler konusu, yoksulluktan kaçışa ilişkin çok uzun tarihin bir bölümünü oluşturmaktadır.

Günümüzde tartışılmaktan hoşlanılan konulardan biri, İngiltere'nin ekonomik durumudur. İngiltere'deki işgücünün verim düşüklüğü sık sık ele alınır. Ne var ki, bu noktada çok önemli bir nedenden söz edilmez. Geldikleri köylerdeki zor çalışma koşullarının ve yoksulluğun zihinlerindeki taze anısının etkisiyle daha sıkı çalışan konuk işçinin bulunduğu Almanya ve öteki Avrupa ülkelere karşılık, İngiltere'de, bu tür işçi geniş sayıda yoktur. İngiltere'dekinin tersine, Almanya'yla öteki Avrupa ülkelerinde, sıkı çalışmayı biraz gevşetecek olsalar, kendi ülkelerine geri gönderileceklerinden çekinen bir işgücü vardır. Gerçi İngiltere'de, konuk işçi bulundurmanın yarattığı sosyal sorunlarla karşılaşmama gibi avantaj söz konusudur, ama bunun ekonomik bedelinin nasıl ödenmediğinden söz edilmemektedir. Sonuçta İngiliz otomobillerini İngilizlerin kendileri üretmek zorundadırlar.

— oOo —

On Birinci Bölüm

METROPOL YA DA BÜYÜK KENT

XX. yüzyılın başlarında ABD işçilerinin yüzde 38'ini tarım alanında çalışanlar oluşturunuyordu. 1975 yılında bu oran yüzde 4'e inmişti. İngiltere'de yüzde 5,5 dolaylarında bulunuyordu. Buna karşılık İtalya'da hâlâ yüzde 16'ydı. Hindistan'daysa halen işgücünün yüzde 72'si tarım alanında çalışıyor, gizli işsiz durumunda bulunuyor ya da işsiz dolaşıyor. (1)

Bir ülkenin kalkınmışlık ölçüsünü, ulusal üretimden ya da üretimin yapısal kaynaklarından çok, kentleşmenin kapsamı belirlemektedir.

Halk kentlerde yaşadığı için sanayi uygarlığının sorunları kentin sorunları olarak kabul ediliyor. Gelirler ve üretim düzeylerinden, ürünün nicelik ve nitelik açısından değiştirilmesinden, işçi sendikalarının çağdaş rolünden, insanların ses çıkarmayarak açlıktan ölmeyi reddedişinden ötürü doğan sorunların suçları kentin yöneticilerine yükleniyor. Çağdaş büyük kentin belediye başkanı, sanayi sisteminden doğan gerginliklerin, başarısızlıkların, yetersizliklerin sorumluluğunu üstleniyor.

Sanayi sistemini anlamak için kent yaşamını anlamanın büyük önemi vardır. Birçok konuda olduğu gibi, bu da, tarihin derinliklerine doğru inilerek incelenmelidir. Kent adı bile başlı başına alındığında yanılgılara yol açabilir. Tek bir kent tipi yoktur. Çeşitli biçimlerde ve birbiriyle iç içe girerek karışmış kentler vardır ki, bunların hepsi Metropol'ü, ya da Büyük Kenti oluşturur. Bildiğimiz kent tiplerini hemen sıralayabiliriz: Siyasal Karargâhlı Kent, Tüccar Kenti, Sanayi Kenti ve Sayfiye Kenti. Bu dört kent tipi Büyük Kenti oluşturmaktadır.

Siyasal Karargâhlı Kent

Siyasal Karargâh tarihin uzun bir dönemi boyunca, hükümdarın iktametgâhının uzantısı olmuştur. Saray için olduğu gibi, karargâh da onun zevkinin, kişiliğinin, gücünün bir ifadesiydi. Ziyaretçiler hükümdarın karargâh ya da sarayının görkeminden söz ederlerdi. Bazıları da mütevazî oluşuna değinirlerdi. Bunlardan sık söz açılmasına karşın, başkentin yoksulluğundan ender olarak söz edildi.

Yüzyıllar boyunca karargâh hükümdarın kişiliğinin simgesi olmuştur. Örneğin Roma, Persepolis, Angkor, İstanbul, Paris, Versailles, Pekin, sonradan Leningrad olan St. Petersburg, Viyana ve yüzlerce muhteşem kent, sözünü ettiğimiz simgesel amaçla yapılmıştır. Garip gerçekleri vurgulamaktan zevk alan Harvard öğretim üyelerinden Joseph Schumpeter, her yıl binlerce Amerikalı turistin Avrupa'ya gidip tarihteki zorbalık anıtlarını izleyerek vakit geçirdiklerine dikkati çeker.

Siyasal yönetim merkezi olan hükümdarın karargâhı, mimarisinde düzeni ve simetriği özetlemiştir. Yapının güzel olmasından çok düzenli olması önem taşımaktadır. Hükümdarın siyasal merkezi olan yapı ona bakanlarda bir düzen duygusu ve izlenimi yaratmalıdır. Hükümdarın düzenini simgeleyen yapı ve mimarisi onu göreni etkilemelidir. Sanayi kenti dönemindeki düzensizlik burada varolamazdı. Bu dönemde siyasal güçle mimari zevk ve hayal gücü arasındaki denge tahminlerin üstünde bir uyum içindedir. Bu uyumun dört yüzyıl boyunca hiç bozulmadan anıtlı olduğu ilginç bir kent vardır: Fatehpur Sikri. Burası hükümdarın siyasal karargâhının en kusursuz örneğini oluşturur. Dünyanın «en iyi korunmuş hayalet kenti» olarak nitelenmektedir. (2) Moğollara ait olan bu kent 1570'lerde yapılmıştır. Bu kentin özelliği, Leningrad ya da Floransa veya Paris gibi, eski bölümlerini saptamak için ziyaretçiye sanayi veya ticari tarihsel katmanlarını ayırt etme zahmetini vermemesidir.

Fatehpur Sikri

Hükümdarın yaşadığı, siyasal kararlarını verdiği ve yurttaşlarını yönettiği Fatehpur Sikri'nin yapısı ve mimarisi incelendiğinde, büyük bir düzen ve simetri simgesi olduğu görülür. Ana yapıyı oluşturan tek ve çift sütunlar, nizamiye sütunları, kubbeler, camii, Hindu ve İslam süsleme sanatlarının uzlaşımı, bütün bunlar kentin tek olan hükümdarının kişiliğinin yansıdığı odak noktasıdır şüphesiz.

Siyasal karargâhın görkemi ve simetrisi, göze verdiği zevk bakımından önemlidir. Bir başka önemli yanı da, gerek siyasal karargâhın gerekse Tüccar Kentinin, bir kentin nasıl olması gerektiği konusunda zihnimizde bir imge uyandırmasıdır. Çağdaş kent mimarisinin nasıl olması gerektiği konusunda da bir fikir vermiştir. Bu fikir, kentin mimari görkeminde hükümetin bir söz sahibi olması gereğidir. Sanayiciler kurdukları sanayi kentlerinde yaşamaları bile kötü görünüşleri olağan kabul edilen bu kentlerde çalışırlar. Büroların kümeleştiği binalar işlevsel olmak durumundadırlar. Şirket yöneticilerinin büroları, geniş ve lüks dekorasyonlu bile olsalar, sonuçta gelir gider hesaplarının bu lüksü karşıladığını göstermektedirler. Politikacılarla kamu görevlilerinin görkemli binalarda iş görmeleri gelenekleşmiştir. Çalışmalarını yürüttükleri başkent planlı bir biçimde yapılmış olmasını ve binalarının da, tıpkı hükümdar sarayları için söz konusu olduğu gibi, ölçsüz bir güzelliğe sahip bulunmasını istemektedirler. Gözler önüne serilen yapı zevki, bu bina için vergi mükellefinin cebinden alınan parayla orantılı olmalıdır.

Siyasal karargâh çağdaş kentin merkez bölgesine damgasını vurur. Washington, Yeni Delhi, Camberra, Brasilia, İslamabad gibi başkentler yönetsel bir kavramın ve mimarinin damgasını taşırlar.

Ticaret Ya da Tüccar Kenti

Ticaret kenti de bir kavram ve mimari uyum taşıyordu. Fakat

bu uyum, merkezi otoriteden ötürü değil, daha çok zevklerin uzlaşmasından ileri geliyordu. Tüccarların moda karşısında duyarlı olmaları gerekir. Giyimde, davranış biçimlerinde ya da suç türlerinde belirli dönemlerde değişik modanın egemen oluşu gibi, mimari dizaynda da egemen bir stil vardır. Tüccarların işyerlerine uyum veren, belirli bir stil birliğidir. Ticari alışverişlerde kurallar saptamaları gibi, kent mimarisiyle konut dizaynında da kurallar oluşturmuyorlardı. Konutlarının güzelliği ve stili, oralarda yaşayan tüccarın kalitesinin ve yaşam biçiminin bir habercisi, ürettiği malın da reklamcısıydı. Bunun sonucu olarak Venedik, Cenova, Amsterdam gibi ticaret kentleri, düzen ve güzellik bakımından, siyasal yönetim merkezi niteliğindeki kentlerle rekabet edebilecek durumdadırlar.

Bunların mimarileri ve yapı tarzları, kaliteleri nedeniyle değil, kentin ana amacını yansıtmaları açısından değişiklik gösterirler. Siyasal karargâh'da hükümdarın simgesi en üst düzeydeki ifadesini sarayın yapısında bulurken, ticaret kentinde bu ifadeye tüccarların evleriyle meslek loncalarında ve ticaret odaları binalarında rastlamaktayız. Bunlara yer yer katedrallerle kiliseleri de ekleyebiliriz. Çünkü bunlar, ticaretten sağlanan kazançların reklamını yapan, onları meşru kılan ve bir ölçüde kutsallaştıran binalardır.

Fatehpur Sikri'nin günümüze dek ayakta kalması gibi, iki büyük ticaret kenti de çağdaş gariplikler arasında kalmış olsa bile ayakta durmaktadırlar. Bunlardan biri, kuşkusuz, Venedik'tir. Bu kent mimari açıdan en iyi korunmuş müzedir. Ötekiyse daha az tanınmakla birlikte çok daha iyi bir örnek olan Belçika'daki Bruges kentidir.

Ticaret kenti, günümüzde metropol'ün yani büyük kentin bir parçasıdır.

Sanayi Kenti

Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkan sanayi kenti, kentle eşanlam kazanmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak sözcük anlamı değiş-

miştir. 1776 yılından önce kent sözcüğü bir görkem taşımaktaydı. Örneğin, Dr. Johnson, Londra kentini gördükten sonra, «Bir insan Londra'dan bıcarsa yaşamaktan bıkmış demektir, çünkü Londra'da, yaşamak için gerekli her şey var,» demiştir. B. Amerika'nın kurtuluş hareketi Philadelphia'da başlatılmıştı. O zaman en büyük kent olan Philadelphia'nın çok planlı ve düzenli kurulduğu söylenirmiş. Halen de öyle kabul ediliyor. Kent güzelliği kavramı, o günlerde son dönemini yaşıyor olmalıydı. Çünkü o tarihlerden sonra kent denilince, büyük ve güzel değil, sıradan, çirkin ve pis bir yer olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Sanayi kenti bu anlamdaki kent sözcüğünün ilk tipik örneği oldu.

Sanayi kentine bu ünü kazandıran birçok öge vardı. Siyasal karargâhlı kentlerde saraylılar, muhafızlar, memurlar, askerler ve uşaklar, ticaret kentindeyse kâtipler, elulakları, tüccarlar yaşırdı. Sanayi öncesi her iki kent türünde zanaatkârlar, tacirler, ustalar ve bir yığın dilenci bulunurdu. Bu dilenciler dışındaki kent sakinlerinin çoğunun, takdim edilebilir bir şıklıkta olmaları istenirdi. Bunun nedeni, hizmet ettikleri kimselerin kaba davranışlardan, kötü görünüşten ve pis kokulardan uzak durmalarıydı. Ticaret kenti sakinlerinin değişik işlere uygun şık giysiler giymeleri, güzel konuşmaları ve uyum içinde davranmaları beklenirdi. Farklı meslek türlerine göre, değişik giyim, değişik konuşma ve davranış istenmekteydi.

Buna karşılık sanayi kenti böyle şeyler istemezdi. Sanayi kentinde insanlar bir mekanizmanın uşaklarıydı. Hırpani giyimleri, kaba davranışları ya da pis kokmaları, hizmet işlevlerini azaltmış olmazdı. Genellikle bu özelliklere karşı çıkılmazdı. Çünkü hizmette ekonomik öge ağır basardı. Sanayi kentinde insanlar her şeyden önce ucuz maliyet peşindeydi. Bu görüş karşısında hayıflanmamak gerekir. Çünkü burası, daha önceki kentlerin tersine, yoksul olanlar için ucuz hizmetler sağlayan bir kentti.

Sanayi kentinde yaşayanlar giyimlerine dikkat etmedikten başka, kent mimarisine de fazla özen gösteremezlerdi. Mallar da mutlaka mutena bir üretim merkezinde üretilsinler diye özel yerler ay-

rılmazdı. Bütün bunlar sanayi kentlerini dumana, kir pasa boğuyordu. Kömürün toprağın derinliklerinden çıkarılması, maden cevherinin eritilip işlenmesi, lokomotiflerin ateşlenmesi, motorların yakıt yakması gerekiyordu. Bütün bunlar vazgeçilemeyecek şeylerdi. Yaparken temiz yapılmasına özen gösterilse bile. Sanayinin gelişmesinin çevre kirliliğine etkisi, günümüz insanların haklı bir endişe yaratmakla birlikte, bu açıdan sanayide izlenen yolun kötüden iyiye doğru gitmekte olduğunu kabul etmek istemiyoruz. Bu gidişin, pis kömürden temiz kullanışlı gaz, petrol ve elektrik; dumana boğan dökümhanelerden otomatik makinelerle donatılmış fabrikalar ve klima aygıtı, konforlu kontrol merkezleri; buhar kusan makinelerden daha temiz içpatlarlı motorlara ve tam anlamıyla antiseptik diyebileceğimiz elektrikli aygıtlar yönünde olduğunu görmezlikten ediyoruz. Bu arada, kentleri dumana boğan tüm bacaların enerji görevini devraldığı halde, çevre kirliliği açısından çok iyi denetlenebilen elektrik santrallerini de unutmak gerek. Şunu kesinlikle belirtebiliriz ki, sanayi toplumu çağın gerisinde kaldığı ya da fabrikalar köhneleştiği oranda o ülke kir pas içinde olacaktır. Sanayi alanındaki ilk kuruluşlar, Sanayi Kenti'nin adını kirliye çıkarmışlardır.

Sanayi kentini oluşturan değişmez öğelerden biri de sanayicinin kendisidir. Bir tüccarın üzerinden zevk ve şıklığın akması beklenirken, bir imalatçıdan böyle bir şey beklenemezdi. İmalatçının ya da fabrikatörün uğraşısı makinelerdir, üretimde verimlilik, üretimde uygulanacak yöntemlerdir. Kömür, çelik, makine, kimyasal maddeler alıcısı, satıcının zevkine, yaşam biçimine bakmaz. Alacağı malın sağlamlığıyla fiyatına bakar. Sanayi kentinin ilk ürünleri kumaş ve tenekeden yapılmış tepsilerdi. Bunlar imalatçının kişisel zevkiyle ilişkili şeyler değildi. Bu nedenle, ilk dönemdeki fabrikatörler ürünleri gibi sağlam, sert ve asık suratlıydılar. Hatta kaba olanları da vardı. Evini fabrikasının yanına dikiveriyordu. Tüccar evinin tersine, sanayici evinin hantal, hatta çirkin olması bile yadırganmazdı. Ekonomik etken her alanda kendini göstermekte ve sanata da yansımaktaydı.

Birmingham'lar

Tüm sanayi kentleri birbirinin benzeri değildi. Kentin ileri gelen sanayicileri oradaki yaşama damgalarını vurmuşlardır. 1874 yılında dünyanın en önde gelen vida imalatçısı olarak emekliye ayrılan Joseph Chamberlain, İngiltere'de üç kez Birmingham Belediye Başkanı olmuştu. Onun döneminde kente hizmet etme zevki ve gururu yaygınlaşmıştı. Yıkık dökük evlerin yerini yenileri aldı, parklar yapıldı, bir kitaplıkla sanat galerisi açıldı, su ve gaz dağıtımını belediye denetimi ve sahipliği altına girdi. Kent temizliği ve hemşeri sağlığı kamu görevi kabul edildi. Manchester kentinden sonra İngiltere sanayiinin simgesi olan Birmingham, tüm ülkenin kentsel gelişimi ve yönetimine bir model oluşturmuştur. Ama ne yazık ki, Birmingham örneği bir istisnaydı.

1920'lerde ABD'nin her yerindeki çelik endüstrisinde günde on iki saat, haftada yedi gün çalışılırdı. Noel günü de, pazar günleri gibi olağan çalışma günüydü. Alabama eyaletindeki Birmingham kenti sanayiın doğuş dönemine ait basit damgalarını hâlâ taşımaktadır. Son zamanlara dek kent hizmetleri açısından başlıca övünç kaynağını, beyaz-siyah insan eşitliğine karşı direnişi oluşturmaktaydı. Neyse ki, hiçbir şey, en kötüsü bile, sonsuz değildir. Pek yakın bir geçmişte Alabama'nın Birmingham'ı da hastaneleriyle, diğer kentsel hizmetleri ve atlet takımlarıyla övünme yolunu tutmuştur.

Sanayi kentlerinde sanayicinin kent kuruluşu, mimari planlaması ve yönetiminde tam anlamıyla sorumluluk üstlendiğini gösteren örnekler de vardı. Bu gibi durumlarda sanayici yollar yaptırır, evlerin birçoğuna sahip bulunurdu. Kentlilerin alışveriş edecekleri ya da etmeleri istenen mağazaları inşa eder ve çalıştırırdı. Kentin sular idaresini ve bazı durumlarda kanalizasyon işlerini de üstlenirdi. Prenslerin, hükümdarların kentlerinde olduğu gibi burada da halka kabul ettirilmiş bir düzen sözkonusuydu. Sanayi kenti keyif ve gösteriş için değil, ekonomik nedenlerle kurulmuştu. Ve burada yaşayan insanlar ne denli hırpani, derbeder görünüşlü olsa-

lar da, düzene başkaldırmamalarını sağlayacak koşullar öngörül-müştü. İşverenlerine sürekli borçlu olacakları ve istendiği zaman evlerinden atılabilecekleri bir düzenin koşullarına uymak zorun-daydılar. Sosyal istemleri denetleme girişimlerinden hiçbiri «Fab-rikanın kasabası» deyimi kadar herkesçe söz birliği edilmişcesine rezil bir hal almamıştır. Her şey düzgün ve sakin olduğu sırada fabrikanın kasabasındaki işveren - toprak ağası, dalkavukları tara-fından idealist bir Hristiyan ya da «Babamız» olarak öylesine gök-lere çıkarılırdı ki, sonunda onun bile söylenenlere inanası gelirdi. En sonunda, gerçeklerle karşı karşıya kalındığı büyük hesaplaşma günlerindeyse, onun yerini başkasının alması gereğinden yakınıla-rak o ağanın mankeni asılıp sallandırıldı.

Sanayi Kenti Ekonomisi

Sanayi kenti yönetimi, ekonomide egemen olan ahlak anlayışı-nı yansıttı. Bu da insanların kendine güven duyması ve klasik «Bırakınız Yapsınlar» kuralının geçerli olması demekti. Kent hü-kümeti diye bir şey vardı; bölgedeki kapitalistlerin kasten gevşek tuttıkları dizginlerle yönetilirdi. Kent hizmetlerinin artması vergi ve hayat pahalılığını artırdığından, sonuçta da kârın azalması ya da maliyet giderlerinin yükselmesine yol açtığından, asgari düzey-de tutulurlardı. Sanayi işletmelerinin kırı pası kentte yaşayanların çöp ve döküntüleriyle karışırdı. Uykulu gezen yorgun işçilere ay-dınlık sokakların ne gereği olabilirdi ki? Fabrikaların gereksinim duyduğu, okumamış bir proletaryaydı. Okullar da bunu sağlamak-la görevliydi. İşte, ekonominin kültüre olan etkisinin bir örneği da-ha...

Geçtiğimiz yüzyılda Avrupa'nın sanayi kenti, ABD'dekinden daha iyi hizmetlere kavuşturulmuştu. Kamu görevlerine seçilenler ya da atanmışlar genellikle ceplerine para indirmediler. ABD'dey-se insanlar doğrudan doğruya kazandıkları paraya göre ölçülürler ve değerlendirilirdiler. Kent yetkilileriyle görevlileri, değerlerini ortaya koymak için de kamuya ait parayı gizlice cebe indirmenin

yollarını arayıp bulmaktaydılar. Amerikan siyasal kuruluşlarının ve halk eğilimlerinin ilk İngiliz araştırmacısı olan Lord Bryce, «Kentlerin yönetimi açısından ABD göze batacak biçimde bir başarısızlık örneğidir,» sonucuna varmıştı. (3) Yirmi yıl kadar sonra, o zaman Amerika'da yolsuzluk yapanların en önde geleni olan Lincoln Steffens, ABD kentlerinde saygınlık kazanmış ekonomik güçle itibarsız siyasal gücün kötü karışımından uzun uzadıya söz etmiştir. Bryce ve Steffens bu bulguları karşısında çok şaşırılmış olmamalıdır. Bu gözlemcileri böylesine üzen durum, sanayi kentinin gereksinmelerinin bir sonucuydu. Sanayi her türlü kayıtlama ve kısıtlamadan uzaktı. Havaymış, suymuş, doğal görünümümü, bütün bunları gereksinimine göre istediği gibi kullanmakta serbestti. Kent onun ürettiklerini en ucuz maliyetle sağlıyordu. Sanayici, politikacılara hükmettiğinden, bunlar güvenilir biçimde onun hizmetindeydiler. Kentin ana hedefi ucuza mal üretmek olduğu için bundan başka bir şey de beklenemezdi.

Başta gelen sanayi ülkeleri İngiltere, Almanya, ABD'deki sanayi uygarlığının belirgin simgeleri olarak kabul ettiğimiz sanayi kentinin ana hatları, XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu kentlerden Sheffield, Essen, Pittsburgh sanayi kentinin en yalın ve çıplak temsilcileridir. O tarihten sonra, eski ülkelerin kent görünümü yalınlığını yitirmiştir. Yeni tür bir kent, Sayfiye Kenti doğmuştur. Ve bu daha önceki kentlerle birlikte Metropol'ü, Büyük Kent'i oluşturmuştur.

Sayfiye Kenti

Kentin değişikliğe uğramasında en önemli etkiyi gerçek gelir artışı, yani para yapmıştır. Sanayi kentinde bu değişiklik ev yapımında, mağazalarda, süpermarketlerde, stadyumlarda kendini göstermiştir. Paranın sosyal gücü, kendini zenginlere olduğu kadar öteki yurttaşlara da hissettirmişti. Gelirlerin artmasına koşut olarak, toplum içinde, meslekleriyle üstün bir yer işgal eden bir sınıf da ortaya çıktı. Bunlar doktorlar, avukatlar, muhasebecilerdir.

Yeni bir zanaatçı sınıf da belirdi. Otomobil, televizyon, çamaşır makinesi, elektrikli araçlar onarım ve bakımıyla geçinen kişiler. Görmüştük ki, sanayi firması da artık tek bir patrondan, birkaç muhasebeciden, birkaç ustabaşından ve çalışan geniş bir işçi kalabalığından oluşmuyordu. Karmaşıklaşan bir dev yapı, eskisinin yerini almıştı: Satış ve ilan müdürleri, bilgisayar işlemcileri, denetleyiciler ortaya çıkmıştı. Avukatlar, bankerler, halkla ilişkiler müdürleri, bütün bunlar işçilerle mal sahipleri arasında oldukça kalın bir tabaka oluşturmuşlardı. Sayısı giderek artan memurlar da bunlara katılınca, sanayileşmiş ülkelerde bu tabakalar, makineleri çalıştıranların sayısını çok aşmış duruma gelmişlerdir. Sanayi kentinin hizmetlerini yerine getiren proletarya, sayısı artan zanaatçı, memur, teknik personel ve müdürler sınıfının oluşturduğu dağın altında kalmıştır.

Sanayi kentiyle birlikte bu kentten kaçıp uzaklaşmak isteği de doğdu. Toz dumanından, sevimsizleşen doğa görünümlerinden ve özellikle insanlarından kaçma olanaklarına sahip bulunanlarda, bu yönde kesin bir istek belirdi. Böylece sanayi kentiyle birlikte banliyö kavramı da gelmiş oldu. Yeniden beliren tüccarlar sınıfıyla seçkin sayılan müdürler tabakası, sanayi kentinden kaçışı gerçekleştirebileceklerin sayısını yükseltti. Kent dışındaki sayfiye semtlerinde zenginler ya da az zengin olanlar, ağaçlıklar ve çimenlerin arasında nispeten temiz havada yaşamaya başladılar. Daha iyi okulları, daha iyi spor ve dinlenme tesisleri ve daha iyi kiliseleri oldu. Bu üstün nitelikler bol parayla sağlanıyordu, ama yoksullarla paylaşma gereği olmadığından daha ucuza malolmaktaydı. Gelire, mesleğe, ırka göre bir ayırım da böylece sağlanmış oluyordu. Zengin sayfiye kentleri mantar gibi bollaşırken, orta gelir diliminden nasibini alanların sayfiye kentleri de kurulmaktaydı. Zamanla büyüyecek her sanayi kentinin çevresinde sayfiye takımadaları oluştu.

Siyasal Karargâhlı Kent, Tüccar Kenti ya da Sanayi Kentinin tersine, Sayfiye Kentlerinin siyasal ya da ekonomik bir merkez işlevi yoktu. Buralarda siyasi yönetim ya da alışveriş, ticaret sözko-

nusu değildi. İnsanlara açık alan ve rahatlık sağladığından, buralara sadece yaşamaya geliniyordu. ABD’de Detroit’li zenginlerin gidip yaşadıkları böyle bir yer vardır. Buranın adı da Birmingham’dır. Çağdaş insanın peşini bırakmayan örgütlenme içgüdüğü nedeniyle bu sayfiye kentlerinde de açıklığa kavuşma süresi kısa oluyor. Her şeye karşın, buraları bir kentten çok konaklama yerlerini andırmaktadır. Zaten ABD’de bunlara verilen isim ‘kamp’tır.

Göç

Klasik anlamdaki bir sanayi kentinde işgücü, doğumları bir yana bırakırsak, iki etkenden ötürü artıyordu. Bunlardan biri, kentin aydınlık bir yer olmamasına ve şeytanın düzenini andırıcısına karmaşık yönetim uygulanmasına karşın, fabrikalarıyla ve ücretleriyle insanları kendine çekmesiydi. İkinci neden de, toprakla insan arasındaki oransızlığın zorunlu olarak dengelenmesi gereğinden doğuyordu. İnsanların gidecek başka yerleri yoktu. XVIII. yüzyıl sonlarında İngiliz sanayii, işçilerin tarım alanında elde edemeyecekleri düzeyde yüksek ücretler sağlıyordu. Her ne kadar bu ücretler için yüksek sıfatını kullanmak doğru olmasa da... «Sanayi, geleneksel mesleklerini sürdürme olanağı bulamayan binlerce insan için gerçekte bir sığınaktı.» (4) Çağımızın bir incelemesinde, «Gereksinme ve çalışma isteğinden ötürü büyük kitleler halinde sanayi kentlerine sürüklenen insanların dokuma tezgâhları ya da dökümhanelerin ateşi önünde gördüğü işler, onların çocuklarının ve daha sonra gelecek kuşaklarının bile gücünü kesecek gibiydi,» denilmektedir. (5) İngiliz tarımcılığı, küçük küçük toprak parçalarının işlendiği verimsiz, yoğun emek gücüne dayanan çiftçilik yerine, daha akılcı, daha enerjik ve daha geniş topraklar işlenmesine olanak veren bir sistemi getiriyordu. Bundan yetmiş beş yıl sonra da gördüğümüz gibi, İrlanda’nın tarım kesimindeki insanların yüzde yetmiş beşi Amerikan sanayi kentlerine (bazı durumlarda maden ocaklarına ve demiryolu yapım işletmelerine) göçe zorlanarak yer yurt değiştirmişti. Bir dönemde Kuzey Avrupa ve Güney

Avrupa'dan, ABD, Kanada ve Güney Amerika'ya doğru hızla artan büyük göçler başladı. Bu göçün büyük bir bölümü boş topraklara yönelmekle birlikte, sanayi kentlerine doğru da giderek artan hızlı bir akın görülmüştür.

Bu göç dalgalarıyla kentin yapısı bir değişikliğe daha uğradı. Daha önce kentteki iç sürtüşmelerin sanayi kentinin bünyesinden doğduğu kabul ediliyordu. İşçilerle kapitalistlerin karşı karşıya gelmeleri sözkonusuydu. Bunun açık izahı da grevdi. Vadideki işçiler evini yüksek tepelerde kurmuş olan işvereni protesto için sokaklara dökülürlerdi. Haftalarca, bazen aylarca süren, bazen şiddet fakat her zaman yokluk getiren sürtüşmelerden sonra iki taraftan biri boyun eğdi. İşbaşı edilirdi yeniden, ama kızgınlıklarını içlerine atarlardı. Sanayi toplumlarının tümünde asıl savaşımın bu olduğu kabul edilirdi.

Yeni yönetici sınıfın ortaya çıkması üzerine işçilerle görüşmeleri, patronlar değil, kuruluşun yöneticileri yürütmeye başladılar. Böylece grevin suçu yöneticilere yüklenebiliyordu. Yöneticilerden yetenekli olanlar grevleri önleyebiliyor ve anlaşmazlığı uzlaştırmaya bağlayabiliyorlardı. Pazarlık edenler, uzlaşmanın maliyeti olan daha yüksek ücretleri ceplerinden ödüyor değillerdi. Paranın cepten ödenmemesiye oldukça önemli bir noktadır. Çağdaş sanayi firması pazarlarda güçlüydü. Bu nedenle, alışlagelmiş bir küskünlük dönemi geçirildikten sonra, ücret yükselişlerinin maliyetlere yüklediği artışlar, fiyat artışları yoluyla tüketiciye aktarılıyordu. Grevlerin ardı kesilmiyordu, ama çoğu, fazlaca küskünlük yaratmamaktaydı artık. Bazen elde kalmış stok malları piyasaya sürmek gibi bir yararı da dokunuyordu.

Ne var ki, göçle birlikte yeni bir sürtüşme kaynağı belirdi. Bu sürtüşme, sanayi kentindeki iki proletarya arasındaydı. Bir yanda eski, yerleşmiş, az çok güven içinde, iyi kötü ücret alan bir işgücü vardı; öte yanda tehlikeli dalgalar halinde gelen ve eskisini sosyal, ekonomik rakibi olarak kabul eden yeni bir işgücü vardı. Aralarındaki kuşku ve hoşnutsuzluk, daha önceden de sık sık görüldüğü üzere renk ve dil ayrılıkları ya da ait oldukları ülkenin özellikleri ne-

deniyle daha çok alevleniyordu. Göç eden işçiler için düşman olan, kapitalistler değildi artık. Sokakları süpürenler, binaların temizlik işlerini görenler ve yapılarda çalışan niteliksiz işçilerin çoğu, sanayi işçisi olmayı istiyordu. Birçoklarının istediğiye yalnızca iş bulabilmekti. Kimisi bir eve, bir okula, bir taşıt aracına sahip olmak amacındaydı. Ya da tüm isteği, renk ayırımı yapılmayan bir topluluk içinde yaşamak olanlar vardı. Düşmanları hükümet ya da sosyal düzendi. Varlıklarından rahatsız olan ve onları okul, siyaset, sosyal yaşamın dışında tutmak isteyen hükümet ya da sosyal düzene düşman gözüyle bakıyorlardı. Sanayi kentinin bu sakinleri, başkaldırdıklarında kapitalisti yakmayı değil, doğal olarak kenti yakmayı istiyorlardı.

İngiltere'ye Pakistanlıların, Hintlilerin ve Karaipillerin göç etmeye başlamalarından önce ırk ayrımının, yani başka ırktan olan insanları istememenin, Amerikalılara özgü bir tutum olduğu sanılıyordu. ABD'nin kuzey bölgelerinde yaşayanlar da böyle bir tutumun güney bölgelerine özgü bir şey olduğu kanısındaydılar. Büyük göçlerden sonra bu tutumun yaygın olduğu ortaya çıktı. İsviçre'de İtalyanlara karşı, Almanya'da Türklere karşı benzer davranışlar görüldü. Bu gerginlik ve yol açtığı tartışmalarla sürtüşmeler, çağımızda, kent gelişmesine ilişkin en zorlu konulardır. Bu konuda şimdi birkaç söz eklememiz gerekiyor.

Metropol

Gelir artışının ve sanayiın yapısındaki değişikliğin çağdaş kentin oluşumuna etkisi ve yeni göçmenlerin gelişyle sayfiye kentlerinin çoğalması, nihai kent tipini ortaya çıkardı. Belirtmiş bulunduğumuz gibi, daha önce ortaya çıkmış tüm kent tiplerini biraraya toplayan bu yeni tipe 'sanayi sonrası kenti' adı verilebilir. Daha kısa bir sözcükle, buna 'Metropol' diyoruz. Kentin başlıca ve ilk nedeni yine sanayi olabilir ve çoğu zaman da öyledir. Fakat Sanayi Kentinin, eski sınıf yapısı aynı kalmamıştır. Fabrikanın doğurduğu kasabanın ana hatları da değişmiştir. Refah, Tüccar Kentinden

kalma dükkânları, mağazaları ve bunlara bağlı hizmet yerlerini metropol'e bağlamıştır. Büyük kentin çevresinde de sayfiye Kentleri vardır. Metropol'lerin, siyasi karargâhlı kentlerden kalma özelliği olarak bir yönetsel çekirdekleri bulunur. Bunların en büyükleri olan Londra, Paris, Roma, Tokyo ve New York'ta bu yönetsel çekirdeğin kent karakteri üzerinde hâlâ önemli bir etkisi söz konusudur.

Çağdaş metropol'ün geleceği konusunda sorular sorarken, çağdaş sanayi toplumunun geleceğine eğilmiş oluyoruz. Çünkü metropol, çağdaş sanayi toplumunun gözle görülür, elle tutulur ifadesidir.

Yeni gelenleri özümlemek çağdaş metropol'ün sorunlarından en kolayı olacaktır. Günümüzde bu akımın boyutları büyümüştür. Ama en azından ABD'de, bu göç akımı gelecekte küçük boyutlarda olacaktır. Bir ülke tarımsal işgücünü yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere eritebilir. Irk ayırımından kaynaklandığı söylenen gerginlik, aslında, insanların sürüldükleri bölgedeki ekonomik ve kültürel yoksulluğun geldikleri yerdeki düzen dengesini olumsuz yönde etkileyişinin sonucudur.

1930'larda ABD'nin güney bölgesindeki Great Plains'den çok yoksul bir tarım topluluğunun (John Steinbeck'in büyük romanındaki Okies'lerle Arkies'lerin) California'ya göçü, büyük bir toplumsal gerilimin kaynağıydı. Doğu Avrupa'nın boyunduruk altındaki halkları gibi, Okies'lerle Arkies'ler de yıkandıkları zaman hiç kuşkusuz beyaz renkliydiler. Buna karşın, apayrı bir ırktanmışlar gibi gösteriliyorlardı. Çocuklarıysa şimdi öteki California'lılardan ayırt edilemezler. Bugünün göçmenlerinin çocukları ya da torunları için aynı durum söz konusu olacaktır. Bu er ya da geç gerçekleşecektir. Gerçekleştiği zaman da ırk ve renk sorunları azalacak, hatta modası geçmiş bile sayılacak. Aynı dili konuşan, aynı renkten ve ırktan ama yoksul olan insanlarla zengin insanlar kolay kolay birarada yaşayamazlar. Buna karşılık ayrı ırktan da olsalar, zenginler birbirleriyle gayet iyi geçinmektedirler.

Yirmi otuz yıl sonrasının olası sorunu, kentlere göç edecek ye-

ni kuşaklar bulabilmekte zorluk çekileceğidir. Çünkü bugün kente yaşayan kuşak, refah merdiveninin basamaklarını çıktıkça, yapılması gereken tatsız işleri yerine getirecek başka birilerini bulmak durumunda olacaktır.

Kapitalizmin Başarısız Olduğu Alanlar

İki nokta daha var ki, geleceği fazla parlak görünmüyor. Bunlardan biri, kapitalizmin kente sorunlar yükleyen şeyleri – otomobil, uyuşturucu madde, alkol – sağlamakta üstün bir beceri göstermesi, buna karşılık kent sakinlerinin en çok gereksinim duyduğu şeyleri sağlamayı becerememesidir. Kapitalizm hiçbir zaman ve hiçbir yerde ucuz fiyata iyi konutlar sağlamamıştır. Söylemeye bile gerek yok, konut başarılı bir kent yaşamı için vazgeçilmez bir öğedir. Kapitalizm, geniş kapsamlı sağlık hizmetleri de sunmaz. Hele kente gelen insanların köydekinin tersine bir uyanıklıkla hastalığın bakımsız geçirtilmesine artık razı olmadığı düşünülürse... Sessiz sedasız hayata gözlerini yummayı da artık kabullenen yoktur. Kapitalizm metropol'deki yaşam için gerekli ana ihtiyaçlardan biri olan etkin taşımacılık olanakları da sağlamıyor.

Batı Avrupa ve Japonya'da kapitalizmin konut, sağlık, taşımacılık alanlarındaki başarısızlığı tümüyle değilse bile genellikle kabul edilen bir gerçektir. Bu ülkelerde, sözünü ettiğimiz hizmet kollarının sosyal nitelik taşıdıkları düşüncesi rağbet görmektedir. Nitekim bu dallarda yoğun biçimde bir sosyalleşmeye gidilmiştir. ABD'deyse, başka yerlerdeki deneyimlerin tersine olsa da, özel girişimin eninde sonunda üstün olduğu kanısı yaygındır. Deneylerin doğruluğunu göstermesine karşın, bu sanayilerin kamusal niteliklerini vurgulamaya çalışmak bir radikal gözüyle bakılmanıza neden olur. Bu hizmetlerin kamusal bir nitelik taşıdığı ve o yönde geliştirilmelerinin oportünizm değil, bir gereksinim sorunu olduğu gerçeğini kabul etmek kadar önemli bir şey yoktur bugün için. Konut, sağlık ve toplu taşımacılık hizmetleri düzeyi düşüken, kent yaşamının iyiliğinden söz edilemez.

Kabul edilmesi gereken daha önemli bir gerçek vardır. O da, metropol'ün temelde sosyal bir nitelik taşıdığını bugünkünden daha net ve kesin bir biçimde görebilmemizdir. Büyük ihtişam dönemlerinde kent, bir ikametgâh gibiydi. Hükümdarın ikametgâhının bir uzantısı olan karargâhtı. O zamanlar özel amaçlı hizmetlerle kamusal amaçlı hizmetleri birbirinden ayıran bir çizgi söz konusu değildi. Bugün için kamu hizmetleri olarak kabul edilen kent yapıları, bu yapıların sanat süslemeleri ve bakımı o zamanlar devlet ve özel gelirlerin toplamını alır götürürdü. Sanayi Kentinin doğmasıyla, eğitim, güvenlik kuvveti, mahkemeler, sağlık hizmetleri, dinlenme ve eğlence yerleri, yaşlıların ve yoksulların bakımı gibi kamusal hizmet giderlerinin, toplam gelirlerin çok küçük bir bölümünü alıp götüreceği kabul ediliyordu. Herkesin kendi özel ikametgâhına gelirlerin en büyüğünün düşmesini istemek hak olarak görülüyordu.

Bugün de böyle bir iddia sürmektedir. Sonuçlarını hepimiz görüyoruz. Zenginlerde, hatta yoksullarda özel gelirden ayrılan paralarla sağlanan hizmetler, kent tarafından sağlanan hizmetlerden çok daha üstündür. Evler temiz, sokaklar pistir. Özel gelir artıyor, bu gelirleri koruyacak çok az sayıda polis hizmet görüyor. Televizyon her yerde vardır, okullarsa yetersizdir. Evlerin banyoları lükstür fakat plajda bir deniz banyosu yapılamamaktadır. Kapitalizm, etkili olduğu ülkelerde, kentin kamusal hizmet gereksinimini artırmaktadır. Kente sığdırılacak ve sokaklarda dolaşacak otomobil sayısını çoğaltmaktadır. Toplanması gereken çöpleri yığmakta, solunabilecek temiz hava bulmayı gittikçe zorlaştırmakta ve asgari düzeyde sakin bir kent yaşamını önlemektedir.

Bundan çıkan anlam, çağdaş Büyük Kent yaşamının sosyal yapının çok masraflı, henüz aklımızın ucundan geçirmeyeceğimiz kadar pahalı olduğudur. Bu sosyal hizmet giderlerinin devlet gelirleri ve özel kişi gelirlerinden ancak küçük bir bölümüyle karşılanabileceği görüşü (Sanayi Kenti döneminden kalma bir görüş) artık geçerliliğini korumamaktadır. Eğer metropol'ün hoş, sağlıklı, kısacası kültürel ve entelektüel açıdan memnuniyet verici olması isteni-

yorsa, kamu harcamalarının özel kişi harcamalarından yüksek tutulması gerekecektir.

Bunun ölçüsü, kişinin, metropol'e kendi evine baktığı gözle bakması olacaktır. Hükümdarların siyasal karargâha bakış açıları gibi. Hizmet türlerinden birinin ötekine üstün tutularak önceden para tahsis edilmesi yöntemi uygulanmamalıdır. Örneğin, sokak temizleyicilerine, konutlardaki elektrikli süpürgelerden ya da okullara konacak televizyon aygıtlarından daha çok para ayrılmalıdır, gibi bir önyargı beslenmemeli. Asıl sorun en az para harcanmasıyla, toplumun iyi saydığı hizmeti, en iyi neyin verebileceğini bulmaktır. Eğer kentliler içi: kamu hizmetlerinden duyulan tatmin, özel tüketim malından duyulandan üstünse, bu durumu olduğu gibi kabul etmekte yarar vardır. Bu isteğe karşı koymanın anlamı yoktur. Ağır basan taraf ideoloji değil, metropol'ün sosyal niteliği ve yapısıdır.

Metropolis'in sosyal niteliğinin kabul edilmesi, ekmek, peynir gibi giyecek maddeleri, konut, sağlık hizmetleri, sokakların temizliği ve çocuk parklarıyla ilgilenmek demek değildir. Bunun başka bir boyutu daha vardır ki, bu da kent yapılarının sanatsal çizimleridir. Bu konuda değinmek istediğim son nokta şudur: Geçmişin siyasal karargâhlı kentlerini ve tacir kentlerini bugün ziyarete giden milyonlarca insan var. Çoğu ziyaretçi de Washington'u, Canberra'yı, Yeni Delhi'yi ve Brasilia'yı görmeye gider. Oysa bugünkü gelişmiş durumuyla Birmingham'ların hiçbirini görmeye gitmiyorlar. Fark şundan doğmaktadır: Siyasal karargâhlar bir birlik içinde düşünölmüş kentlerdi. Yapılarının çiziminde birlik vardı. Çoğu kimsenin ihmaline uğrayan kentlerse, klasik liberal kapitalizmin estetik mirasını taşıyan kentlerdir. İnsanların Dresden ya da St. Petersburg kurulurken sanata karşı daha duyarlı olmaları, buna karşılık Düsseldorf ve Pittsburgh kentleri kurulduğu dönemde daha az duyarlı olmaları diye bir şey söz konusu değildir. Ne var ki, Dresden ve St. Petersburg kuruluşlarına egemen olan ilkelere ve ortak biçimlerine sürekli sadık kalmışlardır. Bu kentler bir mimarın ev yaparken bir bütönlük içinde dizayn önermesi gibi bir anlayışla ku-

rumuşlardır. Kent mimarisine ilişkin çizim iyi ya da kötü olabilir. Fakat ortaya çıkan kesin bir kural şudur: Bütünlüğü gözeten bir düzenin varlığı düzen yokluğuna yeğ tutulmalıdır.

Klasik liberal düşüncenin bir mirası olarak, kent dizaynını kamulaştırmamak (sosyalleştirmemek) ve yapı birimlerinin, uymaları gereken toplu bir çizim düzenine ayak uydurmama istemi belirgindir. Buysa kişisel zevkin yeğ tutularak mülkiyet hakkının gereksiz yere müdahaleye uğramasıdır. Klasik liberal çizginin yerini sosyal çizim kavramının almasını gerektiren bundan daha önemli bir alan düşünülemez. Üstelik bir hizmetin en çok sayıda insanın en yüksek düzeyde iyiliğine sunulması yolundaki klasik faydacılık görüşü de böylece gerçekleşmiş olur.

Mülkiyet haklarına tecavüz gerçek bir tehdittir. Kent arsalarının kamu mülkiyetine aktarılması olanaklarının artırılması bir çözüm yoludur; hem de kentin ve konutun sosyal niteliğiyle bağdaşan bir çözümdür. Avrupalı sosyalistlerle Amerikalı liberallerin dünya görüşlerini ve inançlarını birbirlerine açıklamalarına vesile oluşturan yüksek düzeydeki toplantılarda, kent topraklarının kamu mülkiyetine alınması sorununa neden bu denli az ilgi gösterdiklerini hep merak etmişimdir.

Koşulların Zorbalığı

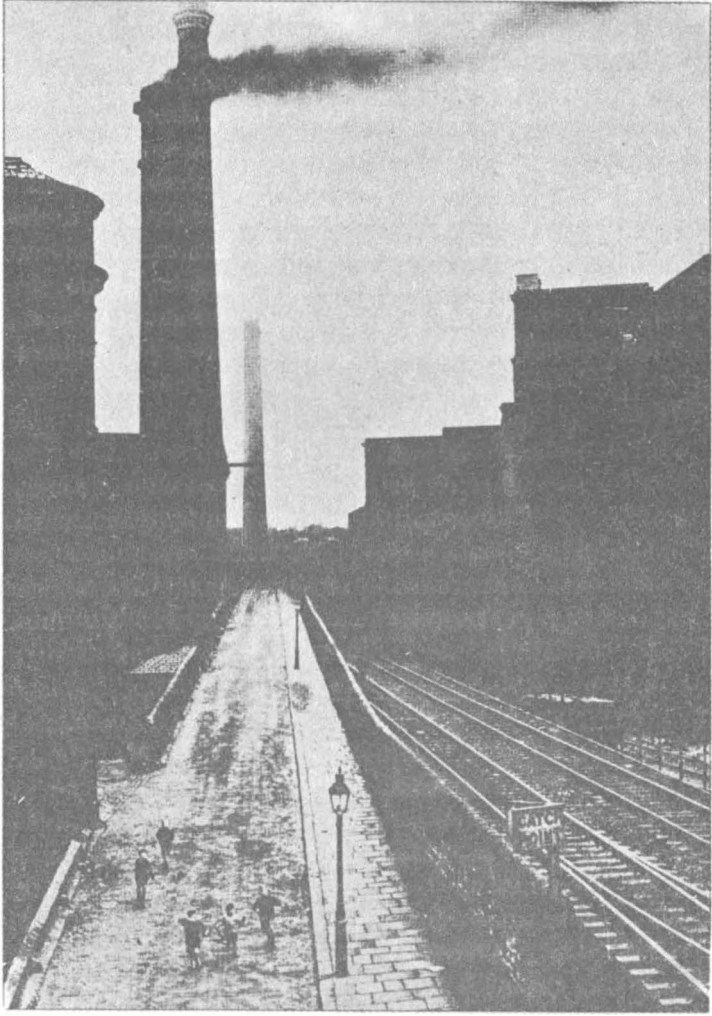
Metropol'ün, kentlilere sunması gereken önemli hizmetlere ilişkin kaçınılmaz sosyal niteliğinden söz etmek, hemen üstümüze kuşkuyla çekmenize neden olur. Şu anda bu satırların yazarı, görüşleri zaten bilinen biridir. Bu yönde taraf tutan bir sosyalisttir bunları söyleyen. Bu nedenle, görüşlerinden uygun dozda bir indirim yapabilirsiniz.

Bu gibi sorunlar üzerinde düşüncesini öne süren kişiler acaba taraf mı tutuyor, diye kuşkulananmak kötü bir önlem sayılmaz. Fakat sözünü ettiğim konuda kuşku duymak yersizdir. Böyle tartışmalar olduğunda konuşan kişinin tercihlerini, yani ideolojik açıdan tercihlerini hemen soruşturmak alışkanlığı vardır. Metro-

pol'ün sosyal niteliği ve yapısı böyle bir tercihten doğmamaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, kent yaşamında birbirinin içine girmiş milyonlarca insanın sürtüşmesi, sosyal gereksinimlerden ve anti-sosyal koşulların zorbalığından doğmaktadır. Kentin sosyal nitelik taşıması gereğini zorunlu kılan bu koşullardır; tercihten doğan bir düşünce değil.

Koşulların bu zorbalığını önlemenin bir yolu vardır ya da vardır. İnsanların kente akın etmesinden önce önlem alınmalı ve New York'un, Londra'nın, Tokyo'nun ana karnına düşen metropol'ler büyümeden alınıp atılmalıydılar.

— oOo —

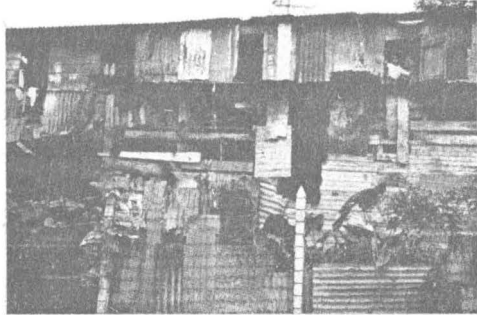
Halifax, İngiltere. Sanayi Kenti, «kent» sözcüğünün geçmişteki güzel, görkemli, seşkin gibi anlamlarını alıp götürürken, işsizlerin de sığınağı olmuştur.

Konuk işçilerin kendi ülkeleri.

**Kingston,
Jamaika.**

**Porto Rico'da
bir köy.**

**Bir Türk
köyü.**

Konuk işçilerin yabancı ülkelerde yaşadıkları yerler.

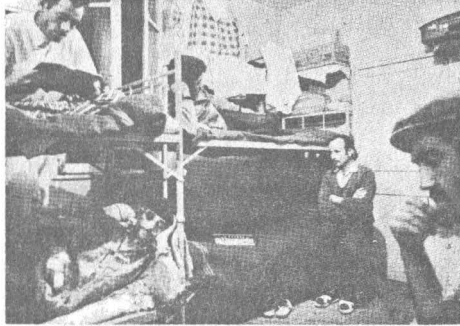
**Liverpool,
İngiltere.**

**Harlem,
New York.**

**Fransa'da
Türk işçilerinin
kaldığı bir yurt.**

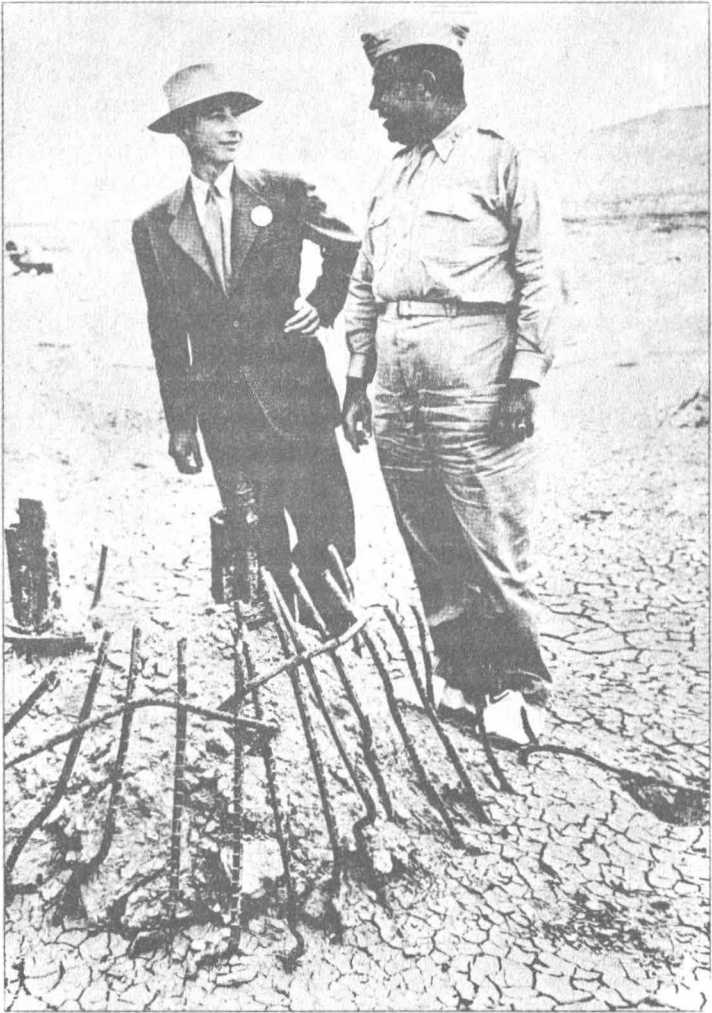

**Franklin D. Roosevelt. Liderlikte en önemli nitelik, yığın-
ların sorunlarına sahip çıkmak ve kendini buna adamaktır.**

Ve Nehru...

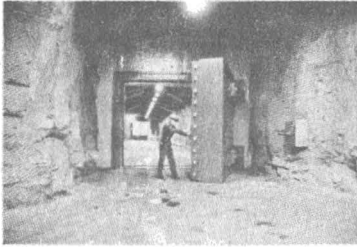
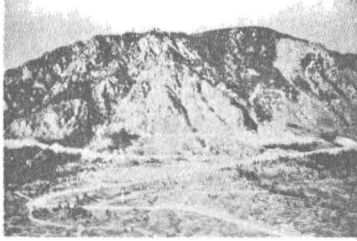

Martin Luther King ırk ayrımına karşı düzenlenen bir yürüyüşte...

Robert Oppenheimer ve General R. Groves ilk nükleer deneyin sonuçlarını inceliyorlar.

Colorado'da Cheyenne Dağındaki nükleer savaş komuta merkezinin dıştan ve içten görünüşü.

Ölüm Vadisi, Nükleer savaştan sonra herhangi bir metropol'ün görünüşü işte böyle olacaktır.

«Nükleer savaştan sonra kapitalistlerle komünistlerin küllerini birbirinden ayırt etme olanağı kalmayacaktır,» diyen Nikita Kruşçev, varolmak ile barış içinde birarada yaşamının aynı şeyler olduğunu tartışmaktan pek hoşlanırdı.

On İkinci Bölüm

DEMOKRASİ, LİDERLİK, İNANÇ

İnsanoğlunun kültürlüsü kötümser olur. Elde ettiği başarılarına dayanıp bunlarla yetinmemeyi daha emin bir yol olarak kabul eder. Tanrı bu tür insanların yanında değildir. Zihinlerinde hep tehlikeler, bitirilmemiş görevler, ulaşılmamış başarılar dolanır durur.

Evet ama, son iki yüzyılda oldukça önemli bazı ilerlemeler kaydedildi. Milyonlarca insan şimdi yoksulluktan kurtulmuş durumda hayatından daha memnun ve eskisinden daha uzun süre yaşıyor. Günümüzde dinsel inancın azalmasının bir nedeni de, bu dünyanın nimetlerinden çok sayıda insanın oldukça yararlanması nedeniyle öteki dünyaya fazla bağlanmamalarıdır. Beyaz insan dünyaya, siyah, sarı, koyu kahverengi insanları yönetmek için geldiği kanısında değildir artık. Bundan iki yüzyıl önce hiç kimse, insanoğlunun kamu kuruluşu, sosyal örgütlenme ve şirket içindeki çabalarıyla Ay'a yolculuk, Kuzey Denizi diplerinden petrol çıkarmak ya da televizyonda görüntü sağlamak gibi girişimleri başara-
cağını aklının ucundan geçirmezdi. Örneğin Adam Smith normal ölçülerin üstünde vergilendirmeleri nedeniyle insanoğlunun girişim ortaklığına olanak veren şirketlerin başarısızlığa mahkûm edildiklerini söylerdi. Hatta savaşı bile bugün kahramanlığa bürünmüş olduğu günlerdekinden daha iyi anlamaktayız. Adam öldürmedeki kişisel yetenek eski günlerde olduğu kadar övgüye layık görülüyor artık. Öldürülmek de, geleceğe miras kalacak bir şan ve şeref vesilesi sayılmıyor pek. Söz konusu başkaları olsa bile, her iki durum da kuşkuyla karışık bir inançla öğütleniyor.

Ne olursa olsun, başarılmamış şeyler üzerinde durma eğilimin-

deyiz. Zihnimizde, hâlâ yoksul kalmış insanların (bunlar ister fakir ülkelerde, ister zengin ülkelerde olsunlar) sorunları vardır. Adam Smith'in ardından geçen iki yüzyıl sonra, iktisatçıların enflasyonu denetim altına almayı ya da işsizliği önlemeyi başardıklarını değil, ama her iki sorunu birarada çözme yeteneğini gösteremediklerini düşünmekteyiz. Örgütlenmenin, yani işbirliği halinde çaba gösterme yeteneğinin bizi Ay'a götürdüğünü, fakat New York dolaylarına ulaştıramadığını görmekteyiz. Savaşı, eğer olursa, «tüm varlıkların yaşamını sona erdirebilme kapasitesi» olarak algılamaktayız.

Bu kötümserlik bir bakıma belki iyidir. Ben bu kanıdayım. Çünkü, insanın şu soruyu sormasına neden oluyor: «Peki, acaba ben kişisel olarak ne yapabilirim?» Doğrusu, bu fena bir soru sayılmaz. Kişinin elinden gelen bir şey var mıdır?

Bu noktada karşımıza bir sorun çıkıyor. Daha önce gördüğümüz gibi, sosyal varlık durmadan değişen bir süreçten geçer. Sosyal varlığın sorunlarından biri çözülünce bir başkası çıkar karşısına. Ve çoğunlukla bu, çözümü bulunan daha önceki sorunlardan doğar. Bizde sürekli çözüm yolları arama alışkanlığı yerleşmiştir. Bulunmuş en iyi çözüm yolunun bile ömrü kısadır. Ancak bu çarenin iyiliğine gölge düşürmez. Dalgaların kıyılara vuruşunun durmaması gibi, sürüp gidecek olan sorunların akışına yaklaşım mekanizmasına da birazcık eğilmeliyiz. Bu sürekli arayış için, demokratik hükümet mekanizmasının ne denli iyi bir yol olduğu üzerinde özellikle duracağız. Bu mekanizmayı iyileştiren ya da kötüleştiren nedir? Kitabımızın son bölümünde yer vereceğimiz küçük bir düşünce dizisiyle çözümlemeyi amaçladığım şey işte budur.

İsviçre Örneği

Yirmi yıl kadar önce bir kitap yazıyordum. Çalışmalarım iyi gitmiyordu. İsviçre'de Bern bölgesindeki bir köyde ev tuttum. Kendimi oraya kapatarak ertesi gün ne yazacağımı kara kara düşünerek bütün bir günü bununla geçirdim. Sonuç, kabul edilen

genel ölçülere göre, başarılı oldu. Ortaya çıkan kitap, *The Affluent Society - Refah Toplumu* ben de dahil, çoğu kimse tarafından yararlı bir yapıt sayıldı. O zamandan bu yana kitap yazmak için İsviçre'ye ve Gataad'a giderim. İsviçre'nin ulusal kitaplığında çalışan bir memur beni sevindiren bir şey söyledi: «Adınız kitaplık kayıtlarına 'yarı-İsviçreli' profesör olarak geçecek.» Bu küçük ülkeyi oldukça iyi tanıdığım kanısına varmış bulunuyorum.

İsviçre, demokrasinin gücüne ve etkisine inanmam için cesaret veren bir yer olmuştur. İnsanların kafalarını kendiliklerinden ve ortak sorumluluk duygusuyla çalıştırarak sorunlarını çözmeye İsviçrelilerin bir yatkınlığı vardır. Aklın ve sorumluluğun böylesi önemlidir. Bunun sonucu olarak, çözüm yolu yurttaşın elindedir, liderin değil. İsviçreli, çözüm yolunu büyüklerin bulacağını sanarak yetkisini devretmez. Sorunların yanıtını kendi kendine bulmaya çalışır. 23 kantondan birkaçında tüm seçmenlerin hâlâ biraraya gelerek yasa meclisini oluşturduğuna tanık olmaktadır. Sorunlar üzerine doğrudan oy kullanma olanağı veren referandum yönteminden çok sık olarak yararlanılmaktadır. Bunun sonucu olarak seçimlerin çoğu, lider seçmek için değil, sorunların çözümü için yapılır. Bunun da bir sonucu olarak İsviçrelilerin tanınmış çok az lideri ve kahramanı vardır. En ünlü İsviçreli, bir Fransız olan Calvin'di. Calvin'den sonra da Giyom Tel'leri vardır. Onun da özelliklerinin kaynağını bulmak, anasıyla babasının kim olduğu konusu gibi birazcık tehlikeli bir konuya eğilmeyi gerektirir.

Birkaç yıl önce bir kış günü Bern'den birinin beni telefonla aradığı haber verildi. Bu isim pek yabancı değildi, Ekonomik sorunlar üzerine görüşmek için benim yemek davetini kabul etmemi istiyordu. Oldukça akıllı bir insan olan İsviçreli komşuma sordum bu ismi. «Geçtiğimiz yılın Cumhurbaşkanı olabilir,» yanıtını verdi. «Her neyse, bu yılki Cumhurbaşkanı olmadığından eminim,» diye ekledi.

Küçük ülkeler, halkın kaderi üzerinde söz sahibi olmaktan uzaktırlar. Enflasyon ve ekonomik durgunluğun kökleri dışarıdadır. Bir nükleer savaşta bu ülkelerin zararı, nükleer gücün sahibi

lkelerden hiç de az olmayacaktır. Bunun dışında, İsviçre demok-rasisi kendi gücü dahilindeki sorunları tümüyle çözmüştür. Örne-Çin doğanın korunması, Almanca, Fransızca, İtalyanca konuşan yrttaşlar arasındaki etnik uzlaşma, ayrı dinden olanlar arasında anlayışlı ilişkiler, konut ve sosyal hizmetler, tarım ve sanayiye des-tek olma, demokratik düşünceyi besleyen eğitim gibi sorunlara son derece zekice çözüm yolları bulunmuştur.

İsviçre'nin savaş görmemiş, kk bir le olması sayesinde bunları gerekleştirebildiini ileri sürerek bu demokratik başarıyı görmezlikten gelenler vardır. Belki de İsvirelileri Avrupa'nın ka-sıp kavurucu savaşlarının dışında tutan, bu sağduyulu demokrasi anlayışı olmuştur. Kk bir ülkenin sorunları olmaz, demek b-yük bir yanılgıdır. İrlanda da kk bir ülkedir. Lübnan da öyle. şili de. Belçikalılar dil sorunu yüzünden sürekli dalaşmayı bir g-rev haline getirmişlerdi. Kk lkeler de kendilerini yok etme ye-teneklerini ortaya koyma zorunluluğu hissedebilirler.

Kendi kendilerini yönetme işinde İsvireliiler  gc kaynağı-na sahiptirler. Demokrasi yönetiminin her yesi, varılması amaçla-nan sonuca kişisel bir ilgi duyar. Kantonun yetkisi ve özerkliğinin sürekli korunuşu ve nl İsviçre Federasyonu'nu oluşturan bölge-sel hükümetin sorumlulukları bu yolda başlı başına yardımcı birer etkendir. Bir tek kişinin oyu ve düşüncesi sonuç üzerinde etkili olabilir. Bu nedenle, hem oyu kullanmak, hem de düşünceyi dikka-te almak değer taşır. nemli sorunlar halka referandum yoluyla sunulmaktadır. Nitekim İsviçre'deki seçimlerin çoğu, başka ülke-lerde olduğu gibi parti ya da politikacı seçmek için yapılmaz; yeni vergiler, yeni harcamalar, kadınlara oy hakkı tanınıp tanınmama-sı, yabancı işçilerin sayısını sınırlandırıp sınırlandırmaması gibi ko-nuları karara balamak üzere yapılır.

İsviçre Demokrasisinin diğer gc kaynağı, İsvirelinin belirli bir topluluk yesi olma duygusu taşımasıdır. Söylemeye gerek yok, her İsviçreli parasal çıkarları konusunda özel bir titizlik göste-rir. Fakat topluluğun paraya feda edilmesi durumunda zararların daha büyük olacağını kabul etmiştir. Yıllar boyunca İsviçre'de po-

litikacılar, işadamları, işçi sendikası üyeleri ve hatta bankerlerle yaptığım görüşmelerde, kanton ya da ülke çıkarlarının kişi, parti veya örgüt çıkarlarından önde geldiği yolunda açık ya da kapalı biçimde ifade edilmiş duygular karşısında etkilendim. Ve bu tutum, iyi yüreklilikten değil, sağduyudan kaynaklanmaktadır.

İsviçre Demokrasisinin güç kaynaklarından sonuncusuna sıra gelmiş bulunuyor. Savaşta olduğu gibi, ekonomik ve politik alanda da şaşırtıcı sayıda insan ölür; tıpkı bu yoldan geçmek hakkımdır, diye düşünerek demiryolu hattını aşarken kazaya kurban gitmek gibi İsviçre’de böyle bir içgüdü pek gelişmemiştir. İsviçre kadar özel teşebbüsün ilkelerine sınıksız bağlı kalıp da, sosyalizme bu denli çok ve çeşitli pratik ödünlerin verildiği ülke çok azdır. İsviçre’ye gittiğinizde başvuracağınız banka, kantonun sahip olduğu bir bankadır, bindiğiniz tren devlet demiryollarına aittir, telefon işletmesi kamunun malıdır, telgraf da öyle; televizyon ve radyo özel teşebbüsün elinde değildir, bunların ödemelerini de bir kamu işletmesi olan PTT aracılığıyla yaparsınız.

İsviçre’ye kalmaya gittiğimizde, kamunun mülkiyetindeki temiz, aydınlık evlerde kamusal bir hak gereği oturan birçok İsviçreli gibi bize de bir ev vermezler. Fakat kaldığımız evler için de özel bir sigorta parası ödemeyiz; çünkü yerel hükümet yangında küllenecek bir evin yenisini yaptırmamanın kişi açısından daha ucuza geleceğini topluluk açısından daha yararlı olacağını düşünmektedir. Bunun kasten yangın çıkarmaya karşı da bir önlem olduğu düşünülmüştür. Gerçi İsviçre’de kundakçılık önemli bir tehlike değildir ya. İsviçre’de çiftçiler hükümet tarafından çok büyük destek görürler. Bunun bir nedeni, kırsal alanların çiftçilerce bakımlı durumda tutulmasının park hizmetlerinden daha ucuza gelmesidir. Saat yapımı kadar İsviçre’ye özgü bir sanayi dalı yoktur. Yarım yüzyıldır İsviçre saatlerinin iç mekanizmaları, önceleri İsviçre hükümetinden destek gören tek bir firma tarafından sağlanmıştır. Yalnızca saatin dış kısımları, kayışları, özel kutuları ve reklamları tam anlamıyla özel teşebbüs alanına giren faaliyetlerdir. Başka ülkelerde bu tür düzenlemelerin özel teşebbüs ilkeleriyle bağdaş-

maz olduğu sanılabilir. İsviçreliiler için bu gibi küçük sorunlar dert değildir.

Liderlik İçgüdüğü

Anglo-Sakson toplumların hükümete ilişkin içgüdüleriyle İsviçre toplumunun bu konudaki içgüdüğü arasında büyük fark var. Biz Amerikalılar sorunları kendimiz çözmüyoruz, çözecek birini arıyoruz. Bizimki halkın siyaset yapması değil, liderin politika yapmasıdır. İsviçre’de lider sözcüğü pek bilinmez; ABD ile İngiltere’deyse benimsenmiş günlük sözcüklerdendir.

Bu durum hem İngiliz, hem Amerikan siyaset hayatındaki harika bir şizofreninin sonucudur. Derinliği olan tüm İngiliz gazetecileri Parlametonun kalite düşüklüğünden yakınmaktadırlar. Amerikan bilginleriyse özellikle Kongrenin yararsız ve etkisizliğinden yakınıyorlar. Her iki ülkenin insanları daha iyi önderler, geçmişin güçlü devlet başkanları, büyük başbakanlar gibi liderler bulunması peşindeler. Bunun anlamı, yasama organını daha da zayıflatacak kişiler istiyorlar demektir.

Demokratik süreç, yani milletvekilleriyle yurttaşların kolektif kararlar verme süreci, politika bilginlerinin sandıklarından çok daha etkili bir güç kaynağı oluşturabilir. Bu güç, yalnızca yasaların kabulü ya da reddedilmesinden ibaret değildir. Devlet başkanları yasama meclislerinin etkisinin zayıflamasını umursamazlar. Hele başbakanlar hiç umursamazlar. İngiltere’de ve özellikle ABD’de, yasama organının gücü, bilgi verme alanında kendini belli eder. Halkın tepkisi, bu bilgilere dayanır ve bu tepkiye de hiçbir siyasi lider aldırılmazlık edemez. Vietnam Savaşı, Watergate Skandalı, CIA’nın faaliyetleri, büyük şirketlerin uluslararası ve ulusal çapta oynadıkları oyunlar konusunda bilgi vermenin gücü ABD’de çok büyük oldu. Demokratik kamuoyu doğrultusunda hareket etmek istemeyen bir ABD Başkanının tek bir düşüncesi vardır: Capitol Hill’dekileri (Kongre binası) nasıl susturabilirim? Ya da onları bilgidenden nasıl uzak tutabilirim? Eğer son yıllardaki Başkanların han-

gi Amerikan siyasal kuruluşlarının olmamasını yeğledikleri öğrenilebilseydi, bu varsayımın doğruluğu ortaya çıkardı. Ve gerçekten dürüst yanıtlar verilmiş olsaydı, Kongre soruşturma komisyonları listenin başında ya da başından hemen sonraki sırayı alırdı.

Yaşamımın önemli bir bölümü, İsviçre’de yazı yazarak geçti. Geri kalanının çoğu da ABD Kongresi Komisyonları önünde geçti. Söylediklerimde fazla abartma yoktur. Belki bir parçacık vardır. Kongre Komisyonu önüne ilk çıkışım 40 yıl önceydi. O zamandan bu yana, yılda ortalama üç kez Komisyon önüne çıkmışımdır. Bu da 120 gün ettiğinden, yılın üçte birini Kongre Komisyonları önünde geçirmişim demektir. Bir komisyon önüne çıktığımda, fazla düşünmeye gerek duymadan, üyelerini üç gruba ayırıyorum. Birinci grubu ikna edebileceğiniz üyeler oluşturur. İkinci gruptakilerin dikkatle gözlenmesi gerekir, çünkü soruları kötü niyetli, hatta zararlı olabilir. Bir de, aldırmaıyabileceğiniz, «Sayın Profesör, işe pratik açıdan bakarsak, bu karar benim seçmenlerimin bulunduğu Michigan’ı nasıl etkiler?» gibisinden sorular soran grup vardır. Ancak milletvekillerinin gerzeklerinde bile bir yarar bulunabilir. Çünkü bunlar basit bir insan sayılıırım endişesiyle herkesin sormaktan çekindiği soruları sorarlar.

Yasama Meclisi Komisyonlarındaki sorular ve yanıtlar halka bilgi sağlama bakımından yararlıdır ve yine orada yapılan tartışmalarla birlikte iyi fikirleri insan haklarına dönüştürürler. Demokratik güç bu kurumlarda canlı kalmaya devam eder. Fakat her şeye karşın, ülkemizdeki politikanın ana konusunu liderler oluşturmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’ne politika demek, başkan seçimi demektir.

Bir Spor Gösterisi Olarak Politika

ABD’deki bu politika sürecinin ömür törpüsü olduğu kişilerden biri sayılabiliyim. Roosevelt’in demeçlerinin hazırlanmasına katılmakla başladım işe. Adlai Stevenson’un seçim kampanyasına iki kez katıldım. Adlai Stevenson, John F. Kennedy, Lyndon John-

son, Eugene McCarthy'nin seçim kampanyalarında da görev aldım. Hubert Humprey ile George McGovern'ın kampanyalarında da kısa bir süre görev yaptım. Hiç kuşkusuz bazen sonucun başarılı olmamasına da katkıda bulunduğum olmuştur.

Dört yıl sonraki başkan seçimi için aday saptama kampanyası son seçim kampanyası biter bitmez başlar. Yoğun faaliyetler bir yıl sürer, yüz milyonlarca dolar para harcanır. Bir maraton yarışı gibi dayanıklılık ister, ama kararsız ve düzensiz bir yol izler. Eugene McCarthy'nin dediği gibi, ABD'nin ilk iki yüzyıllık tarihinde, bu iş bizi George Washington'dan Richard Nixon'a kadar götürmüştür, John Adams'dan da Spiro Agnew'a dek. Eugene McCarthy sözlerine şunu da eklemiştir: «İnsan merak ediyor, acaba bu tür ilerlemeye daha ne denli katlanabiliriz?»

Yıllık kurultay, izlenen kusurlu yolun tam bir göstergesidir. ABD'de politika bir spor gösterisi, büyük bir şov halini almıştır. Futboldan ya da hokeyden farklı olarak ölü mevsimi de yoktur. Politika yılın her mevsiminde sürer gider. Muhabirler bu alana ilişkin haberler vermekten çok zevk alırlar. Çok zevk alırlar, çünkü futbol izleyip onun hakkında yazı yazmaktan daha önemli sosyal etkiler yapan yazılar yazdıkları kanısındadırlar. Zaman zaman olduğu gibi siyasi muhabirler kuşkunun saldırısına uğrayınca, okuyucularına ve bu arada doğal olarak da kendilerine, şu anda tarihin oluşturulmakta bulunduğunu anımsatırlar. Futbolda olduğu gibi burada da öz değil, biçim önemlidir. Puanlar verilirken oyunda gösterilen üstün beceri ödüllendirilir, akıl değil. Ve kuşkusuz başarının tek ölçüsü kazanmaktır.

Tüm bu dediklerim, bir siyasi partinin başkan adayını seçeceği büyük kurultayında belirginleşir. En tecrübeli gazeteciler ve yorumcular akın ederler kurultaya. Taktik ve stratejidir bildikleri. Zaten onlardan sorunlar ya da politikayla derinlemesine ilgilenmeleri beklenmez. Gergin bir sesle ve sır veriyorlarmışçasına lütfükâr bir tonla o anda tarihin oluşmakta bulunduğunu söylerler dinleyicilerine. Akıl başında tüm tarihçilerin hiç önemsemeyecekleri bir tarihtir bu. Muhabirler çeşitli adayların menajerleri, eyalet

heyetlerinin liderleriyle ropörtaajlar yaparlar. Bunlarda kısa bir süre sonra bir kenara atılacak karmaşık projeler açıklanır ve beslenen umutlar hiçbir zaman gerçekleştirilmeyecek kehanetler biçiminde sunulur. Deneyimlere dayanarak anlatıyorum bütün bunları. 1940'dan bu yana bir ikisinin dışındaki bu festivallerde hazır bulunmuşumdur. 1960 yılında Kennedy için kurultay koordinatörü, 1968'de McCarthy için kurultay genel yönetmeni ve 1972'de de McGovern'ın kurultay yönetim kurulu üyesiydim. Kurultay delegesi olarak da çok sıkıcı nice saat geçirmişimdir. O kadar ki, oturmaktan altıma geçen sandalyenin izini ömür boyu taşıyabiliyim. Bir defasında başkan yardımcılığına aday olmak isteyen birinin adaylığına karşı çıktım ve belki de veto edilmesinde rolüm oldu. Bazılarınca bu veto, bizim heyetin delegeleri üzerinde sahip olduğuma vehmedilen yetkim sayesinde gerçekleşmişti. Oysa heyeteki delegelerin benimle uyuşmaları olasılığı pek yoktu. Bu olay dışında, aday seçimi konusunda hiçbir zaman en ufak bir etkim olmadı. Bir defasında, Los Angeles'te, bana böyle bir konuda soru yönelten Edward R. Murrow'a, «Her şey yolunda,» yanıtını vermiştim. Hemen telefon kabinine koştu ve telefona sarılıp Walter Cronkite'la konuştu. Her ikisi de müthiş heyecanlıydılar. Böylece Kennedy cephesi güçleri, her şeyin yolunda gittiği sonucuna vardılar. Bu güzel haber üzerinde en azından beş dakika konuşup kafa yordular.

Bir defasında da, basın yayın muhabirleriyle yorumcularının hâlâ varolduğuna inanmaya çalıştıkları kurultay gerçekten toplandı. Demokrat Particephesine bakınca, iki büyük politikacı grubundan oluştuğunu gördünüz: Güneyin kırsal kesiminden yarım yamalak okuryazar olan grupla, kuzeyin kentsel kesiminden yarı suçlu kişilerin oluşturduğu grup. Her iki grup da onları seçenlerin emri altındaydı. Birinci grup çevrelerindekiyle karşı doğal olarak hayranlık ve çekingenlik duyanlardan ve dönüş biletlerinin verilmemesi tehdidinden korkanlardan oluşuyordu. Jersey City, Boston, Chicago, Kansas City'den olan delegelerse söylenenlere uymazlarsa yasadışı gelirlerinin ellerinden alınabileceğini, hapis cezasına bile

çarpılabileceklerini biliyorlardı. Hamur gibi istenen biçime sokulabilecek nitelikteki bu politikacıların oyları satışa, trampaya elverişlidir. Akıllı ve dürüst politikacılar, şimdi artık kararlarını kurultaydan önce vermiş olarak geliyorlar toplantıya. Adaylara ilişkin gerçek kararlar, önseçimlerde ve büyük kurultaydan çok önce eyaletlerde yapılan kurultaylarda verilmiş oluyor.

Denge

Bundan böyle, önseçim yoklamalarının en büyüğü California'da yapıldığı zaman, adayların kimler olacağı hemen hemen belirlenmiş olacaktır. Bu, demokrasiye doğru atılmış bir başka dev adımdır. Büyük kurultayların o eski parlak günlerinde pek az kişi gerçekte söz sahibi kınılıyordu. Önseçimlerse halkı söz sahibi kılıyor. Birçokları gibi, benim de demokrasiye bağlılığım, bu sisteme duyduğum inançtan doğmaktadır; bu nedenle de demokrasinin alması olabilecek bir sistem konusunda tartışmaya açık değilim. Demokrasinin başka sistemlerden daha güçlü ve güvenli olduğuna inanmamızı gerektiren mantıksal gerekçe vardır. Çünkü çağdaş devlette zayıflama ve tehlike, yönetenlerle yönetilenlerin arasında bir açılma olduğunda, yani halkın hükümeti, kendi hükümeti değilmiş gibi gördüğünde ortaya çıkıyor. Süreç ne denli demokratik olursa, tehlike o kadar az olur ve zayıflık da o ölçüde küçülür. Seçmen oyunu seçim sandığına attığında, hükümetin kendi hükümeti olmadığı düşüncesine karşı aşılınmış olur. Dolayısıyla da bir dereceye kadar, hükümetin yanlışlarının kendi yanlışları olduğunu, herhangi bir başkaldırma olayının kendisi aleyhine olacağı kanısını heslemeye başlar. Üzerinde iyice düşünülecek olursa, bu, oldukça şeytanca ve bir hayli de tutucu bir düzenlemedir.

Fakat bizim demokrasi dediğimiz şeyin, şu anlattıklarımızı tam karşıladığını da söyleyemeyiz. Seçim gecesi aday karargâhlarının önündeki yayla gibi arabalar bunun bir canlı örneğidir. Bizim sistemimiz seçmene yetki verir. Bu arada hiç kuşkunuz olmasın ki, paraya da yetki verir. Çoğunluğu halk oluşturur, zengin sayısy-

sa azdır. Fakat politikacılar paraya gereksinim duyarlar. Varlıklı kişiler bir şeyi açıkça dile getirmeyi sıradan bir yurttaştan çok daha iyi becerirler. Bu nedenle de, onların ağzından çıkan yakınmalar çoğu zaman halkın sesi sanılır yanlışlıkla. Sonuç, seçmenlerle para arasındaki bir dengeden ibarettir.

Ne var ki, bu noktada da demokrasi ileri adımlar atmaktadır. Nitekim seçim harcamalarının bir bölümü artık devlet kasasından çıkmaktadır. Zenginlere eskisi kadar gereksinim duyulmuyor böylece.

Liderliğin Niteliği

Liderlerde aranan nitelikler nelerdir? Seçilmelerine seçilirler ama, yine de halkın bir liderde görmek istedikleri nedir?

Bu konuda bazı nitelikler üzerinde durmayı yeğlerim. XIX. yüzyılın çoğu liderleriyle uzaktan yakından tanışıklığım oldu. Bu arada Hitler, Mussolini ve Stalin'i kaçırdım. Goering, Ribbentrop, Albert Speer, Walther Funk, Julius Streicher ve Robert Ley gibi kişiler 1945 yılında benim sorgularımdan geçtiler. Bu soruşturmalar sırasındaki gözlemlerim Nasyonal Sosyalizmin, zihinsel yetenekleri bir hayli düşük düzeyde ve hayret edilecek derecede alkole düşkün kişilerin ortaya koyduğu aldatıcı bir gangster yönetimi olduğunu kanıtladı.

Büyük liderlerden tümünün ortak bir özelliği vardı: Haklarının o dönemde duydukları başlıca korku ve kaygının karşısına çıkma ve büyük bir kararlılıkla buna karşı mücadele verme isteği. Liderliğin özünde yatan şey de zaten budur, başka bir şey değil.

1933 yılında Büyük Bunalım her yeri pençesine alan büyük bir endişe ve korku kaynağıydı. Başkan Hoover budala bir adam değildi. Başkanlığı için onun kadar iyi hazırlanmış birini daha göstermek zordur. Ne var ki, zamanının ekonomik faciasına doğru dan göğüs geremedi. Durumu daha iyi kavrayan insanlara sürekli olarak ekonomideki durgunluk döneminin atlatıldığını söyledi. Roosevelt başkanlık görevine başlarken yaptığı konuşmasında ve

iktidarının ilk yüz gününde, bütün çabalarını o dönemin ekonomik sefaletini giderme noktasında yoğunlaştıracağına herkesi inandırarak tüm kuşku­ları giderdi. Halkın kaygısı ve sorunu onun sorunu ve kaygısıydı. Yapılması gerekeni yapacaktı. Bu konuda halkı uyutmayacağına kamuoyunu inandırmıştı.

Roosevelt dinleyicileri mıkna­tıs gibi kendine çeken bir konuşmacı, halka içtenliğini gösterebilen ve güven veren, onlarla yakınlık kurabilen bir liderdi. Büyüleyici bir yanı vardı. İngilizce ‘c-harm’ (büyülemek) sözcüğünden türetilen ‘karizma’ (charisma) ve ‘karizmatik lider’ deyimlerinin kullanılış nedeni bu olsa gerek. Roosevelt’in bu özellikleri, eğer zamanının korku ve kaygılarına kendini adamasını bilmeseydi kesinlikle farkedilemezdi.

Nitekim kendini işine adayınca­ya dek, Roosevelt’in bu özellikleri kimseyi pek etkilememişti. 1932 yılında Walter Lippman başkan adaylarını inceledikten sonra çok iyi bir gözlemde bulunmuştu: «Roosevelt hoş bir insan. Bu görev için gerekli önemli niteliklerden hiçbirine sahip bulun­masa bile, yine de çok büyük bir olasılıkla başkan seçilebilir.» (1) Bu lider gerekirse uzlaşma yolunu tutar. Gerekirse pazarlığa da girer. Politika nüm­kün olanı yapma sanatıdır. Zaten bir liderin mümkün olanı yapmaktan kaçınması düşünülemez.

Nehru

En iyi tanıdığım lider Jawaharlal Nehru olmuştur. Her ikimizin de Cambridge Üniversitesinde öğrenim görmüş olmamız nedeniyle yakınlığımız vardı. Bir ara, ABD’yi ziyarete geldiğinde, yüksek mevkilerdekilerin, örneğin William Fulbright, Dean Rusk ve diğerlerinin Oxford’lu oluşuna gü­lerek dikkatimi çekti. Kendisine merak etmemesini, kararların alındığı önemli mevkilerde Cambridge’lilerin bulunduğunu söyleyince rahatladı.

Nehru’nun karşılaştığı sorun, Hindistan’ın bağımsızlığıydı. Hindistan kendi kendini yönetmeliydi. Daha önemlisi, tüm Hint halkının eşitlik ve insan haysiyetine kavuşması sorunuydu; Avrupa-

lıların Asyalılardan üstün olduğu yolundaki iki yüzyıllık inancın sona erdirilmesi gerekiyordu. Bu gerçek, kulüplerde, tren istasyonlarında, parklardaki kürsülerde, Hindistan'ın sosyal yaşamında haykırılmıştı.

Nehru'yu bu savaşıma çeken güçlü bir etken vardı. Kendisi zengin, soylu ve sosyal açıdan tutucu bir aileden geliyordu. Babası ülkede Kongre Hareketine ve kuruluşuna öncülük etmiş biriydi. Nehru Avrupalılarla ilişkilerinde rahattı ve çoğu zamanda kendi üstün özelliklerinin bilincinde olduğunu gizlemeye gerek görmezsiniz davranırdı. Bir defasında, yine şakayla karışık olarak, kendisinin Hindistan'ın son İngiliz Başbakanı olacağını söylemişti bana. Fakat zamanın başlıca sorununa karşı durmayı bilmiş ve bu savaşımlı benimsemişti; hapiste geçirdiği yıllar dahil olmak üzere bunun bedelini tümüyle kabullendi. Ona lider olma hakkını veren de bu davranışıdır. Kendini adamayı bilmeseydi, büyüleyiciliği, son derece bilgili kişiliği (Roosevelt'ten çok daha bilgiliydi), Hint halkıyla özdeşleşmesi hiçbir sonuç vermezdi. Adını bile bugün bilen olmazdı.

Hitler büyük bir korku ve endişe kaynağı olduğunda, Roosevelt bu korkuya göğüs germesini bildi. Winston Churchill'in ve Charles de Gaulle'un de bilmeleri gibi. Nehru'nun onlar gibi sorunlar karşısında değişim gösterme yeteneği yoktu. Bağımsızlık kazanıldıktan sonra, yoksulluk ve durmak bilmeyen doğum artışları nedeniyle Hint halkının Malthus'çuluğu ülkenin başta gelen sorunları oldu. Nehru bu sorunlara öncekine benzer bir yaklaşım gösteremedi. Bunları halledecek bir sosyalist büyü olmalıydı mutlaka. Nehru'nun İngiltere'de kaldığı yıllarda kahraman olarak görüldüğü Harold, Laski, Sidney ve Beatrice Webb gibi kişiler bu kanıdalardı; eğer onlar böyle düşünmüşlerse, doğru olmalıydı bu. Liderliğinin son yıllarında Nehru epey acı çekti. Bir lider, zamanının korku ve kaygılarına karşı durabilmelidir. Ve bunlar değiştikçe, lider de değişime uğrayabilmelidir.

Vietnam ve Liderlik

John F. Kennedy bir keresinde bana, nükleer silahların dünyayı yok edeceği korkusunun insan zihninden silinmesi için neler yapabileceğini kendi kendine sormadan bir gününün bile geçmesine gönlü razı olmadığını söylemişti. Eğer yaşasaydı, onun liderliğe hak kazanmasına bu neden olacaktı belki. Bunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Başkan olduğu kısa yıllar süresince kendini daha küçük amaçlara adanmıştı. Günümüzde toplum yönetmenin idealist, heyecanlı ve genç yaştakiler için ilginç ve zevk veren bir görev olduğu görüşüne kendini kaptırmıştı.

Hindistan'dan Kennedy'nin öldürülmesinden kısa bir süre önce dönmüştüm. 1960'ların sonuna dek çoğu kişi tarafından, John Kennedy'nin başkanlığı döneminden kalma bir miras olduğu öne sürülen Vietnam sorunuyla ilgilendim. Vietnam sorununa karışmamızın John Kennedy'nin başkanlığından arta kalmış bir iş olduğu görüşünü paylaşıyorum. Bildiğim bir şey varsa, o da Vietnam sorununa ilişkin derin bilgi sahibi olmamı onun sağlamasıdır. Kennedy 1961 yılının sonbaharında beni Vietnam'a gönderdi. Maxwell Taylor'dan ve Walt W. Rostow'dan gelen raporlar da, Vietnam'ın işlerine daha fazla karışmamız ve orada daha çok sayıda Amerikan askerinin bulundurulması önerilmekteydi. Ne harika öneri! Kennedy tedirgindi. Benim belki değişik bir düşüncem olabileceğini tahmin etti. Dünyanın o bölgesi konusunda iş arkadaşlarımdan daha çok bilgiye ve deneyime sahip bulunmam nedeniyle, bu girişimin gereksiz ve tehlikeli olduğu kanısını taşıyordum. Kendileriyle ittifak kurduğumuz kişilerin akıl almaz yeteneksizliği, çirkar ve yolsuzluk bataklığında yüzmeleri karşısında başarı elde edemeyeceğimiz sonucuna vardım. Buna daha ciddi bir başka neden ekleyebilirim: Belki de başarı elde etmememiz gerekiyordu.

Vietnam Savaşı, liderlikle kendini arayış arasındaki bağlantıyı çok iyi biçimde ortaya koymuştu. Eugene McCarthy önceleri hiçbir zaman uzlaşma kabul etmez, katı görüşleriyle tanınmış bir kişi değildi. Uygur, yumuşak başlı ve birazcık da tembel huylu biriydi.

Öyle bir dönem yaşıyorduk ki, tüm öteki önemli politikacılar savaşa ilke olarak karşı durduklarını göstermeye çalışıyorlardı; çünkü savaş pratik bir zorunluluk olduğundan işlerine öyle geliyordu. McCarthy ise bu tür yapmacık davranışları hor görmekteydi ve savaşa kesin bir muhalefet göstererek ortaya çıktı. Kendisini daha önce hiç tanımayan milyonlar onun tarafında toplanmaya başladılar.

Böyle olacağını tahmin etmiştim. 1967 yılının yaz aylarında, Vietnam için barış görüşmelerinin açılması istemiyle Vermont'taki Ascutney Dağında düzenlenen toplantıya konuşmacı olarak katıldım.

Dağın kayak salonuna birkaç yüz kişinin geleceği haber verilmişti. Oraya vardığımda dağın tepesi tıklım tıklım doluydu. Birden yükseklerden hitap etmenin insana verdiği sakıncalı heyecana kapıldım. Dağın tepesinden vaiz verecektim. Halk gerçekten Vietnam sorununda önderlik (ne tür olursa olsun yeter ki yol gösterecek biri olsun) edecek birini bekliyordu. Birkaç ay sonrasında, New Hampshire'de yapılan önseçimde McCarthy'nin Lyndon Johnson'u yenmesine ramak kalmıştı. Yalnızca birkaç oy eksikti. Wisconsin'de birkaç hafta sonra yapılacak bir başka önseçimde McCarthy'nin Johnson'u yeneceği belliydi. Bunun üzerine Johnson Vietnam'ın bombalanmasını durdurdu ve Başkan adaylığından çekildi.

Daha sonraki aylarda içimdeki sesi dinleyerek Eugene'le birlikte yürüyüşlere katıldım ve Robert Kennedy'nin daha güçlü aday olabileceği düşüncesine karşı koydum. Çoğunlukla para bağışı toplamak için yürüyüşlere katıldım. Sanıldığından daha kolay oldu para toplamak. Savaştan ötürü vicdan azabı duyanlar, vicdanlarının sesini parayla susturmaya çalışıyorlardı. Bizimkisi, tarihimizde, mali açıdan hiçbir zorluk çekilmeyen ender başkanlık kampanyalarından biri olmalıydı. McCarthy güçlerini seçim kurultayı salonuna kadar götüremedi; ama düşüncemi paylaşılanların çoğunluğu oluşturduğundan pek emin değilim.

Eugene'in adaylığını destekledim ve eve döndüğümde, karım

konuşmamın nasıl geçtiğini sordu. Televizyon kameraları objektiflerini kentte yapılan gösterilere çevirmişti. Chicago'da polis koronunu aşarak şiddet eylemlerine geçenlere hitap etmeye çalıştım. Chicago polisi görevini yaparak benim gibi konuşmaya kalkışanları coplamıştı. Fakat benim önemli kişiler ailyasından olduğumu farkederek coplamadan kalabalıktan uzaklaştırdılar. Kendimi bir tuhaf hissettim, ama neyse, coplanmaktan daha iyiydi bu.

Politika alanında tanıdığım kişiler arasında Eugene McCarthy en ince zekâlı, ayrıca da sözcüklerdeki müzik sesine kulağı en delik olanıydı. Amerikan siyaseti tapınağında rastladığım ciddi ilk ozandı Eugene McCarthy. Chicago'da onun adaylığı lehine söz aldığımda, içinde bulunduğumuz dönemin John Milton çağı olmayabileceğini, fakat artık John Wayne ya da John Connally çağı da olmadığını söyledim. John Connally de oracıkta oturuyordu. New York ve California delegeleri yan yana oturdukları sırada, Amerika'daki liberal düşünceye özgü bir serbestlikle ayağa kalkıp, «Hadi Connally'yi ş'apalım,» dediler. John 'oradaki muhabirlere şöyle dedi: «Benim ne fırlama olduğuma bakılırsa, Galbraith'i ş'apmanız ehveni şerdir.» Vietnam Savaşının sona ermesini Eugene McCarthy'e borçluyuzdur. Eğer kendini bu işe adamasaydı ve konu üzerinde diğerleri gibi ikiyüzlü davransaydı, o da taanınmamış biri olarak kalacak, ozanlığı da duyulmayacaktı.

Martin Luther King

Aynı yılın ilkbaharında Los Angeles'deki California Üniversitesinde konferans verecektim. Konferans iptal edildi. Üniversite avlusunda olaylar vardı. Olması için neden de vardı. Bir gün önce Martin Luther King'in öldürölmüş olduğu haberi gelmişti. Üniversite Rektörü Franklin Murphy'di. Eski dostum olan Murphy, üniversite bahçesindeki anma töreninde konuşmamı istedi.

Martin Luther King'le bir yıl önce Cenevre'deki buluşmamızı anımsadım. Bütün bir öğleden sonra birlikteydik. Dr. King'le birlikte şimdi bir Kongre üyesi olan Andrew Young da vardı. Son de-

rece takdir ettiği Gandi ve Nehru gibi, Martin Luther King de toplumu için adalet ve eşitlik sorunuyla karşı karşıya bulunuyordu. Zenci bir lider için tek sınavın bu olduğunu anlamıştı. Gandi gibi o da biliyordu ki, uygar bir lider şiddet olayından kaçınmalıdır. Çünkü şiddet öteki korku ve endişeleri davet eder ve davanın en çok gereksinim duyulan yandaşlarını da kaçırır. King bir başka sorun karşısında daha bulunduğunu farkettti. Zenci olsun beyaz olsun, Vietnam'da insanlar bir hiç uğruna ölüyorlardı. Ben de soruna bu gözle bakıyordum. King'le buluşmamızın konusu da bu oldu. «Bir liderin karşısına yeni bir büyük sorun dikildiği zaman ona geçmesini bilmelidir,» demişti bana. Burada öğretmeye çalıştığı dersin bir bölümünü o gün öğleden sonra öğrenmiştim.

Berkeley

Demokrasinin amacına hizmet eden, demokrasinin iyi bir biçimde kullanılması için ona hem g, hem de akıl ve sağduyu kazandıran bir eğitim var mıdır acaba?

Bu sorunun yanıtı beni, anımsadıka zihnimi okşayan manzaralara, Berkeley'deki California niversitesi bahçelerine götürüyor. 1930'larda Berkeley'deydim ve o zamanlar orayı dünyanın en iyi niversitesi diye bilirdik. O günden bu yana bizim bu görüşümüzü kabul edenlerin çoğaldığına da seviniyorum.

Bizim zamanımızda niversite öğrencileri politikayla pek ilgilenmezlerdi. Başka yerlerde ve yüzyıllardır olduğu gibi, öğrencilik dönemi başarısının başlıca simgeleri aşk ilişkileri, alkol ve boş gezenin boş kalfalığıydı. Bu arada niversitelerarası atletizm karşılaşmalarına da zen gösterilirdi. Fakat 1960'larda Lyndon Johnson, Vietnam Savaşı ve askere çağırılma, insanın ensesine üflediği soğuk rzgrlarla profesörlerin kitaplarıyla yapmayı başaramadıklarını yaptı. Yalnızca Berkeley adının anılması bile öğrencilerin devlet sorunlarına karışmasının simgesi haline gelmişti. Kabul edilmiş otoritenin ne derece kabul edilebilir olduğu soruşturması başladı. Buna çoğu kimse bir başkaldırma adını verdi. Berke-

ley'de başlayan bu durum dünyanın dört bir yanındaki üniversitelere yayıldı. Berkeley adı geçtiğinde, herkes demokrasi sistemindeki eğitimin rolünü tartışmaya, hatta endişeyle tartışmaya koyuluyordu.

Bu eğitimin, kanımca, yerine getirilmesinin iki koşulu vardır. Her iki koşul da belirttiğim noktadan kaynaklanmaktadır: Eğitim insanda, topluluğun bir bireyi olma duygusunu, yani, özel çıkarın (hatta sizin özel çıkarınız bile olsa) sonuçta kamu yararından sonra geldiği duygusunu geliştirmeyi amaçlamalı. Bir başka deyişle, herkesin yararına olan şeyin, sizin özel yararınıza da olduğu duygusunu geliştirmelidir. Bunun yanı sıra öylesine zekice bir uyanıklık yaratılmalı ki, kamu yararına karşı olanlara, karşı koyma yöntemi geliştirilmelidir. Şirketler, ticaret dernekleri, generaller, bürokratlar, işçi sendikaları, avukatlar, fizikçiler, profesörler kendi özel paraşal ve bürokratik çıkarlarını kamunun genel çıkarlarının önüne geçirirlerse, halk bunu farketmeli, tepki göstermeli, karşı koymalıdır. Demokratik eğitimin bu görüşün ve görevin kabul edilmesi yolunda ders vermesi gerekmektedir.

İkinci olarak eğitim, sözünü ettiğimiz amaca insanın kendini açıkça ve ikiyüzlülük yapmadan adamasına olanak verecek biçimde kişisel güven duygusu aşılamalı; bu amaca kendilerini adayanlarla adamayanları ayırt etme duygusunu da kazandırmalıdır. Bol seyircili çağdaş politika alanında kötü olan şey, günün korku ve kaygılarına göğüs germeye kendini adadığını söyleyen, ardından da bunların gerektirdiği önlemlerin alınmasından hoşlanmayanları, kendisini seçmekle bir kayba uğramayacaklarına ikna eden politikacıya alkış tutulmasıdır. Bu tür politikacı o ünlü demogoji hüneriyle şöyle konuşur: «Ben barıştan yanayım, fakat zayıflığı kabullenerek değil.» «Yoksulluk ortadan kaldırılmalıdır, ama vergi mükellefine yeni yükler yükleyerek değil.» «Gelirin daha iyi dağılımından yanayım ancak özel girişimin nimetlerine el sürerek değil.»

Sözünü etmiş bulunduğum liderler – Roosevelt, Nehru, Kennedy ve kendi topluluğunun ölçüsünde Martin Luther King – bu-

gün 'seçkin' (elit) adını verebileceğimiz tabakanın gördüğü eğitimi almışlardır. Belki de budur davalarına kendilerini adamak için gerekli güven duygusunu onlara vermiş olan. Bu noktada, hiç kuşkusuz, bir amaç çatışması vardır. Demokratik tartışmaya mümkün olduğu kadar çok sayıda kişinin katılmasını istiyoruz; California Üniversitesine on binlerce kişinin kaydolması bu çabanın ciddiyetini ortaya koyar. Bu öğrencilerin demokrasi sisteminde söz sahibi olduklarına inanmalarını amaçlıyoruz. Bu arada liderler yetiştirmek istiyoruz. Başkaları adına karar vermek ve düşüncelerini kabul ettirmek için bilgi, güven ve özbeğeniyle dolu liderler. Liderliğin anlamı budur. Aynı zamanda da liderlere ve yandaşlarına bu liderliğin kendilerine ait olduğunu söylüyoruz. Bazı çelişkilerin ilke olarak uzlaşmaz olduğu doğrudur, ne var ki bu, uygulamada uzlaşmaz olduğu anlamına da gelmez.

Kendini Adamak

Bir soruna kendini adayışın önemini anlamak, bu kitapta, üzerinde durduğumuz sorunları derinlemesine ve net olarak görebilmeye bağlıdır. Bu sorunlardan pek azının çözüme kavuşturulması zordur. Aralarında halledilemeyecek olanı belki yoktur bile. Asıl zorluk, her zaman olduğu gibi karşımıza dikilen sorunlarla yüzleşmektir. Ne yapılması gerektiğini biliyoruz. Fakat maddi çıkar, hırs ya da bilgisizlik veya nemelazımcılık yüzünden bildiğimizi söylemek istemiyoruz.

Zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasındaki sorun, bu iki grup arasında zenginliğin yeniden dağılımına başvurmaksızın çözülemez. Bunu görmek zor değildir. Fakat kendini bu çözüme adanmak isteyenlerin sayısı azdır. Bu yoldaki çarelerden en eskisi olanını, yani insanların yoksul ülkelere zengin ülkelere göç etmelerini kabullenme eğilimiye daha da zayıftır.

Yoksul ülkelerdeki acımasız nüfus artış hızı, doğum kontrolüne başvurmadan denetim altına alınamaz. Çinliler ve giderek Hintliler doğum kontrolünün kişinin keyfine kalmış bir şey olma-

diği sonucuna varmaktadırlar. Başka ülkelerdeyse kendini bu çetin gerçeğe adanmak isteyen pek yok gibi.

Bir ülke ne denli yoksul olursa, yönetsel kaynakları da o ölçüde kıttır. Eski zamanlardan kalma örgütsel becerileri nedeniyle özel bir durum olarak Çinliler bu genellememin dışında bırakılabirirler. Bu nedenle, yoksul ülkeler yüksek bir örgütlenme düzeyine bel bağlayamazlar; böyle bir örgütlenmenin en aşırı örneği sosyalizmdir. Yoksulluk ne kadar büyükse, bu ülkeler, hem Adam Smith'in, hem de Karl Marx'ın ekonomik gelişmenin ilk dönemlerinde zorunlu olduğuna inandığı bireysel enerjilerin harekete geçmesine o ölçüde çok başvurmalıdırlar. Yoksul ülkelerin büyük bölümü, bu gerçeğe karşı karşıya gelmek istemiyor.

Zengin ülkelerde de, yoksulluk sorununu çözmek konusunda benzer bir zorluk göze çarpmaktadır. Yoksullara gelir sağlamakdan daha etkili bir çözüm yolu yoktur. İster yiyecek, ister konut, sağlık hizmeti, eğitim ya da para biçiminde olsun, mali yardım yoksulluğun giderilmesinde en iyi ilaçtır. Hiçbir gerçek bu kadar açıkğözce savuşturulmamıştır.

Çevremizi, hava, su ve güzel manzaralı yerler için ne yapıp ne yapılamayacağını açıkça ifade edersek koruyabiliriz ancak. Tabii, oldukça çetin bir iştir bu. İşsiz kalmamak ve kendi otomobilinizi kurtarmak için enerji tasarrufundan vazgeçmek daha iyi görünebilir. Ne var ki, doğal kaynakları daha az kullanırsak daha uzun süre dayanırız. Bu da kabullenilmesi zor bir gerçektir.

Hiçbir politikacı işsizlik ya da enflasyondan yana olamaz. Tam istihdam durumunu istikrarlı fiyatlarla birarada sürdüremezsiniz. Bunun sürdürülebilmesi gelirlerle fiyatların denetlenmesine bağlıdır. Yoksa daha fazla tüketim ve bunu sağlamak üzere daha fazla gelir için çaba harcamak fiyatları artıracaktır. Böyle bir çabayı çağdaş şirketler, sendikalar ve demokrasi kolaylaştırmakta ve özendirmektedirler. Bu fiyat yükselişini de ancak yoğun bir işsizlik durdurulabilir. Çağdaş ekonominin enflasyon, işsizlik ya da ücretlerle fiyatların denetimi arasında bir seçim yapma olanağından başka yol göstermediği gerçeğini çoğu kimse kabullenmek istemi-

yor.

Metropol sorunu da aslında karmaşık değildir; büyük ölçüde paraya dayanmaktadır. Çok sayıdaki insanların birbirlerinin yakınında ya da birbirlerinin üzerinde yaşamaları son derece pahalıdır. Eğer böyle yaşayacaksak bedelini ödeyeceğiz. Ve eğer insanlar kentten ayrılarak bu bedeli ödemekten kaçınılabilirlerse, bazıları ya da çoğu kimse öyle yapacaktır. O takdirde ekonomik temel kemirilmiş olacak, para sorunu daha ciddi bir durum alacaktır. Ama yine de sorunları savuşturmak daha kolayımıza geliyor. Kentin daha etkili biçimde yönetileceğine, hesapsız harcamaların durdurulacağına, öğretim, güvenlik ve sağlık hizmetlerinin daha sıkı tutulacağına ilişkin vaatlerle dolu bir nutuk atmak hiç kuşkusuz daha kolaydır.

Skidoo

Sorunları savuşturmaya en önemli bahane karmaşıklıktır. Sorun zorlu görününce onu erteliyoruz, uzlaşıyoruz, politikanın gereklerine uyuyoruz. Karmaşıklığı sorunlardan kaçmak için nasıl bir bahane olarak kullandığımızı görmek için böyle bir kaçamağa olanak bulunamayan bir kasaba semtine gitmek gerekli. Bu açıdan ilginç bir yer Skidoo 23'tür. Burası California'daki Panamit Dağlarındadır. Nevada'dan fazla uzak olmayan Ölüm Vadisi'nin (Death Valley) 1.700 metre kadar yüksekisinde bir yerdir.

Skidoo 23 bu yüzyılın başlarında bir maden kasabası olarak gelişti. (23 sayısı suyun dağlardan madenlere borularla ulaştırılması için aşması gereken uzaklığı ifade ediyor.) Kasaba en önemli ânını 1908 yılında yaşadı, yani ben doğduğumda. Skidoo'nun kendini kötülüğe en çok kaptırmış adamı Joe Simpson, kasaba eşrafının saygıdeğer bir üyesi olan bankacı Jim Arnold'u öldürür. Simpson bir telefon direğine bağlanıp asılır ve bu haber o direğin telleri aracılığıyla da dünyaya duyurulur. Gazete muhabirleri buraya geldiklerinde, kitlesel haberleşmeye karşı duyarlı olan kasaba halkı, Joe'yu elektrik direğine ikinci kez asarak adaletin nasıl yerine

getirildiğini bir daha gözler önüne sererler.

Skidoo'nun terkedilmiş boş maden ocaklarına bakıp da kaynakların bitmemesi diye bir şey olmadığı ve yerine yenisinin konamayacağı gerçeğini görmezlikten gelemeyiz.

Skidoo çağdaş kent yaşamı dokusunun da ne kadar pamuk ipliğine bağlı olduğunu gösterir. Burası bir zamanlar 700 kişi barındırılmış. Şimdiye tek bir canlı yok. Skidoo ekonomik temel üzerine oturtulmuştu. Bu temel kayınca Skidoo da yok olmuştur.

Çıkar, yani bireysel enerjilerin harekete geçirilmesi Skidoo'yu doğurmuştu. İnsanlara yüzlerce ve binlerce kilometre yol yaptırarak kendilerini bu deliklere gömmeye itecek başka bir güç düşünülemez. Bu çöllük bölgeyi insana kavuşturacak kollektivist ya da sosyalist bir mucize olduğuna kimse inanmaz.

Skidoo'da insanlar altın madeni çıkarırlardı. Burası aynı zamanda insanoğlunun sosyal amaç gütmekten ne denli çok enerji harcadığının da kanıtıdır. Derinliklerinde hâlâ altın kalmış olan bu amaçsız toprak yığınları üzerinde biraz kafa yormak gerek. Buradaki boşuna çaba harcama gafleti, silah yapımı rekabeti konusuna dönmek için yararlı bir düşünce kaynağı oluşturur.

Ölüm Vadisi

Skidoo tepesinin altında uzanan Ölüm Vadisinde de, gerçek çok net çizgilerle sergilenip duruyor karşımızda. Burada yine can alıcı nokta, ortaya çıkan sorunla mücadele etmektir.

Bu vadiye geçmişte arada bir gelen olmuştur. Fakat pılı pırtıyı toplayıp gitmişlerdir. Eğer gitmeselerdi bu topraklarda gerçekten yoksul düşerlerdi. Verimsiz topraklardan bereketli topraklara doğru göçün yoksulluğa karşı bulunan çare olduğunu görmüştük. Hem de uzun süre bu yola başvurulmuştur. Buna duyulan gereksinmeyi kimse yadsıyamaz.

Birazcık abartmış olabiliriz. Bu vadide yaşayan birkaç aile var aslında. Buradaki insanlar dışarıdan gelen yardımlarla yaşıyorlar. Bu yüzyılın başlarında 'Ölüm Vadisi'nden Scotty diye anılan

biri, egzantrik bir milyoner tarafından sağlanan mali yardımla yaşamaktaydı. Gelen para hayli yüklü olduğundan bu Scotty bir kale yaptırdı. Kale hâlâ durur. Dışarıdan yardım gelmese, burada yaşayan çok az sayıdaki aile ya açlıktan ölür ya da göç etmek zorunda kalır. Yoksul ülkelerin durumu da aynıdır. Onlar için de dışarıdan gelen yardım yoksulluğa karşı bir panzehirdir. Bu yardım hibe biçiminde yapılırsa yoksulluğa azımsanmayacak bir çare oluşturur. Zengin ülkelerin unutmak için epey çaba harcadıkları bir olgudur bu.

Ölüm Vadisi'nin ortaya koyduğu bir önemli gerçek daha vardır. Yaklaşık 200 km. uzunluğunda olan ve genişliği de 6 - 30 km. arasında değişen bu alanı, New York, New Jersey, Philadelphia gibi kentleştirmiş olduğumuzu düşünelim. Ya da Londra ya da Moskova metropolü gibi kentleştirdiğimizi düşünelim. Veya Tokyo - Yokohama düzlüğü gibi. Vadimizin dağın tepesinden öteki dağın tepesine dek enine ve boyuna kentleştirilmiş bir alan olduğunu gözümüzün önüne getirelim. İşte, yalnızca dört adet 20 - megatonluk bomba atıldıktan sonra, yarattığımız bu büyük kent şimdiki Ölüm Vadisi görünümünü alacaktır. Yüzölçümü bizim vadimize yaklaşan dünyadaki bir metropol sözünü ettiğimiz ağırlıkta bombaları yedikten sonra böyle olacaktır. Bu gerçeği tam olarak anlayabilmek için Ölüm Vadisinin doğusuna doğru, Kuzey Amerika Savunma Komutanlığının (North American Defense Command) karargâhının bulunduğu Rockies Dağlarının doğu yamacına gitmeliyiz. Karargâh Colorado Springs'den fazla uzak olmayan Cheyenne Dağının derinliklerinde bulunmaktadır.

Nükleer Güç Sorunu

Bu sorunda insanların yüz yüze gelmekten kaçındıkları gerçek şudur: Bu küçük gezegenimiz nükleer bir savaştan sağlam çıkmaz; ulusal ihtirasların ya da farklı ideolojilerin körüklenmesi sonucunda çatışma çıkması kaçınılmazdır; Cheyenne Dağlarının derinliklerinde siper almış olanlar, dışardaki insanlardan ancak

birkaç hafta daha fazla yaşama şansına sahiptirler.

Bu gerçeği henüz karşımıza almış değiliz. Çocuklarımızın ve torunlarımızın hayatta kalmasını isteyip istemediğimiz sorulduğunda, «İstiyoruz tabii,» yanıtını veririz. Yaşama karşı en büyük tehdit olan nükleer savaşa ilişkin soru sorulduğundaysa, bunu âdetâ planlı bir biçimde zihnimizden uzak tutmaya bakarız. İnsanoğlu ölümlü olduğu düşüncesiyle birarada yaşamayı öğrenmiştir. Şimdi de yeryüzünde herkesin ölebileceği ve çocuklarının, torunlarının varolmayacağı düşüncesine kendini alıştırmaya çalışmaktadır. Böyle bir alıştırma yeteneğine şaşmamak elde değil. Bana öyle geliyor ki, zihinlerimiz böyle bir düşünceyi kabulleniyor ama gerçeği tam anlamıyla kavramıyor. Bunu somut bir biçimde kafamızda canlandırmak ya çok zor ya da çok korkunç. Zihinlerimiz uzak bir ormanda yer alan savaşı kavrayabiliyor ve buna karşı olduğunu gösteren eylemleri harekete geçirebiliyor. Ne var ki, aynı şeyi nükleer felaket konusunda yapamıyor henüz.

Bu gerçeğe kendini adamak şimdi politikamızın karşılaştığı en büyük sınavdır. Kararın bizim elimizde olmadığı kaçamağına kolayca sapmayalım. Ruslar bizden daha az duyarlı, yaşama daha az bağlı olmadıkları gibi, ölme arzusuna bizden daha yatkın da değiller. Onların ölümün ne demek olduğu ve bir savaşın her tarafı nasıl harebeye çevirdiği konusunda deneyimi bizimkinden daha geniş kapsamlıdır. Sovyetler'in bu gerçeğe, tüm yaşama karşı bir tehdidin varolduğu ve bu tehdidin ortadan kaldırılması gerçeğine kendilerini adamak için bizim kadar istekli olduklarına inanmalıyız. Çünkü bu doğrudur.

Gerçekten de her iki ülke politikasının doruğundaki hedef işte budur. Ekonomik ya da politik sistem farklarının doğurduğu sorunları aşan sorun da budur. Çünkü, Kruşçev'in dünyayı uyardığı gibi, füzelerin karşılıklı ateşlenmesinden sonra komünizmin külleriyle kapitalizmin külleri birbirinden ayırt edilemeyecektir. En ateşli ideolog bile aradaki farktan söz etme olanağı bulamayacaktır; çünkü onun da yerinde yeller esecektir. Çoğu şeyin belirsiz duruma geldiği *Kuşku Çağı*'mızda kesin olan tek bir şey vardır: Bu gerçeğe yüz yüze gelmeli ve ona savaş açmalıyız.

KAYNAKLAR ve NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

- (1) John Maynard Keynes, **The General Theory of Employment, Interest and Money**, New York, Harcourt, Brace and Co, 1936, s. 383.
- (2) A.g.e.
- (3) A.g.e.
- (4) İrlandalıların kendilerini daha yüksek sanatlara adanmış oldukları süren FY. Edgeworth'tür.
- (5) O dönemdeki Hume ve öteki liberal düşünceli kişilerin tersine, Adam Smith, Amerika'nın bağımsızlığını hoş karşılamıyordu. Onun düşlediği, İngiliz dilini konuşan toplumların tümünü kapsayan bir cumhuriyetti.
- (6) Adam Smith, **Wealth of Nations**, Cilt I, Londra, Methuen and Co., 1950, s. 412.
- (7) A.g.e., Cilt I, s. 8.
- (8) A.g.e.
- (9) A.g.e., s. 144.
- (10) A.g.e., Cilt II, s. 264.
- (11) A.g.e., 264-265.
- (12) William Pitt'in 17 Şubat 1792 tarihinde Avam Kamarası'ndaki konuşması. Alıntının yapıldığı kaynak: John Rae, **Life of Adam Smith**, New York, Augustus M. Kelley, 1965, s.

290-291.

- (13) Charles Edward Trevelyan. Alıntının yapıldığı kaynak: Dudley Edwards, **The Great Famine**, Dublin, Brown and Nolan, 1956, s. 257.

İKİNCİ BÖLÜM

- (1) Allan Nevins, **Study In Power**, Cilt II, New York, Charles Scribner's Sons, 1953, s. 300.
- (2) Peter Collier ve David Horowitz, **The Rockefellers: An American Dynasty**, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1976, s. 59.
- (3) Herbert Spencer, **The Study of Sociology**, New York, D. Appleton and Co, 1891, s. 438.
- (4) Herbert Spencer, **Social Statics**, New York, D. Appleton and Co., 1865, s. 413.
- (5) William Graham Sumner. Alıntının yapıldığı kaynak: Richard Hofstadter, **Social Darwinism in Amerikan Thought 1860-1915**, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1945, s. 44.
- (6) John D. Rockefeller. Hofstadter'den alıntı, s. 31.
- (7) A.g.e.
- (8) **New York Post**, 13 Eylül, 1975.
- (9) Henry Ward Beecher. Hofstadter'den alıntı, s. 18.
- (10) Thorstein Veblen, **The Theory of the Leisure Class**, Boston, Houghton Mifflin Co., 1973, s. 176.
- (11) A.g.e., s. 176.
- (12) A.g.e., s. 57.
- (13) A.g.e., s. 64.
- (14) A.g.e., s. 65.

- (15) James Gordon Bennett, Jr. Alıntının yapıldığı kaynak: Richard O'Connor, **The Scandalous Mr. Bennett**, Garden City, New York, Doubleday and Co., 1962, s. 82.
- (16) James Gordon Bennett, Sr., **New York Herald**, 6 Mayıs 1835. Alıntının yapıldığı kaynak: Don C. Seitz, **The James Gordon Bennetts: Father and Son**, Indianapolis, The Bobbs-Merrill Co., 1928, s. 39.
- (17) Gustavus Myers, **The Robber Barons**, New York, Harcourt, Brace and Co., 1934, s. 340.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- (1) Joseph Schumpeter, **Capitalism, Socialism, Democracy** 3. basım, New York, Harper's Torchbooks, 1967, s. 21.
- (2) Karl Marx ve Friedrich Engels, **Selected Works**, Cilt II, Moskova, 1962, s. 22.
- (3) David McLellan, **Karl Marx: His Life and Thought**, New York, Harper and Row, 1973, s. 14.
- (4) A.g.e., s. 16.
- (5) Friedrich Engels, McLellan'dan alıntı, s. 28.
- (6) Karl Marx, McLellan'dan alıntı, s. 58.
- (7) A.g.e., s. 56-57.
- (8) Karl Marx, McLellan'dan alıntı, s. 56.
- (9) Karl Marx, McLellan'dan alıntı, s. 60.
- (10) **Karl Marx: Early Texts**, editör David McLellan, Oxford, Blackwell, 1972, s. 129.
- (11) Friedrich Engels, McLellan'dan alıntı, s. 131.
- (12) Karl Marx ve Friedrich Engels, Cilt I, s. 52.
- (13) Eric Roll, **A History of Economic Thought**, London, Faber and Faber, 1973, s. 257-258.

- (14) **Karl Marx: Early Texts**, s. 217.
- (15) Karl Marx, **The Communist Manifesto**, s. 108-137.
- (16) A.g.e., s. 126.
- (17) Karl Marx, **The Revolutions of 1848**, Cilt I, Londra, Allen Lane and New Left Review, 1973, s. 129.
- (18) Prusya hükümeti için çalışan bir casus. McLellan'dan alıntı, s. 268-269.
- (19) Jenny Marx, McLellan'dan alıntı, s. 265.
- (20) Sir George Grey, McLellan'dan alıntı, s. 231.
- (21) Karl Marx, **Capital: A. Critique of Political Economy**, Cilt I, Chicago, Charles H. Ker and Co., 1926, s. 836-837.
- (22) Karl Marx, McLellan'dan alıntı, s. 315.
- (23) Karl Marx, **The Civil War in France: Address of the International Working Men's Association**, s. 208.
- (24) Karl Marx, **Address to the Working Classes**, McLellan'dan alıntı, s. 365-366.
- (25) Karl Marx, **The Civil War in France**, McLellan'dan alıntı, s. 400.
- (26) Karl Marx, **Critique of the Gotha Programme**, McLellan'dan alıntı, s. 433.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- (1) Adam Smith, **Wealth of Nations**, Cilt II, Londra, Methuen and Co., 1950, s. 158.
- (2) A.g.e., s. 131.
- (3) James Mill. Alıntının yapıldığı kaynak: Donald Winch, «Biographical Sketch», **James Mill, Selected Economic Writing**, Edinburg ve Londra, Oliver and Boyd, 1966, s. 19.
- (4) R. Ewart Oakeshott, **The Archaeology of Weapons**, Londra,

Lutterworth Press, 1960, s. 183.

- (5) Papa III. Innocent. Alıntının yapıldığı kaynak: Henry Trece, **The Crusades**, New York, Randon House, 1963, s. 229.
- (6) Adam Smith, **Wealth of Nations**, Cilt II, s. 72.
- (7) William Hickling Prescott, **History of the Conquest of Mexico**, Cilt I, New York, John B. Alden, 1886, s. 163.
- (8) A.g.e., s. 163-164.
- (9) A.g.e., s. 165.
- (10) William Hickling Prescott, **History of the Conquest of Peru**, Londra, Richard Bentley, 1854, s. 314.
- (11) Bkz. Beşinci Bölüm.
- (12) **Letters of Marie - Madeleine Hachard, Ursuline of New Orleans 1727-1728**, New Orleans, Laboard Printing Co., 1974, s. 58.
- (13) John Beames, **Memoirs of Bengal Civilian**, Londra, Chatto and Windus, 1961.
- (14) A.g.e., s. 151.
- (15) Rudyard Kipling, **A Choice of Kipling's Verses made by T.S. Eliot**, New York, Charles Scribner's Sons, 1943, s. 136-137.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- (1) Charles Mackay, **Memoirs of Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds**, Boston, L.C. Page and Co., 1932, s. 55.
- (2) A. Andreas, **History of the Bank of England**, Londra, P.S. King and Son, 1909, s. 250.
- (3) Nicholas Biddle. Alıntının yapıldığı kaynak: Arthur M. Sch-

lesinger, Jr. **The Age of Jackson**, Boston, Little, Brown and Co., 1946, s. 75.

- (4) Andrew Jackson. Alıntının yapıldığı kaynak: J.D. Richardson, **A Compilation of the Messages and Papers of the Presidents 1789-1908**, Cilt II, Washington, Ulusal Sanat ve Edebiyat Bürosu, 1908, s. 581.

ALTINCI BÖLÜM

- (1) Hugo Haase. Alıntının yapıldığı kaynak: **Verhandlungen des Reichstags**, Berlin, Norddeutschen Buchdruckerei und Verlags-Anstalt, 1916, s. 9.
- (2) **Fireside Book of Humorous Poetry**, editör William Cole, New York, Simon and Schuster, 1959, s. 122.
- (3) V.I. Lenin. Alıntının yapıldığı kaynak: N.K. Krupskaya, **Reminiscences of Lenin**, Moskova, Foreign Languages Publishing House, 1959, s. 258.
- (4) A.g.e., s. 307.
- (5) V.I. Lenin, **Imperialism: The Highest Stage of Capitalism**, Moskova, Foreign Languages Publishing House, 1947, s. 16.
- (6) V.I. Lenin, N.K. Krupskaya'dan alıntı, s. 323.
- (7) V.I. Lenin, N.K. Krupskaya'dan alıntı, s. 335.
- (8) Chistopher Hill, **Lenin and the Russian Revolution**, Londra, The English Universities Press, 1947, s. 117.
- (9) V.I. Lenin, **The State and Revolution**, Moskova, Progress Publishers, 1969, s. 92.
- (10) V.I. Lenin, Hill'den alıntı, s. 208-209.
- (11) Adam Ulam, **The Bolsheviks**, New York, The Macmillan Co., 1965, s. 531.

YEDİNCİ BÖLÜM

- (1) John Maynard Keynes, **My Early Beliefs in Two Memoirs**, Londra, Rupert Hart-Davis, 1949, s. 83.
- (2) John Maynard Keynes, Alıntının yapıldığı kaynak: R.F. Harrod, **The Life of John Maynard Keynes**, Londra, Macmillan and Co., 1951, s. 121.
- (3) John Maynard Keynes, **Essays in Biography**, Londra, Mercury Books, 1961, s. 20.
- (4) John Maynard Keynes, Harrod'dan alıntı, s. 257.
- (5) John Maynard Keynes, Harrod'dan alıntı, s. 256.
- (6) Robert Lekachman, **Keynes's General Theory; Reports of Three Decades**, New York, St. Martin's Press, 1964, s. 35.
- (7) John Maynard Keynes, **Essays in Persuasion**, Londra, Macmillan and Co., 1931, s. 248-249.
- (8) John Maynard Keynes. Alıntının yapıldığı kaynak: Robert Lekachman, **The Age of Keynes**, New York, Random House, 1966, s. 47.
- (9) Herbert Hoover. Alıntının yapıldığı kaynak: Arthur M. Schlesinger, Jr., **The Crisis of the Old Order**, Boston, Houghton Mifflin Co., 1957, s. 231.
- (10) John Maynard Keynes, Harrod'dan alıntı, s. 447.
- (11) Franklin D. Roosevelt. Alıntının yapıldığı kaynak: R. Lekachman, **The Age of Keynes**, s. 123.
- (12) A.g.e.
- (13) John Maynard Keynes, Harrod'dan alıntı, s. 162.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

- (1) Adlai Stevenson. Alıntının yapıldığı kaynak: John Bartlow

Martin, **Adlai Stevenson of Illinois**, New York, Doubleday and Co., 1976, s. 743.

- (2) Townsend Hoopes, **The Devil and John Foster Dulles**, Boston ve Toronto, Atlantic Monthly Press Blook, Little, Brown and Co., 1973, s. 426.
- (3) Reinhold Neibuhr, Hoopes'dan alıntı, s. 37.
- (4) John Foster Dulles, «Faith of Our Fathers,» New York, ABD Devlet Yayınları Bölümü 5300, Genel Dış Politika Dizisi 84, Ocak 1954, s. 5-6.
- (5) A.g.e., s. 6.
- (6) John Foster Dulles, «Freedom and Its Purpose,» **The Christian Century**, 24 Aralık 1952, s. 1496.

DOKUZUNCU BÖLÜM

- (1) Paul A. Samuelson, **Economics**, 9. basım, New York, MacGraw-Hill, 1973, s. 58.
- (2) Paul A. Samuelson, 8 Eylül, 1975 tarihli **Newsweek**'ten alındı, s. 62.

ONUNCU BÖLÜM

- (1) Bu rakkamlar Hindistan Tarım Bakanlığınca hazırlanan, 1960/61 ve 1973/74 dönemlerine ait «Başlıca Tahılların Ekim Alanları ve Üretimi» raporlarından alınmıştır.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

- (1) Birleşik Amerika, İngiltere, İtalya ve Hindistan için verilen rakkamlar, **The Yearbook of Labour Statistics**'den alınmıştır.

tır. Cenevre, Uluslararası İşgücü Bürosu, 1975.

- (2) Bamber Gascoigne, **The Great Moghuls**, New York, Harper and Row, 1971, s. 95.
- (3) Viscount James Bryce, **The Amerikan Commonwealth**, 3. basım. Cilt I, New York, Macmillan and Co., 1893, s. 637.
- (4) Paul Mantoux, **The Industrial Revolution in Eighteenth Century**, Londra, Jonathan Capé, 1961, s. 182.
- (5) A.g.e.

ON İKİNCİ BÖLÜM

- (1) Arthur M Schlesinger, Jr. **The Crisis of the Old Order**, Boston, Houghton Mifflin Co., 1957, s. 291.

J. K. GALBRAITH

KUŞKU ÇAĞI

EKONOMİK GELİŞMELER TARİHİ

Prof. Dr. Gülten Kazgan'ın önsözüyle

Günümüzde ekonomik ve toplumsal düşünce akımlarının kaynağını bilmeden sağlıklı bir değerlendirme yapamayız. Galbraith, bu kitabında, yüzyıllar boyu, ekonomik bunalımlar, devrimler, kıyımlar ve kırımlar yaşamış dünyamızın sosyo-ekonomik tarihini sergiliyor.

Bir önceki yüzyılda kapitalistler başarılarından, sosyalistler zaferlerinden emindiler. Oysa artık yaşadığımız KUŞKU ÇAĞI'dır. Toplumlari, rejimleri etkileyen, hatta ona yön veren düşünce akımlarının, sistemlerinin yarattığı karmaşa içinde insan yaşamının biçimlenişi...

EKONOMİK GELİŞMELER TARİHİ, aynı zamanda dünya televizyonlarının da dizi olarak yayınlandı; türünün benzersiz bir yapıtı olduğu gerçeğinde bilim adamları kadar izleyiciler ve okurlar da oybirliği yaptılar.

Kapitalist ve sosyalist ekonomik sistemlerin gittikçe birbirine yaklaştığı tezini savunan Galbraith'i, Prof. Dr. Gülten Kazgan'ın önsözüyle Türk okurlarına sunuyoruz.

İ28000

ISBN 975-405-132-1